NEMIRA
MICHEL KAPLAN
BIZANŢ

BYZANTIVM

Colecţie coordonată de Vasile Adrian Carabă

Doctor de Stat (Paris I, 1987), profesor de Istorie medievală la Universitatea Paris I Panthéon-Sorbonne (1988-), director al *Centre de Recherches d'Histoire et Civilisation byzantines et du Proche Orient mediéval* din cadrul Universității Paris I, președinte al Universității Paris I (1999-2004), MICHEL KAPLAN este unul dintre cei mai avizați cercetători ai hagiografiei, istoriei economice, istoriei mentalităților, comportamentelor sociale și spațiului rural în lumea bizantină. Din impresionanta sa listă de publicații menționăm câteva titluri: *Tout l'or de Byzance* (Decouvertes Gallimard), Paris, 1991; *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siecle: propriété et exploitation du sol* (Byzantina Sorbonensia 10), Publications de la Sorbonne, Paris, 1992; *La chretienté byzantine du VIIe siècle au milieu du XIe siecle*, Paris, SEDES, 1997; *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident. Études comparées* (Byzantina Sorbonensia 18), Paris, 2001; *Monasteres, Images, Pouvoirs et Société à Byzance* (Byzantina Sorbonensia 23), Paris, 2006; *Le Moyen Âge au Proche-Orient* (în colaborare cu A. Ducellier, F. Micheau și B. Martin), Hachette Université, Paris, 1991; *Byzance, IVe-XVe siecle* (în colaborare cu A. Ducellier), (Les Fondamentaux, 79), Hachette, Paris 1997; *La chrétienté orientale du debut du VIIe siecle au milieu du XIe siecle* (în colaborare cu M.-Fr. Auzépy și B. Martin), Paris 1996.

Michel Kaplan

BIZANȚ

Traducere din limba franceză
ION DORU BRANA

NEMIRA

Coperta colecției: Dana MOROIU, Corneliu ALEXANDRESCU
Imaginea copertei: © *Constantine the Great* (270-337) *and St. Helena* (mosaic) by Veneto-Byzantine School, (13th century), San Marco, Venice, Italy/ Giraudon/ The Bridgeman Art Library

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
KAPLAN, MICHEL
Bizanț / Michel Kaplan trad.. Ion Doru Brana.
București: Nemira Publishing House, 2010
Bibliogr.
Index
ISBN 978-606-579-120-6

I. Brana, Ion Doru (trad.)

94(495 02)

Michel Kaplan
BYZANCE
© 2007, Société d'edition Les Belles Lettres

© Nemira, 2010

Lector de specialitate: Sebastian NAZÂRU
Tehnoredactor: Stelian BIGAN

Tiparul executat de Monitorul Oficial R.A.

Orice reproducere, totală sau parțială, a acestei lucrări,
fără acordul scris al editorului, este strict interzisă
și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

ISBN 978-606-579-120-6

Pentru fratele meu Pierre

CUM SE POATE FOLOSI ACEST GHID?

Această carte poate fi citită, desigur, capitol după capitol, pentru a descoperi o panoramă a societății bizantine; dar ea este concepută și pentru a-i îngădui cititorului să găsească (și să extragă) repede informații precise referitoare la un subiect care îl interesează. Îi recomandăm așadar:

*– **să consulte cuprinsul:** fiecare capitol este împărțit în rubrici (cu trimiteri interne) care permit să se citească, într-un domeniu ales, o noțiță generală. În plus, celelalte rubrici ale capitolului completează informația. La începutul fiecărui capitol, o introducere situează subiectul într-o perspectivă diferită, ilustrând evoluția societății și a mentalităților bizantine;*

*– **să folosească indicele**, pe baza căruia, pornind de la o noțiune generală, un termen tehnic, și chiar o personalitate, se pot obține, din ansamblul cărții, mai multe date complementare.*

***O bibliografie selectivă** permite, într-o primă etapă, să se consulte lucrări recent apărute, pentru a începe o cercetare. Toate aceste lucrări oferă o bibliografie mai mult sau mai puțin bogată referitoare la subiectul pe care îl tratează.*

În sfârșit, tabelele sintetice, hărțile și ilustrațiile vor putea fi de ajutor pentru a vizualiza și a reține mai bine informațiile dorite. (Cf. Lista hărților, planurilor și ilustrațiilor de la sfârșitul cuprinsului.)

Civilizația bizantină este, deopotrivă, una dintre cele mai admirate și una dintre cele mai disprețuite. Toți vizitatorii care merg la Istanbul, la Ravenna sau la Thessalonic se întorc încântați de edificiile, picturile,

mozaicurile pe care le-au văzut; catedrala Sfânta Sofia din Constantinopol este unul dintre monumentele cele mai cunoscute și vizitate ale patrimoniului mondial. Pe de altă parte, în mediile de comunicare ce domnesc asupra civilizației noastre, de îndată ce o dezbatere este cât de cât complicată, ea devine bizantină. Este moștenirea Secolului Luminilor, pe care niciun francez nu ar vrea să o renege: deși Bizanțul era admirat de monarhia absolută, căreia îi oferea un model comod, cu atât mai mult cu cât prietenia dintre sultanul otoman și Regele-Soare aproviziona Franța cu obiecte bizantine, Imperiul Bizantin, considerat ca o decadență lentă și abjectă, a fost pe atunci ținta unor critici care vizau puteri contemporane. Când literatura franceză a redescoperit Bizanțul cu puțin înainte de 1900, a fost mai cu seamă pentru a căuta în el un lux de sfârșit de secol și personaje, îndeosebi prințese, cu adevărat modele de desfrâu și de abjecție. Alianța franco-rusă cu cea de-a Treia Romă, moștenitoare proclamată a celei de-a doua, Constantinopolul, nu a fost îndeajuns pentru a contrabalansa un *a priori* ce dăinuie.

Cine ar cuteza să-l defăimeze pe Carol cel Mare, deși acesta lăsa să fie masacrați fără scrupule saxonii care refuzau să-și abjure religia? Și totuși, echivalentul său bizantin, Vasile II, cuceritor fără seamăn și administrator riguros, care n-a avut nici măcar răgazul de a-și asigura o descendență, este cunoscut în primul rând ca „omorâtorul de bulgari". Nu scapă acestei condamnări decât Iustinian, cu toate că nu era un înger și se căsătorise cu o femeie de o virtute contestată: însă el a lăsat o operă juridică, destul de superficială în realitate, dar devenită matrice a întregului Drept roman, și, mai ales, Sfânta Sofia. Nu de mult, suveranul pontif îl cita pe Manuel II Paleologul, domnitor la 1400, abandonat în fața otomanilor de către o creștinătate occidentală sfâșiată de Războiul de 100 de Ani, cu o Biserică împotmolită în Marea Schismă, redând din spusele acestui împărat cultivat, a cărui cultură impresionase curțile occidentale unde căuta ajutor, doar critica lui Mahomed, repetată ca atare din secolul al VII-lea încoace.

Astăzi, când o parte a națiunilor creștine ortodoxe au intrat sau vor intra în Uniunea Europeană, când Rusia fascinează până și în altercațiile ei furtunoase cu Ucraina, ne-am putea oare lipsi de înțelegerea unei civilizații din care provin aceste popoare? De pildă, misionarii bizantini sunt cei care i-au convertit pe ruși, dar acești ruși erau pe atunci cei din Kiev. Or, civilizațiile ortodoxe contemporane sunt cel puțin la fel de impregnate de tradiția provenită din Constantinopol pe cât suntem noi de romanitatea occidentală. De exemplu, e greu de înțeles atitudinea uneori

deconcertantă a rușilor față de puterea lor politică, înaintea Revoluției din 1917, în timpul și după prăbușirea regimului comunist, dacă nu ne întoarcem la concepția despre lume pe care o aveau bizantinii: de când Constantin a autorizat creștinismul, deținătorul puterii politice, pe atunci împăratul, este locotenentul lui Dumnezeu pe pământ; el este legitim din principiu. Situație greu de înțeles pentru niște francezi care sunt copiii atât ai reformei gregoriene, când Biserica își revendica puterea terestră, cât și ai separației dintre Biserică și Stat, în Franța republicană.

Or, civilizația bizantină ne oferă o lume rafinată, înzestrată cu o organizare de stat fără egal în acea epocă, unde funcționari retribuiți de stat se supun unor ordine, în general date în scris, doar datorită faptului că ele vin de la împărat sau de la împuterniciții săi. Răspântie a lumii, Constantinopolul redistribuia, pe lângă ceea ce producea el, produse venite din cele patru puncte cardinale; moneda de aur definită de Constantin a rămas stabilă vreme de șapte secole, apoi s-a restabilit până la jefuirea Constantinopolului de către cruciați în 1204. Ea era moneda de referință pentru tot comerțul mondial, așa cum este astăzi dolarul: chiar și când ultimul ei avatar, *hyperperul*, dispăruse fizic din cauză de vistierii goale, negustorii italieni continuau s-o utilizeze ca monedă de cont.

Una dintre fazele cele mai apreciate ale civilizației occidentale este, fără doar și poate, Renașterea, cu redescoperirea literaturii și a gândirii antice, atât latine, cât și grecești. Din autorii greci clasici, occidentalii nu cunoșteau decât traducerile arabe, de altfel făcute la Bagdad, în secolul al IX-lea, grație manuscriselor aduse din Bizanț. Italienii, pionieri ai umanismului, s-au dus să-i caute în Imperiul Bizantin, unde învățații îi recopiaseră și îi editaseră pe Platon, Aristotel, Euripide și Sofocle, Hipocrat și Galenus, pentru a nu-i menționa decât pe cei mai bine-cunoscuți, dar, de fapt, întregul corpus grec antic; ei i-au primit cu brațele deschise pe aceia dintre intelectualii bizantini care, în fața iminentei cuceriri otomane, preferau să plece cu ce mai rămânea dintr-o civilizație ce dura fără soluție de continuitate încă de la Atena clasică.

Slaba considerație de care are parte Bizanțul are drept cauză, fără nicio îndoială, faptul că civilizația lui s-a stins pe 29 mai 1453, când trupele otomane au cucerit în cele din urmă orașul lui Constantin; de atunci, nu a mai fost nimeni care să-l apere sau, mai simplu, să-l explice. El este totuși o componentă esențială a identității noastre europene, în măsura în care aceasta există.

Harta Imperiului în epoca lui Iustinian

BIZANŢUL

I

ISTORIA

Istoria bizantină este în aparență bine definită, între inaugurarea noii capitale a împăratului Constantin, la 11 mai 330, și căderea acesteia sub asalturile lui Mehmed II, în fruntea turcilor otomani, pe 29 mai 1453. Dacă această ultimă dată se impune fără discuție, prima nu este decât punctul de plecare a unei evoluții complexe. Imperiul Bizantin se înscrie pe urmele Romei fără nicio întrerupere a continuității: **el este Roma care continuă în Răsărit, suveranul intitulându-se până în 1453 împărat al romanilor.** Revendicarea romanității, însoțită de vocația sa universală, rămâne prezentă chiar și când realizarea acesteia a devenit total irealistă. Pe scurt, **Imperiul Bizantin este înainte de toate roman.**

IMPERIUL ROMAN DE RĂSĂRIT

Când hotărăște să edifice o nouă capitală pe malurile Bosforului, pe locul anticei cetăți grecești Byzantion, Constantin, care tocmai a reunificat Imperiul Roman, dă curs mai multor preocupări. E vorba, mai întâi, de **îmbunătățirea apărării Răsăritului** la cele două hotare cele mai amenințate: Dunărea, traversată neîncetat de populații alogene și din ce în ce mai amenințată de goți, și Eufratul, supus necontenitei presiuni a perșilor încă de la apariția, în 226, a dinastiei sassanide. Instalarea unui nou centru de comandă la confluența dintre Europa și Asia permite o intervenție

mai rapidă. E vorba, apoi, de **apropierea de regiunile cele mai prospere**: dacă Balcanii nu au scăpat de depopulare şi de ruralizare în secolul al III-lea, Asia Mică şi, încă mai mult, **Siria-Palestina şi Egiptul** cunosc în acel moment o continuă creştere economică, sporită de o extraordinară **dezvoltare a civilizaţiei urbane**.

Constantin este el însuşi un roman din Apus şi a reunificat Occidentul roman învingându-l pe Maxenţiu la Pons Milvius (312) înainte de a pune stăpânire pe Răsărit. Totuşi, **forţele active ale Imperiului Roman se află în Orient, de unde provine noua religie, creştinismul**, căruia Constantin, în 313, îi îngăduie cultul înainte de a încerca să-l organizeze, întrunind **primul sinod ecumenic la Niceea, în 325**, şi de a se converti la el cu puţin înaintea morţii sale, în 337. El nu urmăreşte câtuşi de puţin să creeze un nou imperiu. **Naşterea Imperiului Roman de Răsărit este aşadar progresivă.** În tot cursul secolului al IV-lea, dorinţa de a menţine un imperiu unic rămâne puternică; Teodosie reuşeşte pentru o ultimă oară să reunifice Imperiul, dar, la moartea sa, în 395, divizarea în două este definitivă, chiar dacă ficţiunea unui imperiu unic se menţine, îndeosebi prin legile promulgate într-una dintre părţi şi considerate aplicabile în cealaltă.

Apusul este lovit în plin de invaziile germanice, fără ca Răsăritul să-i fie de vreun ajutor. Primul mare şoc din secolul al IV-lea ajunge în Răsărit, cu năvălirea vizigoţilor: la 9 august 378, împăratul Valens este chiar ucis în bătălia de la Adrianopol. Invadatorii sunt la porţile capitalei, dar Răsăritul izbuteşte să-i respingă pe vizigoţi în Apus, unde nu se vor opri decât în Spania, după ce vor fi ocupat Galia până la Loara. Când ajung acolo, aceasta i-a văzut deja sosind pe vandali, trecuţi apoi la cucerirea Africii, şi pe suebi; întregul Apus este astfel copleşit de germanici, iar partea occidentală a Imperiului, incapabilă să facă faţă şocului, se zbate într-o criză din ce în ce mai accentuată până la căderea Romei, în 476, în mâinile lui Odoacru, care va fi trimis în Răsărit însemnele imperiale.

În ceea ce îl priveşte, Răsăritul cunoaşte o **dezbatere aprinsă cu privire la atitudinea de adoptat faţă de cei ce sunt în mod tradiţional calificaţi drept barbari**. Prezenţa lor în Imperiu nu

este o noutate, căci acesta recrutează din rândurile lor elita trupelor sale. Barbarii sunt astfel instalați în Imperiu în calitate de federați; ei primesc pământuri, iar conducătorii lor sunt rapid asimilați, ajungând să joace un rol politic major. Pentru unii, încrezători în **superioritatea civilizatoare a romanității**, e o șansă de a-și înnoi sângele repopulând câmpiile răzlețe ale Balcanilor. Pentru alții, chiar numărul și determinarea neobișnuită ale barbarilor fac din ei **un pericol mortal care nu poate fi evitat decât exterminându-i** sau trimițându-i în altă parte. Astfel, ostrogoții, instalați în Panonia de Marcian curând după 450, vor servi drept auxiliari în luptele interne ale Imperiului, înainte ca Zenon să-l trimită pe Teodoric să recucerească Italia, teoretic în numele său.

Chiar dacă stă cu ochii pe Apus, Răsăritul se individualizează în mod clar. Mai întâi, **crearea noii capitale** este un succes: încă din anii 410, Teodosie II este nevoit să construiască o nouă incintă care dublează suprafața (700 ha) prevăzută de Constantin; în secolul al V-lea, Constantinopolul depășește 200 000 de locuitori și ajunge astfel din urmă Antiohia și Alexandria. Împăratul locuiește aici aproape în permanență. Senatorii romani au fost atrași în număr mare și au fost înzestrați din belșug; o puternică administrație se dezvoltă în jurul funcției de prefect al pretoriului. Controlul asupra provinciilor este cel mai adesea asigurat; cetățile continuă să joace acolo rolul celulei de bază, asigurând controlul zonelor rurale din jurul orașului, și rămân armătura unui sistem fiscal care, alăturat importanței domeniilor Coroanei, alimentează finanțe comparativ sănătoase.

Dar **acest Imperiu Roman de Răsărit a devenit creștin.** Constantin a autorizat creștinismul; Teodosie face din el singura religie autorizată. Răsăritul este teatrul controverselor, adesea violente, care ajung la definirea credinței ortodoxe prin intermediul sinoadelor ce se desfășoară, toate, în Răsărit (cf. Ortodoxia, cap. VI). Creștinarea este relativ rapidă, mai ales la oraș: episcopul intră în rândurile clasei conducătoare, din care și provine, de altfel, și ale cărei înclinații și cultură bazată pe literatura și filosofia

antice le împărtășește. Așa se explică de ce **creștinismul se convertește la romanitate** și devine primul apărător al ei.

IMPERIUL DEVINE BIZANTIN

Una dintre componentele esențiale ale romanității este **caracterul universal al Imperiului.** Creștinismul întărește și mai mult acest aspect: **un singur Dumnezeu, un singur împărat, locotenentul lui Dumnezeu pe pământ, în sensul originar al termenului** (cf. Instituțiile politice și exercitarea puterii, cap. III), **un singur Imperiu**, care trebuie să corespundă deopotrivă cu lumea cunoscută și cu ***oikoumene*** (lumea locuită) **creștină.** S-ar putea spune că abandonarea Apusului în mâinile barbarilor, că ficțiunea unei Italii guvernate de ostrogoți în numele împăratului nu constituie decât o stare provizorie. Regatele germanice sunt, de altminteri, conștiente de superioritatea romană și o recunosc bucuros: Clovis primește astfel titlul de consul. Dar toate astea nu reprezintă decât un expedient până la recucerirea de către Iustinian.

Acesta devine împărat în 527. Începutul domniei sale nu va fi lipsit de greutăți. În ianuarie 532 e cât pe ce să fie răsturnat de o **insurecție populară**, răscoala Nika. Tentat să fugă, se pare că va fi fost reținut de determinarea soției sale, Teodora, care l-ar fi convins că „cel mai frumos giulgiu e purpura", și salvat de fermitatea celor doi principali generali ai săi, Belisarios și Narses, care înăbușă răscoala în sânge. Pagubele erau considerabile în capitală: Iustinian se înhamă imediat la reconstrucția catedralei Sfânta Sofia, care va rămâne, până în 1453, cea mai mare biserică a creștinătății. De altfel, el își manifestă talentele de constructor și de restaurator în întregul Imperiu.

Regatul vandal din Africa amenință prin flota sa navigația în Marea Mediterană; împotriva opiniei generalilor săi și a prefectului pretoriului, Ioan din Capadocia, Iustinian îl trimite în Africa pe Belisarios, în fruntea a 18 000 de oameni, în 533; în mai puțin de un an, Africa de Nord Centrală și Orientală redevine romană.

Recucerirea Italiei pare mai întâi la fel de ușoară: în 535, Iustinian îl trimite pe Belisarios, cu 12 000 de oameni, pentru a cuceri aproape întreaga Italie, începând cu Roma, simbol al unității regăsite a Imperiului Roman. Belisarios se întoarce triumfător la Constantinopol în 540; dar, odată Belisarios plecat, ostrogoții se răzvrătesc. Iustinian e nevoit să-l trimită pe Narses să repună stăpânire pe Italia după trei ani de război necruțător și dezastruos pentru țară (552-554). În 552, profitând de un război civil între vizigoți, Iustinian cucerește Betica, în sudul Spaniei. **Cele două treimi ale Mediteranei Occidentale au redevenit romane.**

De fapt, împotrivirea inițială a consilierilor și generalilor lui Iustinian nu era nejustificată: în multe privințe, **această recucerire este un simulacru**. Ea este o reușită indiscutabilă în Africa, dar pe un teritoriu relativ limitat, mai cu seamă în profunzime. Rezultatul războaielor din Italia e un dezastru pentru țară. Iustinian nu are timp să redreseze situația, nici să fortifice țara; în 568, lombarzii pun stăpânire fără dificultăți pe cea mai mare parte a teritoriului, chiar dacă Bizanțul păstrează Italia Meridională și exarhatul de la Ravenna până la Roma; reluarea în stăpânire a acesteia, simbol evident al romanității, a costat exagerat de mult. Recucerirea duce la **neglijarea apărării și întăririi celorlalte provincii**, îndeosebi a fortărețelor din Balcani, în momentul în care slavii își încep pătrunderea. Iustinian era deci mânat de **o preocupare extramilitară, pur ideologică, cea a universalismului roman.**

Asta nu înseamnă că nu are o imagine clară despre reformele necesare pentru a-și exercita puterea. Iustinian și-a lăsat numele **codificării dreptului** realizate de chestorul Palatului Sacru, Tribonian. El dispune regruparea legilor încă în vigoare în Codul lui Iustinian (*Codex Justinianus*); de asemenea, reunește jurisprudența în Digeste (*Digesta*); îi înzestrează pe studenții la drept cu un manual, Institutele (*Institutiones*); în sfârșit, adună legile posterioare promulgării Codului în 529 într-o culegere de Novele (*Novellae*), redactate în cea mai mare parte **în greacă**, deoarece domnia sa este cea în timpul căreia această limbă, vorbită de majoritatea supușilor din imperiul său, **devine limbă oficială.**

Iustinian încearcă, de asemenea, să reformeze administrația Imperiului, sprijinindu-se pe doi prefecți ai pretoriului, urâți de populație, dar destoinici, Ioan din Capadocia și Petru Barsymes. Conștient de **anarhia care domnește în provinciile** străbătute de milițiile private aflate în slujba celor puternici, care își impun tutela asupra țăranilor în detrimentul aristocrației municipale tradiționale și al micilor proprietari, principalii contribuabili, încearcă să restabilească o autoritate conferindu-le guvernatorilor provinciilor **ansamblul puterilor civile și militare**, în mod tradițional separate la Roma. Dacă impune o asemenea formulă în Africa și în Italia, tentativa sa din anii 535-536 de a aplica această reformă se soldează cu un eșec răsunător: trebuie s-o amâne pentru 548.

Începând cu 541-542, Iustinian se confruntă cu o dificultate majoră: **ciuma**, necunoscută până atunci în lumea romană, își face apariția. Ea lovește Constantinopolul timp de patru luni. Impactul real al epidemiei rămâne controversat, dar ea slăbește, vreme îndelungată, o serie de cetăți deja vlăguite. Cu atât mai mult cu cât epidemia cunoaște recurențe regulate în anii care urmează, mai cu seamă în 557-558. În ciuda unei politici repetate de amânare a plății impozitelor, populația suportă din ce în ce mai greu o fiscalitate destinată unei politici de grandoare pe care nu o înțelege. Moartea marelui împărat, la 14 noiembrie 565, este resimțită ca o ușurare.

Chiar dacă Bizanțul păstrează Africa până în anii 670, pierderea rapidă a Beticii și a celei mai mari părți a Italiei readuce imperiul lui Iustinian, acum elenofon, la baza sa orientală. Iar aceasta este amenințată de un nou val de invazii. **Slavii**, numiți sclavini, instalați la Dunăre încă de la sfârșitul secolului al V-lea, sunt supuși presiunii a două seminții venite din Asia Centrală, **bulgarii și avarii**. Începând din anii 550, ei trec Dunărea în mod repetat. În absența unei apărări în adâncime, deși slavii sunt lipsiți de organizare politică sau militară, Imperiul este incapabil să pună stavilă presiunii irezistibile din 580-581 până în 587-588, care năpădește Peninsula Balcanică până la extremitatea ei din sud, Capul Malea, nelăsând sub control bizantin decât o fâșie îngustă de coastă; ținuturile înconjurătoare ale unor orașe importante, precum

Thessalonicul, sunt complet slavizate. **Doar Tracia rămâne stăpânită cu fermitate.**

Cu toate acestea, slavii nu reprezintă un pericol pentru capitală deoarece duc lipsă de organizare. Însă avarii, popor războinic, se impun ca suprastructură politică a acestor populații. Din 586, ei asediază Thessalonicul, unde revin de mai multe ori. Apoi se avântă spre Constantinopol, pe care îl asediază din 27 iulie până pe 10 august 626; dar, dacă jefuiesc sanctuarul Sfintei Fecioare (Theotokos) din Blacherne, aflat pe atunci în afara zidurilor și de unde populația a avut timp să salveze însemnatele relicve, ei nu au mijloacele de a cuceri zidurile, în timp ce corăbiile slavilor sunt incendiate de focul grecesc. Avarii nu se vor mai întoarce, dar Imperiul este practic redus la partea sa asiatică și la Africa, de unde, în 610, Heraclius, fiul exarhului Cartaginei, venise să-l izgonească pe Phokas, un tiran sângeros.

Pentru a se lansa în recucerirea Occidentului, Iustinian trebuise să plătească, în două rânduri, un preț exorbitant: o „pace eternă" cu dușmanii ereditari, perșii, punând capăt luptei endemice și ruinătoare pentru controlul Mesopotamiei Superioare, între Eufrat și Tigru. Această pace durează până la Mauricius, prieten al suveranului persan; dar răsturnarea lui Mauricius de către Phokas, în 602, îl dezleagă pe regele Persiei de această fidelitate personală. Războiul reizbucnește și ia curând aspectul total al unei **lupte finale între cele două imperii multiseculare**. Începând din 610, la urcarea pe tron a lui Heraclius, perșii pătrund în Asia Mică. În 611-612, Cezareea Capadociei, orașul Sfântului Vasile, este în flăcări; multe cetăți din peninsulă cunosc aceeași soartă, domnește panica, populațiile fug de-a valma pe drumuri cu icoanele și relicvele lor. În 613, perșii pun stăpânire pe Antiohia, apoi, în 614, pe Ierusalim, de unde Regele Regilor ia Adevărata Cruce pentru a o oferi în dar uneia dintre nevestele sale, care este creștină; armatele lui înaintează astfel până în Egipt (619). Contraatacurile lui Heraclius nu pot să împiedice ca în iulie 626, în timp ce avarii asediază capitala, armata persană să campeze pe țărmul celălalt al Bosforului.

Totuși, în cursul următorilor trei ani, **Heraclius izbutește să restabilească situația**; el ajunge la câțiva kilometri de Ctesifon, capitala persană, și obține, prin tratatul de la Arabissos din iulie 629, retragerea fără luptă a perșilor, aflați la capătul puterilor, din Egipt, Palestina și Siria, precum și restituirea Crucii, pe care o reinstalează în Orașul Sfânt în ziua de Paști a anului 630, măreț moment de fervoare, măcar o dată unanimă, a creștinătății triumfătoare.

Doi ani mai târziu moare Mahomed. El le-a impus arabilor obișnuiți să efectueze raiduri sporadice în Semiluna fertilă, o unitate politică fundamentată religios, pe care succesorii săi au de gând să o apere; ei încurajează, așadar, și conduc raidurile spre exterior, cu atât mai mult cu cât extinderea Imperiului Islamului furnizează o justificare ideologică; **ușurința cu care repurtează victorii îi face pe arabi să treacă în mai puțin de zece ani de la raid la cucerire**. În 635, ei pun stăpânire pe Damasc; în 636, pe Yarmuk, un afluent de pe malul stâng al Iordanului, le aplică bizantinilor, aureolați de victoria lor asupra perșilor, o înfrângere categorică. În 638, ocupă Ierusalimul. În 642, oștile bizantine evacuează Egiptul, după căderea Alexandriei; în 643, arabii ajung la Munții Taurus, unde se poticnesc. În 670, cuceresc Ciprul. În 670, întemeiază Kairouanul, iar Cartagina cade în 696.

În anii care urmează morții lui Heraclius în 641, **Imperiul Roman de Răsărit a devenit cu adevărat ceea ce numim Imperiul Bizantin**: baza sa, singurul teritoriu pe care îl deține încă în chip ferm, este **Asia Mică**, la care se adaugă insulele din Marea Egee, Sicilia și Creta, sudul Italiei și fâșia dintre Roma și Ravenna; împăratul său a preluat de la regele Persiei titlul de *basileus* (regele regilor), pe care îl va purta de acum înainte; el e pe cale să-și reformeze administrația ca să o adapteze la **această lume nouă** care **este acum cea a ținuturilor rurale și nu cea a cetății**. Din splendoarea sa îi rămân trei elemente majore: **credința sa**, de acum descotorosită de populațiile heterodoxe din Siria și din Egipt; **capitala sa**, deși considerabil depopulată; **banul de aur**, creație a lui Constantin, numit în greacă *nomisma*,

monedă din aur aproape pur, de 4,5 grame, care va avea întâietate pe piețe până în secolul al XII-lea.

REORGANIZAREA IMPERIULUI

Amenințat nu doar în privința puterii sale romane, ci chiar în cea a existenței sale, Imperiul se reorganizează. El își creează mai întâi **o administrație centrală restrânsă și eficace, reunită în jurul Palatului, de unde împăratul guvernează** prin ordine scrise, destinate unor funcționari numiți, revocați și salarizați de el, organizați în birouri (cf. Instituțiile politice și exercitarea puterii, cap. III).

Fiind vorba de teritoriul pe care îl controlează, Imperiul acționează în mod pragmatic. Arabii, blocați la Munții Taurus, practică raidul/incursiunea de pradă, menită să pună stăpânire pe recoltele de furaje și de cereale și să captureze bărbați, femei și copii pentru a fi vânduți apoi ca sclavi. Împotriva acestei forme de război, armata centrală este neputincioasă. E de preferat să se folosească un contingent recrutat pe plan local, **numit themă**, format din soldați repatriați din Orient (thema Anatolikon) sau din Armenia (thema Armeniakon) și stabiliți în Asia Mică Centrală și de Est, și din țărani înstăriți sau proprietari mijlocii înrolați – într-un cuvânt, din soldați ușor de mobilizat rapid, care se bat pentru pământul, casa și familia lor, care se înarmează, se antrenează și se întrețin ei înșiși, datorită unei solde primite pe timpul luptelor și scutirii de impozite. Comanda themei este încredințată unui militar, **strategul, care primește și puterile civile**. Această organizare este extinsă la Europa, pe măsură ce ea e recucerită. În sud-vestul Asiei Mici și în Marea Egee, themele furnizează o flotă.

Asta însă nu pune în întregime la adăpost Imperiul. În două rânduri, în 674-678 și 717-718, **arabii asediază Constantinopolul**. Dar ei nu reușesc să cucerească orașul; decimați de boli, își văd flota distrusă în parte de focul grecesc și în parte de furtuni pentru care nu au experiență. În 827, izbutesc totuși să pună

stăpânire pe Creta și pe Sicilia; din acel moment, ei fac să planeze amenințarea raidurilor în Marea Egee, ca în 904, când ocupă și jefuiesc Thessalonicul. Iar această situație durează până la recucerirea Cretei de către viitorul împărat Nikephoros Phokas, în 961. Imperiul poate recupera treptat totalitatea Macedoniei Meridionale, apoi Grecia de Nord și, în sfârșit, la începutul secolului al IX-lea, Peloponesul. El practică față de slavi o politică sistematică de creștinare și elenizare, în parte bazată pe transferuri masive de populație. Se lovește atunci de o nouă putere balcanică, **bulgarii**; veniți din Asia Centrală, dar repede slavizați, aceștia amenință direct Imperiul. În 811, împăratul Nikephoros I își găsește moartea luptând contra lor, iar în 814 ei asediază Constantinopolul. O jumătate de veac mai târziu, totuși, bizantinii izbutesc să-i convertească la creștinism și, astfel, **să-i facă să intre în a lor *oikoumene*.**

Împăratul Leon III Isaurianul, care a obținut ridicarea celui de-al doilea asediu arab în 718, își dă seama că trebuie să regrupeze energiile în jurul puterii imperiale. Lupta devine ideologică. Pentru a conferi împăratului locul său în centrul dispozitivului deopotrivă politic și religios – deosebirea dintre cele două nu are nicio noimă pentru bizantini –, **el decide să descotorosească puterea sa de acel concurent pe care îl reprezentau** imaginile sfinte, sau **icoanele**: acesta este iconoclasmul (cf. Chestiunea imaginilor, cap. VI), care durează din 730 până în 843, cu o întrerupere între 780 și 815. Pe plan religios, iconoclasmul eșuează; din punct de vedere politic, **puterea imperială iese consolidată din criză**, deschizând calea apogeului dinastiei macedonene, chiar dacă, îndepărtându-și-l pe Papă, a accelerat căderea exarhatului Ravennei (751) și a facilitat pătrunderea Carolingienilor în Italia.

Încoronarea imperială a lui Carol cel Mare la Roma, de **Crăciunul anului 800, introduce o contestare radicală a universalității bizantine**: califatul arab constituia o amenințare cu siguranță mult mai imediată pe plan militar, dar nu repunea în cauză noțiunea de *oikoumene* creștină, spre deosebire de Imperiul

Carolingian. Bizanțul șovăie atunci între refuz și conciliere; oricum, amenințat de arabi și de bulgari, nu are mijloacele de a reacționa, decât pe plan ideologic prin reafirmarea caracterului său roman. A fost sursa unor dificultăți viitoare, pe care apogeul Macedonenilor le va masca vreme îndelungată.

MACEDONENII

La 23 septembrie 867, Vasile Macedoneanul pune să fie asasinat Mihail III, care și-l asociase la tron cu mai puțin de un an înainte. Asociindu-și la tron fiii (cf. Instituțiile politice și exercitarea puterii, cap. III), **el inaugurează o dinastie care domnește până în 1057** și conduce Imperiul la apogeul său medieval. Sistemul este cu atât mai eficient cu cât permite asocierea la dinastie a celor mai străluciți generali. Dacă Vasile I a transmis fără greutate puterea fiului său Leon VI, în 886, acesta lasă la moartea sa un fiu de 7 ani, Constantin VII Porfirogenetul, care urcă pe tron în 913. După clasica regență a patriarhului Nicolae Mystikos, principalul conducător militar, Roman Lekapenos, o căsătorește pe fiica sa cu tânărul împărat și reușește să-l înlocuiască din 919 până în 944; din acest an, suveranul „legitim" preia puterea până la moartea sa în 959. Fiul său Roman II moare însă în 963, lăsând doi moștenitori minori, Vasile și Constantin. Nikephoros Phokas, aureolat de victoria sa în Creta, se căsătorește cu văduva, dar îi lasă să domnească pe copii (963-969), ca și succesorul său, Ioan Tzimiskes, general la fel de remarcabil. La moartea acestuia din urmă în 976, Vasile II redobândește puterea; când moare fără moștenitor, în 1025, fratele său Constantin VIII pune în sfârșit mâna pe putere până în 1028. El nu are decât fiice, Zoe și Teodora, care vor da succesiv, prin căsătorie și prin adopție, cinci împărați. Ultimul, Mihail VI Stratiotikos, este în cele din urmă răsturnat la 1 septembrie 1057 printr-o lovitură de stat militară pusă la cale de Isaac Comnenul, precursor al marii dinastii următoare.

Dinastia macedoneană

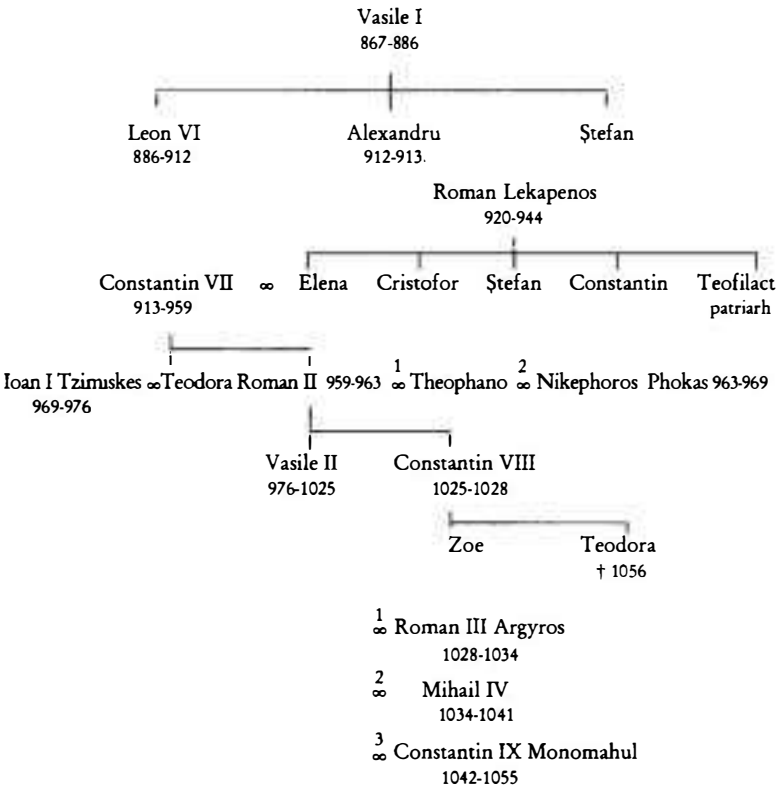

Acest apogeu este **mai întâi teritorial**, făcând astfel din Bizanţ cea mai mare putere a lumii creştine şi mediteraneene. În Italia, Imperiul respinge principatele lombarde pentru a controla totalitatea Calabriei şi a Apuliei; el se loveşte atunci atât de statul pontifical pe cale de a se naşte, cât şi de Imperiul Romano-German fondat în 962. Cu toate acestea, un partaj relativ se stabileşte cu acesta din urmă: Otto I reuşeşte să facă astfel încât fiul său Otto II să se căsătorească în 972 cu o prinţesă înrudită cu Ioan Tzimiskes, Theophano.

Harta Imperiului Bizantin la apogeul său

În vest, chestiunea cea mai importantă pentru Imperiu este controlul Balcanilor, mai exact înfruntarea cu bulgarii. **Convertirea lui Boris în 864** a pacificat desigur raporturile; fiii săi sunt crescuți la curtea din Constantinopol, unde asimilează rapid ideologia imperială. Când, în 893, al doilea dintre aceștia, Simeon, urcă pe tronul bulgar, el intră în conflict cu Imperiul și nu urmărește altceva decât să pună stăpânire pe Constantinopol și să întemeieze un imperiu romano-bulgar. Învinși de mai multe ori în câmp deschis, bizantinii sfârșesc prin a-l aștepta sub zidurile capitalei în fața cărora el e neputincios. Moartea sa în 927 este urmată de vreo șaizeci de ani de pace. Cu venirea lui Samuel (997-1014) începe o adevărată luptă pe viață și pe moarte între cele două imperii. Dar Bizanțul se află în culmea puterii sale și beneficiază de o pace relativă în est; Vasile II nu îi lasă niciun răgaz adversarului său, căruia îi reduce puțin câte puțin teritoriul începând de la Marea Neagră. În 1014, bulgarii sunt zdrobiți în trecătoarea Kleidion; 15 000 dintre ei sunt luați prizonieri. Vasile II poruncește să fie cu toții orbiți, lăsând doar câte unul la o sută cu un singur ochi scos, pentru a-i readuce pe ceilalți la Samuel care, la vederea acestui spectacol, face un atac de cord și moare; în 1018, orice rezistență a încetat și Bulgaria este anexată.

În mai multe rânduri, pentru a-i ataca pe bulgari din flanc, **împărații bizantini au făcut apel la ruși** sau *rhos*. Prima apariție a acestora ca mercenari în armata bizantină datează din anii 840; în 860, corăbiile lor apar la Constantinopol. Ei sunt pe atunci varegi, scandinavi care animă ruta comercială de la Baltică la Marea Neagră navigând pe lacuri și fluvii; războinicii și negustorii din Suedia (de unde provine cuvântul *rhos*) supun în trecerea lor triburile slave dezorganizate și iau de la ele mărfurile pe care le comercializează și corăbiile (monoxile) pentru transportul lor. În anii 880, Kievul este centrul acestui stat pe cale de a lua naștere; în 911, cneazul lor, Oleg, încheie un tratat comercial cu Bizanțul; în 944, Igor (913-945) încheie un nou tratat (cf. Economia urbană, cap. IV). În anii următori, **primii misionari bizantini pornesc spre Kiev**; în 959, principesa Olga primește botezul. Dar etapa decisivă pe

acest plan vine cu Vladimir, care îl ajută pe Vasile II contra aristocraților răsculați din Asia Mică și împotriva bulgarilor. Vladimir reușește să se însoare cu Ana, sora lui Vasile II; în duminica de Rusalii a anului 988, în biserica Sfântul Vasile din Cherson, Vladimir este botezat; întors la Kiev, **el organizează botezul colectiv al rușilor prin cufundare în Nipru**, la 15 august 988. Fără a se supune niciodată politic, **rușii intră la rândul lor în *oikoumene* bizantină**; timp de mai bine de un secol, mitropoliții Kievului vor fi în mod sistematic trimiși de Constantinopol.

În Orient, bizantinii încep o vastă mișcare, ocolind pe la nord Munții Taurus și hotarele armene, unde întâlnesc un teren favorabil. Din 932, domestikos ton scholon Ioan Kourkouas recucerește definitiv Melitene (Malatya) și trece Eufratul în direcția Edessei. Acest ultim oraș nu scapă ocupației decât predând **o relicvă sfântă, *Mandylion*-ul**, o bucată de pânză considerată a fi păstrat imprimat chipul lui Hristos și a cărei aducere la Constantinopol, în 944, constituie un mare moment de fervoare. Sub Constantin VII și Roman II, principalii lor generali, Nikephoros Phokas și Ioan Tzimiskes, pătrund în Câmpia Ciliciei.

Nikephoros Phokas recucerește Creta în 960-961; devenit împărat, el pune stăpânire în decurs de doi ani (965-966) pe restul Câmpiei Ciliciei; apoi trece în Siria și ajunge, în octombrie 966, sub zidurile Antiohiei, care nu cade decât trei ani mai târziu (29 octombrie 969), la puțin timp după Alep, capitala emirului hamdanid, Sayf al-Dawla, constrâns la un tratat umilitor. **Cucerirea Antiohiei, pe care bizantinii o numeau „Orașul lui Dumnezeu"** (Theoupolis) și care le redă unul dintre patriarhatele orientale, **este un simbol însemnat**. Dar această pătrundere în Siria de Nord aduce Imperiul în contact cu puternicul califat fatimid de Cairo. Încă din 972, Ioan Tzimiskes îl atacă; în 975, el cucerește Emesa, Baalbekul, Damascul, apoi pune stăpânire pe Nazaret, Acra, Cezareea: Ierusalimul este foarte aproape (150 km). Firește, nu se poate menține acolo, dar la întoarcere ocupă Beirutul, Sidonul, Laodiceea.

În Asia Mică, Vasile II trebuie mai întâi să înăbuşe mai multe revolte ale aristocraţiei, inclusiv a familiei Phokas, sprijin tradiţional al Macedonenilor, făcând apel pentru aceasta la ruşi. El începe o luptă neîndurătoare împotriva familiilor aristocratice, printre care şi cea, aliată cu Phokas, a lui Eustathios Maleinos; în cursul unei campanii în Siria, fiind găzduit pe domeniile sale de către Eustathios, el este şocat de mărimea oştii private a acestuia; la moartea lui Eustathios, în 1002, el dispune confiscarea întregii averi a familiei.

Vasile II organizează apărarea Eufratului, pătrunde în Armenia până dincolo de lacul Van, în regiunea Vaspurakan, şi în Georgia, după 1020. Această politică este continuată şi după moartea sa. În Mesopotamia Centrală, armatele bizantine pun stăpânire pe Edessa în 1032, creând o enclavă bizantină stabilă pe malul drept al Eufratului; în Armenia, Bizanţul anexează tot ce rămăsese neanexat de Vasile II, în special regiunea Ani, în 1042. Imperiul **lichidează astfel statele-tampon** care jucau rolul de scut faţă de populaţiile nomade din Asia Centrală şi ajunge în contact direct cu turcii.

COMNENII

În 1057, Isaac Comnenul îl răstoarnă pe ultimul epigon al Macedonenilor. Acest general energic nu poate însă să se menţină la putere îndeajuns de mult pentru a restabili o situaţie degradată: revolte sporadice ale bulgarilor, invazie a normanzilor în Italia de Sud, raiduri turceşti în Asia Mică Răsăriteană, în timp ce, pentru prima oară de la crearea sa de către Constantin cel Mare, *nomisma* de aur a cunoscut sub Constantin IX Monomahul (1042-1055) o devalorizare lentă, dar continuă. Cu slabul Constantin X Ducas (1059-1067), situaţia se înrăutăţeşte, ducând la uzurparea lui Roman Diogenes; acesta hotărăşte să strângă cea mai bună oaste cu putinţă pentru a le veni de hac turcilor selgiucizi ai lui Alp Arslan. Dar, **la 19 iulie 1071, pe câmpul de bătălie de la Mantzikert**, la sud

de Theodosiopolis (Erzerum), floarea aristocrației, manipulată de clanul Ducas, dezertează în toiul luptei. Roman Diogenes, făcut prizonier, este răsturnat, desigur, dar **trei sferturi din Asia Mică sunt ocupate de turci.**

Situația nu e mai bună în **Italia.** Din 1012, trupe normande, de altfel folosite ocazional ca mercenari de către bizantini, s-au instalat în Italia Meridională, obținând fiefuri, apoi principate. Ele amenință atât Italia bizantină, cât și posesiunile pontificale; alianța dintre papă și împăratul bizantin eșuează totuși în 1054, când ambasada romană la Constantinopol se ocupă mai mult de excomunicarea patriarhului Mihail Cerularie, de altminteri un provocator, decât de încheierea alianței militare atât de necesare (despre „schisma" din 1054, cf. Ortodoxia, cap. VI). În 1071, categoric un an nefast pentru Imperiu, normanzii lui Robert Guiscard pun stăpânire pe ultima fortăreață bizantină, Bari. **Bizanțul pierde astfel un simbol puternic al universalității sale romane,** prezența în Italia.

Necesitatea de a redobândi o putere solidă la Constantinopol, în timp ce moneda de aur și-a pierdut două treimi din valoare, îi permite nepotului lui Isaac Comnenul, Alexios, să pună mâna pe putere, la 15 aprilie 1081, pentru a întemeia o dinastie ce va dura până în 1185. Abia ajuns pe tron, Alexios este nevoit să lase regența mamei sale, Ana Dalassena, pentru **a lupta contra normanzilor,** care au traversat Adriatica și asediază portul Dyrrachion, capătul importantei via Egnatia, ce traversează Balcanii de la Constantinopol trecând prin Thessalonic. Lipsit de flotă, Alexios trebuie **să cumpere ajutorul veneților în schimbul unor avantaje comerciale exorbitante** (cf. Economia urbană, cap. IV); normanzii deblochează Dyrrachionul, dar Alexios are de luptat cu ei încă patru ani în Balcani. Trebuie apoi să respingă un nou popor migrator din Asia Centrală, pecenegii, care au trecut Dunărea. Îi învinge pe 29 aprilie 1191 la poalele colinei Lebounion: dacă e să dăm crezare fiicei lui Alexios, Ana Comnena, care va scrie biografia tatălui său sub formă de epopee, „un întreg popor, numărând miriade, a fost nimicit într-o singură zi".

Alexios încă nu terminase să-şi reformeze imperiul, nici să-i restabilească moneda, când apare o nouă problemă. Desigur, predicând **Cruciada** la conciliul de la Clermont din 1095, papa Urban II pusese în primul rând al preocupărilor, mai presus chiar de eliberarea Sfântului Mormânt, ajutorul ce trebuia dat fraţilor din Răsărit, într-atât de puternice erau pe atunci conştiinţa unităţii creştinătăţii şi sentimentul, la Roma, că această unitate înseamnă, în Răsărit, Imperiul Bizantin. Dar drumul către Ierusalim trece prin Constantinopol. Deja, „cruciada săracilor" condusă de Petru Eremitul şi Gautier-Sans-Avoir a provocat pagube de netăgăduit în teritoriile bizantine, dar Alexios se descotoroseşte uşor de ea făcând-o să treacă în Asia Mică, unde turcii o spulberă. În cazul cavalerilor cruciaţi, însă, lucrurile se prezintă cu totul altfel. Mai întâi, ei nu sunt deloc dispuşi să se pună sub ordinele împăratului; apoi, **ei constituie o adevărată ameninţare** deoarece concentrarea lor în apropierea capitalei bizantine reprezintă o forţă fără măsură comună cu ce ar putea alinia Alexios.

Acesta încearcă să-i câştige adoptând unele instituţii: cruciaţii îi aduc omagiu, îi depun jurământ de credinţă şi promit să restituie teritoriile recucerite; în schimb, Alexios îi umple de daruri, care îi impresionează pe aceşti cavaleri, adesea săraci, şi le asigură aprovizionarea. Când, în martie 1097, cruciaţii părăsesc Constantinopolul, alianţa pare solid stabilită. De altfel, la 19 iunie 1097, cruciaţii cuceresc Niceea şi o predau Imperiului. Apoi avansează foarte repede prin Asia Mică, împrăştiind oştile turceşti, ceea ce îi îngăduie lui Alexios să recucerească în anii următori jumătate din Asia Mică, lăsând totuşi să subziste o enclavă selgiucidă cu centrul la Konya, sultanatul de Rum. Cruciaţii ajung astfel la hotarele armene, unde populaţia le face o primire triumfală, apoi încep asediul Antiohiei, la sfârşitul lunii octombrie 1097. Acesta se dovedeşte lung şi anevoios; normandul Bohemond de Tarento cucereşte oraşul prin vicleşug, dar este imediat asediat de turci. Nu vine niciun ajutor bizantin, însă cruciaţii reuşesc să se descotorosească de armata turcă (iunie 1098); Bohemond foloseşte această

defecțiune bizantină drept pretext **pentru a refuza să predea orașul. Este ruptura dintre Alexios și cruciați.**

Două trăsături esențiale caracterizează dinastia Comnenilor. Mai întâi, sistemul politic se restrânge în jurul familiei imperiale, iar legăturile personale și familiale devin primordiale. Sarcinile importante sunt încredințate în mod sistematic unor apropiați ai împăratului, îndeosebi printr-o rețea de alianțe matrimoniale în centrul căreia se află familia domnitoare. Într-un anumit fel, fidelitatea personală se substituie supunerii față de stat. Pe de altă parte, influența occidentală devine din ce în ce mai puternică. Alexios se căsătorise cu o moștenitoare a dinastiei Ducas, inaugurând astfel alianțele familiale. Fiul său Ioan II se căsătorește cu o fiică a regelui Ungariei, Irina. Manuel se căsătorește succesiv cu două prințese occidentale, cea de-a doua, Maria de Antiohia, venind dintr-unul din statele latine din Orient.

Dinastia Comnenilor

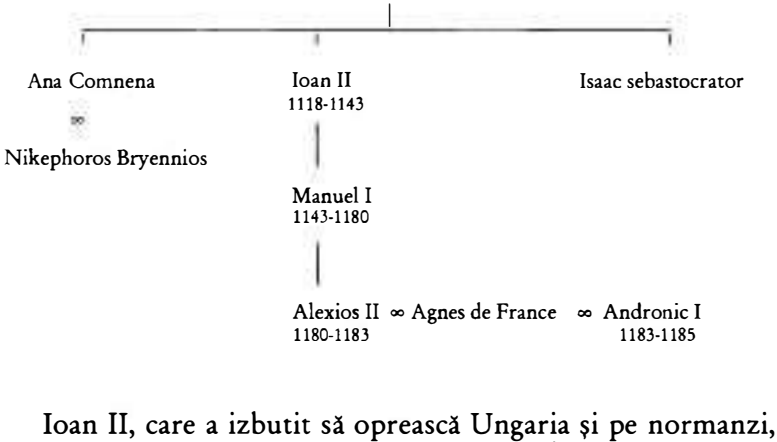

Ioan II, care a izbutit să oprească Ungaria și pe normanzi, poate să-și îndrepte eforturile către Orient. În 1135, le smulge Cilicia principilor armeni susținuți de Antiohia; **în 1137, pune**

stăpânire pe Antiohia, care se revoltă în 1142. El moare subit pe 8 aprilie 1143, la începutul unei mari expediții în Siria.

Manuel, care îi succede, este simbolul măreției regăsite a Bizanțului. Totul pare să-i reușească. El îi primește la Constantinopol, în 1147, pe suveranii celei de-a doua cruciade, împăratul Conrad III, apoi Ludovic VII, fascinați de splendorile capitalei. Încearcă, în zadar, în anii 1150, o debarcare în Italia: a reluat ofensiva pe acest front. În Balcani, profită de alianța cu ungurii pentru a supune nord-vestul peninsulei: Serbia, Bosnia, Croația și Dalmația.

În 1158, Manuel supune din nou Cilicia. Împreună cu statele cruciate, acum amenințate de renașterea forțelor musulmane, mai întâi de cea a lui Nur ad-Din, apoi de cea a lui Salah ad-Din (Saladin), **izbutește să impună protecția și alianța sa**. În 1159, își face intrarea solemnă în Antiohia, urmat la o bună distanță de regele Ierusalimului, Balduin III, călare și flancat de ducele de Antiohia, Renaud de Châtillon, pe jos. Se declară protectorul lui Balduin IV, regele lepros, al cărui anturaj încheie cu el o **alianță împotriva Egiptului**. Face chiar și o încercare de a restabili un patriarh ortodox la Ierusalim. Mai rămâne enclava selgiucidă. În 1176, Manuel pornește spre Ikonion cu o armată colosală; dar **aceasta este nimicită de turci la Myriokephalon** pe 17 septembrie 1176. Această înfrângere nu are consecințe imediate, decât pentru prestigiu: când Manuel moare, în 24 septembrie 1180, el lasă un imperiu de dimensiuni încă impresionante, dar total izolat.

CATASTROFA DIN 1204

Încă din secolul al XI-lea, avangardă a unui Occident în plină expansiune, negustorii italieni s-au instalat la Constantinopol. În 1082, Alexios I trebuie să le acorde veneților privilegii comerciale exorbitante; în cursul secolului al XII-lea, pisanii și genovezii obțin condiții ceva mai puțin favorabile, dar mult mai bune decât cele acordate bizantinilor înșiși. Latinii devin tot mai numeroși și formează adevărate cartiere. Coabitarea a fost la început ușoară

Harta Imperiului în epoca dinastiei Comnenilor

într-un oraş cosmopolit, obişnuit să primească străini; cu toate acestea, un sentiment antilatin creşte treptat şi mefienţa se instalează, mai cu seamă când, pe 12 martie 1171, Manuel a crezut că poate să-i expulzeze pe toţi veneţienii din imperiul său. Să adăugăm că înfiinţarea statelor latine din Orient a schimbat perspectiva unei papalităţi din ce în ce mai doritoare de o întâietate pe care Constantinopolul i-o refuză categoric, cler şi populaţie laolaltă: creştinătatea în Orient nu mai înseamnă Imperiul, ci statele latine din Levant, slujitoare credincioase ale papei.

La moartea sa, în 1180, Manuel lasă un copil de doisprezece ani, Alexios II. Regenţa îi revine Mariei de Antiohia, în care nici aristocraţia, nici populaţia nu au încredere. Acest fapt lasă cale liberă unui văr al lui Manuel, Andronic, care se prezintă ca un reformator radical; el o elimină pe regentă, preia puterea punând la cale masacrarea de către populaţia Constantinopolului a latinilor prezenţi (mai 1182), inclusiv a clerului, apoi pune să fie asasinat Alexios II pentru a rămâne unicul împărat. **Reformatorul se preschimbă în tiran sângeros**, incapabil să oprească o nouă debarcare a normanzilor, care cuceresc şi jefuiesc Thessalonicul la 24 august 1185. Puterea lui Andronic nu rezistă acestui eveniment: pe 12 septembrie 1185, el e răsturnat în folosul unei obscure familii aristocratice în persoana lui Isaac II Angelos.

Noua dinastie nu are mijloace nici de a conduce administraţia, nici de a se opune curentelor separatiste ale unei părţi a aristocraţiei, şi nici de a stăvili veleităţile de independenţă ale popoarelor balcanice. Bulgarii îşi proclamă independenţa, pe care Isaac trebuie să o recunoască în 1187, urmaţi curând de sârbi. Nemulţumirea faţă de Isaac îi permite fratelui său Alexios să-l detroneze în 1195, să-l orbească şi să-l ţină prizonier împreună cu fiul său Alexios, care izbuteşte totuşi să evadeze în 1201.

În 1187, Saladin a recucerit Ierusalimul. Cea de-a treia cruciadă (1189-1190), care se străduieşte în zadar să-i trimită în Orient, de altfel într-o ordine dispersată, pe Filip August, regele Franţei, pe împăratul germanic Frederic Barbarossa şi pe regele Angliei Richard Inimă-de-Leu, care nu reuşeşte decât să cucerească Ciprul în

detrimentul bizantinilor, e un eșec total. Devenit papă în 1198, cel mai puternic din istorie, Inocențiu III predică imediat o nouă cruciadă, pe care plănuiește să o trimită pe cale maritimă, tocmai pentru a evita Constantinopolul. Dar cavalerii cruciați adunați la Veneția nu au mijloacele de a le plăti venețienilor transportul; ca atare sunt nevoiți să se pună în slujba lor. Or, tânărul Alexios Angelos, care a evadat, le promite cruciaților ajutorul și aurul său dacă îl readuc pe tron; Veneția folosește această șansă și, în iulie 1023, apărând în fața zidurilor capitalei bizantine, cruciații obțin reîntronarea lui Alexios și a tatălui său. Însă noua putere este incapabilă să-și țină promisiunile. Ba dimpotrivă, ea provoacă nemulțumirea locuitorilor orașului, care o răstoarnă în 28 ianuarie 1204 în folosul unui înalt funcționar, Alexios V Mourtzouphlos. În ciuda admonestărilor papei, pe care nici măcar clerul îmbarcat nu le ascultă, cruciații atacă și **jefuiesc cel mai mare oraș al creștinătății în 13 aprilie 1204**, masacrând o parte a populației și prădându-i în chip sistematic bogățiile și relicvele.

În timp ce Veneția și cruciații își împart prăzile Imperiului și un imperiu latin se instalează la Constantinopol, suveranitatea bizantină subzistă în trei locuri: descendenți ai lui Andronic Comnenul creează, de la Trapezunt până în Paphlagonia, un „Imperiu de la Trapezunt" care va supraviețui până în 1461; un al doilea imperiu, condus de Teodor Angelos, se stabilește în Munții Epir; al treilea, **„Imperiul de la Niceea"**, în jurul lui Teodor Lascaris, cuprinde ce mai rămâne din Asia Mică, de la Smirna la Niceea. Fiecare dintre aceste entități luptă deopotrivă împotriva latinilor, împotriva inamicilor din afară și împotriva celorlalte, pentru a repune stăpânire pe capitala fără de care nu există un imperiu. Regrupând cea mai mare parte a aristocrației bizantine, eliberat de presiunea turcească de către mongoli în 1243, bucurându-se de o prosperitate de care profită întreaga populație, Imperiul de la Niceea este cel ce se dovedește cel mai solid. Din 1246, Ioan III Vatatzes, succesorul lui Teodor Lascaris, pune stăpânire pe Thessalonic. În 1259, protectorul nepotului lui Ioan III, Mihail Paleologul, reușește să-i învingă pe latini. Pentru a recuceri capitala,

el se aliază cu genovezii prin tratatul de la Nymphaion; **în iulie 1261, trupele lui Mihail VIII intră în Constantinopol** şi noul împărat este încoronat la Sfânta Sofia pe 15 august.

PALEOLOGII

Victoria lui Mihail VIII este răsunătoare, dar situaţia este mai puţin favorabilă decât pare. Reconstrucţia unei capitale devastate apasă asupra finanţelor, ca şi necesitatea de a plăti funcţionarii şi armata. Nici Trapezuntul, nici Epirul nu se supun: **supunerea faţă de Constantinopol a încetat a mai fi un act firesc.** Ce a mai rămas din principatele france primeşte sprijinul regelui Siciliei, Carol de Anjou. Mihail VIII acţionează în primul rând pe calea diplomaţiei. Dacă eforturile sale de apropiere cu papalitatea se lovesc de rezistenţa clerului şi a populaţiei, subsidiile sale nu sunt străine războiului „Vecerniilor Siciliene", din 1282, care separă Sicilia de Regatul Neapolelui. În consecinţă, neglijează Asia Mică, iar în decembrie 1282 moare fără a fi putut să-şi asigure dominaţia asupra ei.

În timp ce principatele turceşti, în special cel al lui Osman din Bithynia, care dă naştere otomanilor, se întăreau, populaţia din Asia Mică nu-i era deloc favorabilă lui Mihail VIII. Fiul său, Andronic II, nu reuşeşte nici el să reunească energiile: din neîncredere în conducătorii militari, face apel la mercenari catalani, care îi resping lesne pe turci, dar se retrag din cauză că nu sunt plătiţi şi îşi creează un principat în Grecia. Otomanii pun stăpânire cu uşurinţă pe Efes şi pe Smirna; rezistenţa este mai activă în Bithynia, însă otomanii îşi stabilesc curând capitala la Brusa (Bursa); în 1337, ei i-au alungat aproape în întregime pe bizantini din Asia Mică, unde s-a repliat aristocraţia. **Imperiul a devenit exclusiv european.**

Situaţia este şi mai mult agravată de rebeliunea contra lui Andronic II a elementelor celor mai hotărâte ale aristocraţiei conduse de Ioan Cantacuzino, care şi-l iau drept lider pe nepotul

vârstnicului împărat, Andronic III. Rezultă un război civil; în 1328, Andronic III intră în Constantinopol și își surghiunește bunicul într-o mănăstire. Noul împărat și Cantacuzino reușesc să reinstaureze autoritatea imperială asupra Tesaliei și Epirului și să-i respingă pe bulgari, restabilind continuitatea teritorială de la Constantinopol la Marea Adriatică, fără însă a izbuti să recâștige Grecia Meridională și Peloponesul, cu excepția regiunii de la Mistra până la Monemvasia. **Prosperitatea acestor regiuni și îndeosebi a porturilor** nu îngăduie totuși revigorarea finanțelor imperiale, **deoarece fidelitatea aristocraților se cumpără prin cedarea de venituri fiscale**, așa-numitele *pronoiai*, care devin ereditare.

Andronic III se pregătea să-i alunge pe latini din Peloponesul când moare prematur în 1341, lăsând regența în numele lui Ioan V văduvei sale, Ana de Savoia. Un al doilea război civil o opune atunci pe aceasta lui Ioan Cantacuzino, care învinge în 1347. Dar părțile fac apel la ajutoare externe, sârbii sau turcii. Ștefan Dušan pune astfel stăpânire pe Macedonia și pe Tesalia și se proclamă **basileus al Serbiei și Romaniei.** Slăbit de războiul civil, îndurând Ciuma Neagră care depopulează din nou capitala, antrenat în rivalitățile dintre Veneția și Genova care îl împiedică să reconstituie o flotă, devenit impopular din cauza alianțelor sale cu turcii, Ioan VI trebuie să renunțe la putere, pe care o recapătă Ioan V. Suntem în 1354: în acest an, profitând de un cutremur de pământ care a năruit zidurile orașului Gallipoli, otomanii trec Dardanelele.

Dar, în Europa, nu mai există nicio putere capabilă să opună rezistență: la moartea lui Ștefan Dušan, în 1355, imperiul său se dezagregă. **Din 1371, sultanul otoman își stabilește capitala la Adrianopol (Edirne)**; el le aplică sârbilor mai multe înfrângeri, îndeosebi cea de la Kosovo în 1389. Statele creștine din Europa, câte au mai rămas, inclusiv Bizanțul, devin vasalele sale. Desigur, otomanii nu împiedică despotatul Moreei, cu capitala la Mistra, să se extindă în tot Peloponesul, dar îi interzic să treacă de istmul Corint. Însă Imperiul, **care nu mai este decât o rămășiță de teritorii fărâmițate**, trebuie să se supună injoncțiunilor sultanului: Manuel, fiul lui Ioan V, este nevoit chiar să-l ajute pe Baiazid să

Harta Imperiului în secolele al XIV-lea și al XV-lea

cucerească ultimul bastion bizantin din Asia Mică, Philadelphia. Domnia sa, inaugurată în 1391, se anunță dificilă: sultanul începe blocada capitalei și, după eșecul unei cruciade de salvare la Nicopole în 1396, Manuel parcurge în zadar Occidentul, unde prestanța sa impresionează, dar de unde nu obține niciun ajutor. Desigur, mongolii lui Tamerlan îl zdrobesc pe Baiazid în bătălia de la Ankara în 1402, dar nu este decât un răgaz de o jumătate de secol.

În afară de împărat, nimeni nu mai crede în supraviețuirea Imperiului. Singurul ajutor poate să vină din Occident, **însă necesită supunerea religioasă față de Roma**. Or, amenințările provoacă, dimpotrivă, **o repliere identitară pe credința ortodoxă**; dacă o parte a înaltului cler a înțeles bine miza și se arată dispusă la această concesie pe cât de vitală, pe atât de majoră, restul clerului, monahii și populația i se împotrivesc cu îndârjire. Ioan VIII, urcat pe tron în 1425, se duce personal, însoțit de patriarh și de elita intelectualilor săi, cel puțin de cei ce sunt partizanii unirii cu Roma, la sinodul de la Ferrara-Florența, în 1439; el acceptă Unirea, dar nici el, nici fiul și succesorul său Constantin XI nu izbutesc s-o impună, căci aceasta este în fond o supunere față de Roma, o aliniere la pozițiile dogmatice ale acesteia, de multă vreme respinse. Printre intelectuali începe o dezbatere pentru a hotărî dacă este mai bine să părăsească țărmurile Bosforului cu cărțile lor, pentru a salva ce mai rămâne din civilizația bizantină într-o Italie aflată în plină Renaștere, primitoare față de învățații greci, sau dacă trebuie să rămână pentru a muri odată cu această civilizație. Pentru poporul de jos, care nu are de ales, ca și pentru o parte a elitei, care s-a apucat de comerț, nu e mai mult de temut din partea mitrei latine decât din cea a turbanului turcesc: de ce să-ți pierzi sufletul, când Occidentul, a cărui ultimă armată este zdrobită la Varna în 1444, este incapabil să-i apere de turci?

Menghina se strânge în jurul capitalei. Thessalonicul cade definitiv în 1430. Desigur, Moreea rămâne prosperă, chiar și Constantinopolul cunoaște un comerț important. Însă, în lipsă de teritoriu, nu-i mai rămân pentru apărare decât zidurile. În 1451, sultanatul îi revine lui Mehmed: contestat în interior, acesta vede în cucerirea Constantinopolului mijlocul de a-și consolida puterea.

El blochează calea Bosforului construind o fortăreață în Europa (Rumeli Hisari). În aprilie 1453, înzestrat cu artilerie, începe asediul în fața capitalei lui Constantin. Neputând să rupă lanțul care închide Cornul de Aur, pune să se transporte corăbiile pe cale terestră, peste înălțimi. Rezistența bizantinilor, ajutați de un contingent genovez, este înverșunată, dar sortită eșecului. Pe 27 mai are loc la Sfânta Sofia o ultimă slujbă. **Marți, 29 mai, trupele sultanului pătrund în oraș, supus unui scurt, dar înspăimântător, jaf** însoțit de masacre, căruia Mehmed îi pune repede capăt. Vineri, 1 iunie, el își face intrarea în noua sa capitală și pătrunde călare în catedrala Sfânta Sofia, pe care o transformă în moschee. Mistra cade în 1460, iar Trapezuntul în 1461.

Imperiul nu mai este decât o amintire, dar una care rămâne vivace. În primul rând pentru că **otomanii** înșiși, în fruntea unui imperiu pe care și ei îl vor universal, **se mulează în forma romană; noua lor capitală se numește Constantiniya**; rămășițele aristocrației bizantine sunt înrolate în administrația otomană. După eșecul asediilor arabe din secolele al VII-lea și al VIII-lea, cucerirea Constantinopolului devenise un mit, simbol al triumfului islamului și al sfârșitului lumii; firește, Mehmed II nu este arab, dar este musulman și știe să folosească acest mit în favoarea sa. Pentru greci, trecuți pentru patru veacuri în turcocrație, Constantinopolul rămâne de asemenea un mit; în mișcarea de independență, „Marea Idee", Constantinopolul este țelul ultim. În ziua de astăzi el este abandonat, dar, în aeroportul nou-nouț din Atena, apelul în greacă pentru zborurile spre Istanbul desemnează în continuare acest oraș cu numele de Constantinopol. Pentru greci, el este în continuare Polis-ul, Orașul prin excelență, ceea ce a fost timp de 1 123 de ani.

CRONOLOGIE

Imperiul Roman de Răsărit

Constantin I: 306-337 / Constanțiu II: 337-361 / Iulian Apostatul: 361-363 / Iovian: 363-364 / Valens: 364-378 / Teodosie I: 378-395 /

Arcadius: 395-408 / Teodosie II: 408-450 / Marcian: 450-457 / Leon I: 457-474 / Leon II: 474 / Zenon: 474-491 / Anastasius I: 491-518 / Iustin I: 528-527

306: urcarea pe tron a lui Constantin, în Apus.
312: victoria lui Constantin asupra lui Maxenţiu la Pons Milvius.
313: edictul de la Mediolanum, Constantin acordă libertatea cultului creştin.
324: Constantin reunifică Imperiul; decide să construiască o nouă capitală pe locul anticului Byzantion.
325: Constantin convoacă şi prezidează sinodul de la Niceea, care îl condamnă pe Arie.
330: inaugurarea noii capitale, denumite Constantinopol (11 mai).
346: moartea lui Pahomie, fondatorul cenobitismului.
351: Constanţiu reunifică Imperiul.
356: moartea lui Antonie, primul eremit.
359: crearea eparhiei Constantinopol.
362: Iulian restaurează păgânismul.
363: Iulian moare în urma unei răni căpătate în lupta cu perşii.
364: Iovian autorizează din nou creştinismul şi încheie o pace dezavantajoasă cu Persia.
373: Valens se declară arian.
376: vizigoţii se stabilesc în Tracia.
378: vizigoţii se răzvrătesc: bătălia de la Adrianopol şi moartea lui Valens.
381: Teodosie întruneşte la Constantinopol al doilea sinod ecumenic.
391-392: legislaţia antipăgână.
394: creştinismul devine singura religie autorizată.
395: moartea lui Teodosie; împărţirea definitivă a Imperiului între Răsărit (Arcadius) şi Apus (Honorius); încep raidurile hunilor.
410: cucerirea Romei de către vizigoţii lui Alaric.
413: începe construcţia zidurilor terestre ale Constantinopolului.

429: prima promulgare a Codului Teodosian; el va fi din nou promulgat în 438.
431: sinodul de la Efes, care îl condamnă pe Nestorie, patriarhul Constantinopolului.
439: vandalul Genseric pune stăpânire pe Cartagina.
441: nouă invazie a hunilor în Orient.
449: întrunirea la Efes a unui sinod în mod violent antinestorian; papa Leon cel Mare refuză sinodul.
450: urcarea pe tron a lui Marcian, soțul Pulcheriei, sora lui Teodosie II, defavorabil monofizitismului.
451: întrunirea sinodului de la Calcedon, sub strictă supraveghere imperială; afirmarea diofizitismului.
459: moartea lui Simeon Stâlpnicul.
473: moartea lui Euthymios, fondatorul sistemului monastic al lavrei în Palestina.
474: urcarea pe tron a lui Zenon, la început mai degrabă calcedonian.
475-476: uzurparea lui Basilikos, monofizit.
476: cucerirea Romei de către Odoacru, care pune capăt Imperiului Roman de Apus.
484: Zenon proclamă unirea Bisericii printr-un decret, *Henotikon*, care trece sub tăcere Calcedonul; ruptura cu Roma (schisma lui Akakios).
489: Zenon îi trimite pe ostrogoți să recucerească Italia în numele său.
491: urcarea pe tron a lui Anastasius I, categoric monofizit.
493: Teodoric îl elimină pe Odoacru și devine rege al Italiei.
494: reforma fabricării banilor din bronz, prin crearea unui *follis* cu greutate reglementară și a unor monede divizionare.
495-505: edificarea (sau repararea) Zidului Lung, care barează accesul în Constantinopol din Tracia, la 65 kilometri de capitală și pe o lungime de 45 kilometri; prima apariție a bulgarilor.
498: desființarea *chrysargyron*-ului; instituirea Patrimoniului Sacru.
518: moartea lui Anastasius; urcarea pe tron a șefului exkoubitoi, ilirul Iustin I, sprijinit de nepotul său Iustinian.
519: Iustin I se reconciliază cu Roma, sfârșitul schismei lui Akakios.

Imperiul devine bizantin

Iustinian I: 527-565 / Iustin II: 565-578 / Tiberiu II: 578-582 / Mauricius: 592-602 / Phokas: 602-610 / Heraclius: 610-641

527: Iustinian îi urmează lui Iustin.
528: reînceperea războiului cu Persia.
529: prima promulgare a Codului lui Iustinian (a doua promulgare în 534); închiderea Academiei din Atena.
531: pacea cu Persia contra unui tribut considerabil; Ioan de Capadocia numit prefect al pretoriului.
532: răscoala Nika; începutul reconstrucției catedralei Sfânta Sofia.
533-534: recucerirea Africii de către Belisarios.
534: promulgarea Digestelor.
535-540: prima recucerire a Italiei.
535-536: tentativă de reformă a administrației provinciale prin reunirea puterilor civile și militare.
537: sfințirea catedralei Sfânta Sofia.
540-545: nou război cu Persia.
541: apariția ciumei; ea ajunge în 542 la Constantinopol; destituirea lui Ioan de Capadocia, îi urmează Petru Barsymes.
542: moartea lui Sava, propagatorul sistemului monastic ortodox în Palestina.
548: moartea Teodorei, soția lui Iustinian; reforma provincială este amânată.
552-554: nou război în Italia.
552: cucerirea Beticii în Spania vizigotică; slavii ajung la Zidul Lung.
553-554: al doilea sinod ecumenic de la Constantinopol, zis „al celor Trei Capitole".
557-558: resurgența ciumei.
558: prăbușirea cupolei Sfintei Sofia.
562: pacea de 50 de ani cu Persia.
563: nouă inaugurare a Sfintei Sofia.
565: moartea lui Iustinian; Iustinian II împărat.
568: sosirea lombarzilor în Italia.

572: reînceperea războiului cu Persia.
573-574: avarii, conduşi de Baian, trec Dunărea.
580-581: primul mare raid slav în Balcani.
582: urcarea pe tron a lui Mauricius, care a creat exarhatele Ravenna şi Cartagina.
586: primul asediu slav al Thessalonicului.
587-588: slavii năpădesc Balcanii până în Pelopones.
591: pace cu Persia; o parte a Armeniei devine bizantină.
602: răsturnarea lui Mauricius de către Phokas; reînceperea războiului cu Persia.
610: Heraclius, fiul exarhului Cartaginei, îl răstoarnă pe Phokas; perşii repun stăpânire pe Armenia.
611: jefuirea Cezareei din Capadocia de către perşi.
613: cucerirea Antiohiei de către perşi.
614: cucerirea Ierusalimului de către perşi; regele Persiei duce Crucea în capitala sa, Ctesifon, din Mesopotamia Inferioară.
615-616: perşii ocupă Calcedonul.
618: asediul Thessalonicului de către avari.
619: perşii cuceresc Alexandria; moartea lui Ioan Moschos, autorul *Livezii duhovniceşti.*
622: perşii pun stăpânire pe Ankyra.
626: asedierea Constantinopolului de către avari; perşii urmăresc acest asediu din Calcedon.
627-628: campanie decisivă a lui Heraclius în Persia; ajunge la câţiva kilometri de Ctesifon.
629: tratatul de la Arabissos, Persia restituie Siria, Palestina şi Egiptul, precum şi Crucea.
630: Heraclius reinstalează Crucea la Ierusalim.
632: moartea lui Mahomed.
635: arabii cuceresc Damascul.
636: înfrângerea armatei bizantine de către arabi pe râul Yarmuk.
638: Heraclius promulgă edictul *Ekthesis*, încercare de compromis între ortodoxia calcedoniană şi monofizitismul care introduce monotelismul; arabii cuceresc Ierusalimul.
641: arabii pun stăpânire pe Dvin în Armenia; moartea lui Heraclius.

Reorganizarea Imperiului

Constantin III Heraclius: 641 / Heraclonas: 641 / Constans II: 641-668 / Constantin IV: 668-685 / Iustinian II: 685-695 / Leontios: 695-698 / Tiberios III Apsimaros: 698-705 / Iustinian II (a doua domnie): 705-711 / Philippikos Bardanes: 711-713 / Anastasios II Artemios: 713-715 / Teodosie III: 715-717 / Leon III Isaurianul: 717-741 / Constantin V Kopronymos: 741-775 / Leon IV: 775-780 / Constantin VI: 780-797 / Irina: 797-802 / Nikephoros I: 802-811 / Mihail I Rangabe: 811-813 / Leon V Armeanul: 813-820 / Mihail II de Amorion: 820-829 / Teofil: 829-842 / Mihail III: 842-867

642: arabii cuceresc Alexandria.
648: *Typos*-ul lui Constans II, care interzice să se vorbească despre două voințe.
649: raid arab asupra Ciprului.
655: moartea papei Martin I, întemnițat la Cherson.
658: prima strămutare de slavi în Asia Mică.
667: prima menționare a unui strateg al Armeniakon.
669: prima menționare a unui strateg al Anatolikon.
672: prima folosire a focului grecesc.
674-678: asediul Constantinopolului de către arabi.
679-680: crearea themei Tracia.
680-681: al treilea sinod de la Constantinopol (al șaselea sinod ecumenic) condamnă monotelismul.
681: crearea și prima recunoaștere de către bizantini a unui stat bulgar în Moesia, de la Dunăre la lanțul muntos al Balcanilor.
688-689: campanie contra slavilor în Balcani, care permite redeschiderea căii terestre spre Thessalonic; strămutări de slavi în Asia Mică.
691-692: sinodul *in Trullo*, propriu Bisericii Răsăritene, care stabilește practicile acesteia.
692: prima menționare a unui logothetes tou genikou.
693: bizantinii sunt siliți să evacueze Armenia.

695: Iustinian II detronat de isaurianul Leontios care pune să i se taie nasul şi îl exilează la Cherson.
698: arabii cuceresc Cartagina; Leontios este răsturnat de Tiberios III şi întemniţat în mănăstirea Dalmatou.
700: prima menţionare a unui strateg al Siciliei.
705: Iustinian II îl alungă pe Tiberios III şi îşi redobândeşte tronul cu ajutorul hanului bulgar Tervel, care primeşte titlul de cezar.
711: Iustinian II îl trimite pe Philippikos Bardanes într-o expediţie contra Chersonului; acesta este proclamat împărat şi îl răstoarnă pe Iustinian II.
712: campanii ale lui Tervel în Tracia şi Maslama în Asia Mică.
715: Germanos patriarh al Constantinopolului; Leon I Isaurianul strateg al Anatolikon.
717: Leon I Isaurianul pune stăpânire pe tron, cu ajutorul lui Tervel; Maslama începe asediul Constantinopolului.
718: arabii nevoiţi să ridice asediul Constantinopolului pe 15 august.
730: primul *silention* al lui Leon III împotriva icoanelor; demiterea lui Germanos.
732: prima menţionare a themei maritime Kibyrrhaiotai.
732-733: Leon III pune ansamblul Balcanilor sub autoritatea patriarhului de Constantinopol; ruptură cu papalitatea, care refuză iconoclasmul.
740: victoria bizantinilor asupra oştilor arabe la Akroinon, primul mare succes bizantin pe teren în faţa arabilor.
741: prima menţionare a themei Thrakesion, subdiviziune a themei Anatolikon.
741-744: revolta lui Artabasdos, care îl pune pentru o vreme în dificultate pe Constantin V.
746: raid al lui Constantin V asupra Germaniceei, ţinutul de origine al familiei sale.
747: epidemie de ciumă la Constantinopol.
751: căderea exarhatului Ravennei în mâinile lombarzilor: Bizanţul nu păstrează decât Italia Meridională şi Sicilia.
752: raid al lui Constantin V care cucereşte Theodosiopolis şi Melitene.

754: sinodul iconoclast de la Hiereia, iconoclasmul devine doctrina oficială a Imperiului.
756: reînceperea războiului cu bulgarii.
759: nașterea lui Teodor, viitorul Studit.
760: prima menționare a logothetes tou dromou.
763: bulgarii sunt zdrobiți la Anchialos.
764: Constantin V strămută 208 000 de slavi în Bithynia.
765: complotul și moartea lui Ștefan cel Tânăr; începutul persecuției contra monahilor.
766: ceremonie de batjocorire a monahilor și monahiilor la Hipodromul din Constantinopol.
780: moartea lui Leon IV; Irina devine regentă în numele fiului său Constantin VI.
784: Tarasios devine patriarh.
787: al doilea sinod de la Niceea, care restabilește cultul imaginilor.
790: Constantin VI ia personal puterea.
792: grea înfrângere a armatelor bizantine de către bulgari la Markellai.
797: Irina pune să fie orbit Constantin VI și preia puterea, atribuindu-și titlul de basileus.
799: Teodor devine egumenul mănăstirii Sfântul Ioan Botezătorul Stoudios.
802: Nikephoros, logothetes tou genikou, o detronează pe Irina; crearea themei Macedoniei.
805: Peloponesul este în întregime controlat de Bizanț.
806: Nikephoros devine patriarh al Constantinopolului.
811: armata bizantină, care tocmai a distrus capitala bulgară Pliska, este zdrobită de bulgarii lui Krum; împăratul Nikephoros I moare pe câmpul de bătălie, iar fiul său Staurakios este grav rănit; urcarea pe tron a lui Mihail I.
813: înfrângere în fața bulgarilor la Versinikia; strategul Anatolikon Leon Armeanul pune mâna pe putere.
814: Krum asediază Constantinopolul, dar este răpus de o criză cardiacă.

815: Leon V restabileşte iconoclasmul; patriarhul Nikephoros este constrâns la demisie, iar Teodor Studitul, la exil.
820: asasinarea lui Leon V, înlocuit de Mihail II.
821: uzurparea lui Toma Slavul (până în 823).
826: moartea lui Teodor Studitul.
827: arabii pun stăpânire pe Creta şi debarcă în Sicilia.
831: Euthymios din Sardes, mitropolit iconodul, moare din cauza maltratărilor (120 de lovituri de bici).
838: cucerirea Amorionului de către arabi; este ultimul lor raid important în Asia Mică.
840: Leon Matematicianul arhiepiscop al Thessalonicului (destituit în 843).
842: regenţa Teodorei pentru fiul său Mihail III.
843: restabilirea cultului imaginilor; Methodios patriarh.
847: moartea lui Methodios; Ignatios patriarh.
856: Teodora înlăturată de la putere.
858: demisia silită a patriarhului Ignatios, înlocuit de Photios.
860: apariţia unei flote ruseşti în faţa Constantinopolului.
863: trimiterea lui Constantin (Chiril) şi Methodios în Moravia; victoria lui Petronas asupra arabilor emirului de Melitene lângă Amisos; crearea Universităţii Magnaura, încredinţată lui Leon Matematicianul.
864: convertirea ţarului bulgar Boris la creştinism.

Dinastia macedoneană

Vasile I: 867-886 / Leon VI: 886-912 / Alexandru: 912-913 / Constantin VII Porfirogenetul: 913-959 / Roman I Lekapenos: 920-944 / Roman II: 959-963 / Vasile II: 963-1025 / Nikephoros II Phokas: 963-969 / Ioan I Tzimiskes: 969-976 / Constantin VIII: 1025-1028 / Roman III Argyros: 1028-1034 / Mihail IV Paphlagonianul: 1034-1041 / Mihail V Kalaphates: 1041-1042 / Zoe: 1042 / Constantin IX Monomahul: 1042-1055 / Teodora: 1055-1056 / Mihail VI Stratiotikos: 1056-1057

867: ruptură între Photios şi papa Nicolae I; **Vasile Macedoneanul pune să fie asasinat Mihail III şi îl înlocuieşte ca împărat**; îl demite pe Photios şi îl readuce pe Ignatios.

869: moartea la Roma a lui Constantin (Chiril).

876: bizantinii reiau în stăpânire Bari.

877: Photios redevine patriarh la moartea lui Ignatios.

879-880: reconcilierea lui Photios cu papalitatea.

880: construirea Noii Biserici (Nea Ekklesia) în incinta Palatului Imperial.

883: primul document imperial în favoarea călugărilor de la Athos.

885: sosirea în Bulgaria a clerului bizantin alungat din Moravia.

888: promulgarea *Basilicalelor*, culegere de reglementare şi de jurisprudenţă care înlocuieşte *Corpus Juris Civilis* al lui Iustinian.

894: promulgarea novelelor lui Leon VI; strămutarea la Thessalonic a comerţului bulgarilor; intrarea în război a bulgarilor lui Simeon.

896: bulgarii ţarului Simeon îi zdrobesc pe bizantini la Bulgarophygon.

899: *Kletorologion*-ul lui Philotheos, tratat despre prioritătile ierarhice şi ceremonialul imperial.

901: Nicolae Mystikos patriarh al Constantinopolului.

902: căderea Taorminei, ultima fortăreaţă bizantină din Sicilia.

904: cucerirea Thessalonicului în urma unui raid arab condus de Leon din Tripoli; o parte a populaţiei este luată în sclavie.

905: naşterea lui Constantin VII Porfirogenetul, fiul lui Leon VI şi al concubinei sale Zoe Karbonopsina.

906: patriarhul Nicolae Mystikos se împotriveşte căsătoriei lui Leon VI cu Zoe într-un al patrulea mariaj şi îi interzice împăratului accesul în Sfânta Sofia.

907: Nicolae Mystikos este demis şi înlocuit cu Euthymios; Leon VI se căsătoreşte cu Zoe.

911: eşecul unei expediţii navale conduse de Himerios contra Cretei; tratat comercial între Bizanţ şi ruşi.

912: Leon VI promulgă *Cartea Eparhului*, care reglementează anumite meserii la Constantinopol; moartea lui Leon VI, înlocuit de fratele său Alexandru; rechemarea lui Nicolae Mystikos.

913: moartea lui Alexandru; Constantin Porfirogenetul devine împărat și Nicolae Mystikos, regent; Simeon al Bulgariei în fața Constantinopolului.

919: Roman Lekapenos, droungarios tou ploimou, o căsătorește pe fiica sa cu Constantin VII Porfirogenetul.

920: Roman Lekapenos devine împăratul principal; Constantin Porfirogenetul continuă să domnească fără a guverna și se dedică scrisului.

926: victoria lui Roman Lekapenos asupra bulgarilor.

927: moartea lui Simeon al Bulgariei, care aduce patruzeci de ani de pace între Bizanț și bulgari.

927-928: iarnă deosebit de grea.

928: Roman Lekapenos restabilește dreptul de preempțiune în sate, suprimat de Leon VI.

934: Ioan Kourkouas, domestikos ton scholon, recucerește Melitene de la arabi; raid ungar până în Tracia; novelă a lui Roman Lekapenos care protejează mica exploatație țărănească.

941: atac rus contra Constantinopolului.

944: al doilea tratat cu rușii; aducere a *Mandylion*-ului din Edessa (bucată de pânză considerată a fi păstrat imprimat pe ea chipul lui Hristos) la Constantinopol; Roman Lekapenos răsturnat de fiii săi.

945: preluarea puterii de către Constantin Porfirogenetul.

949: recucerirea Germaniceei și a Theodosiopolisului.

954-955: botezul Olgăi de Kiev la Constantinopol.

958: recucerirea Samosatei; sosirea lui Atanasie în Athos.

960-961: recucerirea Cretei de către Nikephoros Phokas.

962-963: întemeierea mănăstirii Marea Lavră, la capătul peninsulei Athos, de către Atanasie, la ordinul și pe cheltuiala lui Nikephoros Phokas.

963: moartea lui Roman II și urcarea pe tron a lui Vasile II și Constantin VIII; Nikephoros Phokas este încoronat împărat, dar îi lasă să domnească pe cei doi tineri porfirogeneți.

964: novelă a lui Nikephoros Phokas referitoare la bunurile monastice.

965: recucerirea Ciprului.

965-966: recucerirea restului Câmpiei Ciliciei.

966: Nikephoros Phokas atacă Bulgaria cu ajutorul rușilor.

969: Imperiul recucerește Antiohia; tratat de pace cu emirul din Alep; Ioan Tzimiskes pune să fie asasinat Nikephoros Phokas și îi ia locul.

971: campanie contra rușilor care s-au instalat în Bulgaria.

972: Otto II se căsătorește cu Theophano Skleraina, principesă bizantină; *typikon* al lui Ioan Tzimiskes care organizează viața monastică la Athos.

975: marea campanie a lui Ioan Tzimiskes în Siria; ajunge la 150 kilometri de Ierusalim.

976: moartea lui Ioan Tzimiskes și începutul domniei personale a lui Vasile II.

976-979: răzvrătirea și uzurparea lui Bardas Skleros.

979: întemeierea mănăstirii athonite Iviron de către georgienii din lavra lui Atanasie.

cca. 980: răscoală a Bulgariei, care se declară independentă; începutul domniei lui Samuel.

986: Vasile II învins de bulgari la Porțile lui Traian.

987-988: a doua răzvrătire a lui Bardas Skleros, cu Bardas Phokas; cneazul rus Vladimir vine în ajutorul lui Vasile II.

988: Vladimir se căsătorește cu sora lui Vasile II; este botezat la Cherson, apoi își creștinează poporul prin botezul în Nipru, la Kiev (15 august 988 sau 989).

989: cutremur de pământ la Constantinopol, cupola Sfintei Sofia se prăbușește parțial.

991: începutul războiului continuu al lui Vasile II împotriva lui Samuel al Bulgariei.

996: novelă a lui Vasile II contra potentaților.

1001(sau 1002): moartea lui Atanasie Athonitul.
1002: Vasile II pune stăpânire pe Sofia şi pe jumătatea de est a Bulgariei.
1004: Vasile II pune stăpânire pe Skoplje.
1009: exilul lui Simeon Noul Teolog.
1012: sosirea normanzilor în Italia de Sud.
1014: înfrângerea oştirii bulgare la Kleidion; 15 000 de bulgari sunt orbiţi, doar câte unul la o sută fiind lăsat cu un singur ochi scos, pentru a fi trimişi apoi la Samuel, care moare la vederea lor.
1018: anexarea Bulgariei.
1021: anexarea unei părţi a Armeniei, dincolo de lacul Van, în Vaspurakan.
1024: solie la Roma pentru a se obţine recunoaşterea titlului de patriarh ecumenic de către papă.
1028: Constantin VIII îl recheamă pe Boioannes, care îi ţinea în loc pe normanzi în Italia de Sud; moartea lui Constantin VIII, care lasă două fiice, Zoe şi Teodora; Zoe se căsătoreşte cu Roman III Argyros.
1031: Georgios Maniakes recucereşte Edessa.
1034: moartea lui Roman III; Zoe se căsătoreşte cu Mihail IV Paphlagonianul.
1035-1040: operaţiune militară a lui Georgios Maniakes pentru a recuceri Sicilia.
1037: prima menţionare a unui mitropolit al Kievului.
1041: înfrângerea lui Boioannes de către lombarzi în Italia; moartea lui Mihail IV; Zoe îl adoptă pe nepotul său Mihail V Kalaphates.
1042: Georgios Maniakes restabileşte situaţia în Italia; Mihail V încearcă să o elimine pe Zoe; este răsturnat de o răscoală populară; Zoe se căsătoreşte cu Constantin IX Monomahul; uzurparea lui Georgios Maniakes care abandonează Italia şi lasă cale liberă normanzilor; aceştia pun stăpânire pe Apulia.
1043: Mihail Cerularie patriarh al Constantinopolului.
1045: anexarea regatului armean Ani; *typikon* al lui Constantin Monomahul pentru Athos.

1046: sfințirea catedralei Sfânta Sofia din Kiev.
1047: înființarea Școlii de Drept din Mangana la îndemnul lui Ioan Mauropous.
1048: călugărul Pavel întemeiază mănăstirea Hristos Evergetis (Binefăcătorul) la periferia Constantinopolului.
1053: alianță cu papa Leon IX.
1054: **solie pontificală la Constantinopol,** dublă excomunicare a patriarhului Mihail Cerularie de către emisarii pontificali și a acestora de către sinodul permanent din Constantinopol; eșecul alianței pontificale.
1055: moartea lui Constantin Monomahul; Teodora este scoasă din mănăstire pentru a domni.
1056: Teodora îl adoptă pe Mihail VI Bringas, zis Stratiotikos.

Comnenii

Isaac I Comnenul: 1057-1059 / Constantin X Ducas: 1059-1067 / Mihail VII Ducas: 1067-1078 / Roman IV Diogenes: 1068-1071 / Nikephoros III Botaniates: 1078-1081 / Alexios I Comnenul: 1081-1118 / Ioan II Comnenul: 1118-1143 / Manuel I Comnenul: 1143-1180 / Alexios II Comnenul: 1180-1183 / Andronic I Comnenul: 1183-1185

1057: Mihail VI este detronat printr-un pronunciament militar condus de Isaac I Comnen.
1059: Isaac Comnenul abdică și se retrage la mănăstirea Stoudios; urcarea pe tron a lui Constantin X Ducas.
1056-1064: primele raiduri ale turcului Alp Arslan în estul Imperiului; el cucerește Ani în 1064.
1060-1061: Robert Guiscard pune stăpânire pe aproape toate orașele bizantine din Calabria și din ceea ce mai rămăsese din Sicilia bizantină.
1068: Roman IV Diogenes se căsătorește cu văduva lui Constantin X și pregătește o politică militară energică.

1071: înfrângere în fața turcilor la Mantzikert și cucerirea orașului Bari de către normanzi; Roman Diogenes, prizonier al turcilor, este înlocuit de Mihail VII Ducas; guvernarea eunucului Nikephoritzes.

1078: Nikephoros Botaniates strateg al Anatolikon; moartea lui Mihail Psellos.

1081: urcarea pe tron a lui Alexios I Comnenul, care încredințează guvernarea mamei sale, Ana Dalassena, pentru a se duce să lupte împotriva normanzilor; asedierea Dyrrachionului de către normanzii lui Robert Guiscard; venețienii împrăștie flota normandă, dar asediul continuă.

1082: cucerirea Dyrrachionului de către normanzi; procesul și condamnarea lui Ioan Italos, care afirma în mod prea ferm o filosofie platoniciană.

1084: Antiohia cade în mâinile turcilor.

1085: normanzii alungați din Balcani.

1088: Hristodoulos întemeiază mănăstirea Sfântul Ioan Teologul pe insula Patmos.

1090: pecenegii, aliați cu emirul turc al Smirnei, Tzachas, asediază Constantinopolul.

1091: pecenegii sunt zdrobiți la Lebounion.

1096-1097: cruciații la Constantinopol.

1097: cucerirea Niceei de către cruciați, care o restituie lui Alexios I.

1098: cruciații cuceresc Antiohia și nu o restituie Imperiului.

1099: cucerirea Ierusalimului de către cruciați.

1107: debarcarea în Balcani a normanzilor lui Bohemund; edictul asupra reformei clerului.

1108: normanzii învinși, tratatul de la Deabolis.

1126: noi concesiuni acordate venețienilor; concesiuni în favoarea pisanilor.

1135: Ioan II recucerește Cilicia.

1136: inaugurarea mănăstirii-spital Hristos Pantocrator.

1137: Ioan II recucerește Antiohia.

1146-1147: cruciada a doua.

1147: atac al normanzilor în Balcani; ei cuceresc Corintul și Teba.

1155-1156: campania lui Manuel în Italia de Sud.
1156: moartea lui Teodor Prodromos, poet și profesor (sau în 1170?).
1159: intrarea solemnă a lui Manuel în Antiohia.
1161: Manuel îl impune pe ginerele său Bela pe tronul Ungariei.
1162: alianță cu sultanul turc din Konya (Ikonion), Kilij Arslan II.
1169: expediția bizantinilor și a cruciaților contra Egiptului; primele concesiuni acordate genovezilor.
1171: arestarea veneților în întregul Imperiu; alianță între Manuel și regele latin al Ierusalimului.
1172: supunerea sârbilor lui Ștefan Nemanja.
1175: revolta lui Kilij Arslan II.
1176: înfrângerea armatelor bizantine de către turci la Myriokephalon; Manuel îl trimite pe patriarhul Leontios pentru a încerca să recupereze scaunul său din Ierusalim.
1180: moartea lui Manuel; urcarea pe tron a lui Alexios II, regența Mariei de Antiohia.
1182: Andronic Comnenul o înlătură pe Maria de Antiohia; masacrarea latinilor din Constantinopol.
1183: Andronic pune să fie asasinat Alexios II și acaparează tronul.
1185: jefuirea Thessalonicului de către normanzi; răsturnarea lui Andronic I; urcarea pe tron a lui Isaac II Angelos.

Catastrofa din 1204

Isaac II Angelos: 1185-1195 / Alexios III Angelos: 1195-1203 / Isaac II Angelos (a doua domnie): 1203-1204 / Alexios IV Angelos: 1203-1204 / Alexios V Mourtzouphlos: 1204 / Teodor I Lascaris: 1208-1221 / Ioan III Ducas Vatatzes: 1221-1254 / Teodor II Lascaris: 1254-1258 / Ioan IV Lascaris: 1058-1261

1186: independența Bulgariei.
1187: Saladin cucerește Ierusalimul.
1191: cucerirea Ciprului de către Richard Inimă-de-Leu.
1195: moartea canonistului Teodor Balsamon; Alexios III Angelos pune să fie orbit fratele său Isaac și îl întemnițează pe nepotul

său Alexios pentru a pune stăpânire pe tron; independența Serbiei sub Ștefan Nemanja.

1198: Inocențiu III lansează a patra cruciadă.

1201: Alexios Angelos, fiul lui Isaac II, evadează din Constantinopol și parcurge Occidentul în căutare de alianțe.

1203: cruciații în fața Constantinopolului, restaurarea lui Isaac II și urcarea pe tron a lui Alexios IV.

1204: Alexios IV răsturnat de Alexios V Mourtzouphlos; **cucerirea și jefuirea Constantinopolului de către cruciați**; crearea Imperiului Latin de Constantinopol; Teodor I Lascaris împărat al Niceei; crearea Imperiului Marilor Comneni în Trapezunt; Teodor Angelos despot al Epirului.

1206: venețienii pun stăpânire pe Creta.

1211: Teodor Lascaris îl învinge pe sultanul selgiucid.

1214: Teodor Lascaris rezistă victorios împăratului latin de Constantinopol, Henri de Hainaut.

1217: Teodor Angelos recucerește Thessalonicul.

1221: Ioan III Vatatzes îi succede socrului său, Teodor Lascaris.

1243: înfrângerea selgiucizilor de către mongoli.

1246: Ioan III Vatatzes pune stăpânire pe Thessalonic.

1259: Ioan IV Vatatzes îi succede lui Teodor II; regența lui Mihail Paleologul, care se proclamă coîmpărat; victoria oștilor din Niceea asupra celor din Epir, aliate cu regele Siciliei și cu latinii din Pelopones, la Pelagonia.

Paleologii

Mihail VIII Paleologul: 1259-1282 / Andronic II Paleologul: 1282-1328 / Andronic III Paleologul: 1328-1341 / Ioan V Paleologul: 1341-1376 / Ioan VI Cantacuzino: 1341-1354 / Andronic IV Paleologul: 1376-1379 / Ioan V Paleologul (a doua domnie): 1379-1391 / Ioan VII Paleologul: 1390 / Manuel II Paleologul: 1391-1425 / Ioan VIII Paleologul: 1425-1448 / Constantin XI Paleologul (Dragases): 1448-1453

1261: tratatul de la Nymphaion cu genovezii; **Mihail VIII se întoarce la Constantinopol, este încoronat la Sfânta Sofia.**

1264: autobiografia lui Nikephoros Blemmydes, principal intelectual și profesor al Imperiului din Niceea.

1265: demiterea patriarhului Arsenios, începutul schismei arsenite.

1274: conciliul de la Lyon, Mihail VIII acceptă supunerea Bisericii bizantine.

1282: „Vecerniile siciliene", separarea Siciliei de Regatul Neapolelui; moartea lui Mihail VIII și urcarea pe tron a lui Andronic II.

1302: prima înfrângere a bizantinilor în fața lui Osman, întemeietorul statului otoman; Osman începe cucerirea Bithyniei.

1304: sosirea Companiei Catalane, mercenari care îi zdruncină pe turci, dar se revoltă deoarece nu sunt plătiți; turcii pun stăpânire pe Efes.

1305: Georgios Akropolites mare logothet.

1310: sfârșitul schismei arsenite.

1316: Teodor Metochites începe restaurarea mănăstirii Chora (Kariye Camii).

1317: turcii pun stăpânire pe Smirna.

1321: Teodor Metochites mare logothet; rebeliunea lui Andronic, nepotul de fiu al lui Andronic II, cu sprijinul lui Ioan Cantacuzino, Teodor Synadenos și Alexios Apokaukos; război civil (până în 1327).

1326: Orkhan, fiul lui Osman, pune stăpânire pe Brusa (Bursa), făcând din oraș capitala sa.

1328: Andronic III intră în Constantinopol și îl surghiunește pe Andronic II într-o mănăstire.

1331: căderea Niceei.

1337: căderea Nicomediei, care marchează sfârșitul implantării bizantine în Asia Mică, cu excepția enclavei de la Philadelphia.

1340: recucerirea Dyrrachionului, Imperiul controlează toată partea centrală a Balcanilor.

1341: moartea lui Andronic III și urcarea pe tron a lui Ioan V, în vârstă de 9 ani; regența mamei sale, Ana de Savoia, sprijinită

de Alexios Apokaukos și patriarhul Ioan Kalekas; Ioan Cantacuzino se proclamă împărat la Didymoteichon; începutul celui de-al doilea război civil.

1342: răscoala de la Thessalonic; începutul mișcării zelote.

1345: alianța lui Cantacuzino cu Orkhan, căruia i-o dă în căsătorie pe una dintre fiicele sale.

1346: Ștefan Dušan se proclamă basileu al Serbiei și Romaniei la Skoplje.

1347: Ioan VI Cantacuzino intră în Constantinopol și se reconciliază cu Ioan V care se căsătorește cu una dintre fiicele sale, Elena; Manuel Cantacuzino despot al Mistrei; Demetrios Kydones mesazon (consilier imperial).

1348: ciuma ajunge la Constantinopol.

1350: Ioan VI reia controlul Thessalonicului.

1351: sinod care oficializează doctrina isihastă propovăduită de Grigorie Palama.

1352: Ioan VI diminuează *kommerkion*-ul pentru bizantini la 2%, același nivel ca la genovezi.

1354: turcii pun stăpânire pe Gallipoli; Ioan VI îi lasă puterea lui Ioan V și se retrage la mănăstirea Mangana.

1355: moartea lui Ștefan Dušan, în acel moment stăpân pe jumătate din Balcani.

1366: călătoria lui Ioan V în Ungaria; Adrianopol devine capitala otomanilor.

1368: canonizarea lui Grigorie Palama.

1369: călătoria lui Ioan V la Roma.

1383: otomanii preiau controlul asupra Athosului, dar îi respectă autonomia.

1385: turcii cuceresc Sofia.

1387: turcii cuceresc Thessalonicul.

1389: înfrângerea sârbilor la Kossovo.

1390: turcii cuceresc Philadelphia.

1393: Bulgaria devine stat vasal sultanului.

1394: începutul blocadei Constantinopolului de către Baiazid.

1396: cruciada condusă de unguri este zdrobită de turci pe Dunăre, la Nicopole.

1402: înfrângerea turcilor de către mongoli la Ankara; bizantinii recuceresc Thessalonicul.

1411: Mehmed I reface unitatea turcilor; pace relativă cu Imperiul.

1421: moartea lui Mehmed I.

1422: tentativă a lui Murad I contra Constantinopolului.

1430: otomanii recuceresc Thessalonicul.

1431: Ioan Chortasmenos mitropolit al Selymbriei.

1437: Bessarion mitropolit al Niceei.

1438-1439: conciliul de la Ferrara-Florența, Ioan VIII acceptă Unirea Bisericilor în condițiile Romei; Bessarion devine cardinal.

1444: ultima cruciadă condusă de regele Poloniei și al Ungariei, Vladislav, este înfrântă la Varna.

1451: Mehmed II îi succede lui Mehmed I.

1452: ceremonia de Unire a Bisericilor la Sfânta Sofia, în mare parte goală; moartea la Mistra a lui Georgios Gemistos Plethon, filosof neoplatonician de tendință păgână.

1453 (29 mai): cucerirea Constantinopolului de către Mehmed II.

1460: căderea Mistrei.

1461: căderea Trapezuntului.

II

TERITORIUL

Teritoriul bizantin este eminamente variabil. El cunoaşte **extinderea sa maximă sub Iustinian** (527-565), când se întinde din sudul Spaniei până la Eufrat, de ambele părţi ale Mediteranei. El este, dimpotrivă, redus la Constantinopol şi o parte din Peloponesul în ajunul cuceririi capitalei de către otomani la 1453. Între aceste două extreme, **Asia Mică alcătuieşte nucleul Imperiului** începând din secolul al VII-lea, când slavii au inundat Balcanii, nelăsând liberă decât o fâşie de coastă, de la Capul Malea din sudul Peloponesului până la Constantinopol, şi arabii, care au cucerit Siria, Palestina şi Egiptul, lansează atacul împotriva Africii de Nord, până la pierderea acestui nucleu în faţa turcilor, amorsată deja de bătălia de la Mantzikert în 1071. Între timp, Imperiul recucerise mai toată Peninsula Balcanică; de atunci, acolo se găseşte ce mai rămâne din forţele sale active. Să adăugăm că, până la mijlocul secolului al XI-lea, **Imperiul este o putere maritimă majoră**: chiar dacă această talasocraţie e contestată, Mediterana Orientală şi Marea Neagră fac parte integrantă din teritoriul bizantin. Aceasta din urmă rămâne chiar în mod incontestabil bizantină până la 1204 şi cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi. În orice caz, **nodul Imperiului îl constituie** exact **strâmtorile** care, prin Propontida (Marea Marmara), permit să se treacă din Marea Neagră în Mediterană: Bosforul la nord şi Dardanelele la sud. Cu siguranţă, Constantin nu a ales la întâmplare situarea noii sale capitale la gura Bosforului.

Din punct de vedere geografic, acest teritoriu se caracterizează prin **vigoarea reliefului**, atât în Balcani, cât și în Asia Mică. În vestul Peninsulei Balcanice domină Alpii Dinarici, apoi Munții Pindului, care înaintează până în sudul Peloponesului; în partea răsăriteană, se înalță Carpații, care se termină cu lanțul Balcanilor și cu Munții Rodopi. Aceste lanțuri muntoase se prelungesc în Asia Mică prin Munții Pontici, care mărginesc Marea Neagră la sud, până în Caucaz, unde ajung și Munții Taurus: aceștia, orientați vest-est de-a lungul Mediteranei Orientale până în Câmpia Ciliciei, se curbează apoi spre nord-est pentru a se uni cu Munții Caucaz. Cu excepția câmpiilor Padului, a Dunării de Jos și a Ciliciei, precum și a Egiptului, când Imperiul deține controlul asupra lor, **șesurile sunt restrânse**, limitate la câmpiile de coastă, la cele care se întind de-a lungul râurilor sau la câteva depresiuni interioare; **munții barează aproape tot timpul orizontul**. Această structură complexă a reliefului are totuși o compensație în jurul **Mării Egee**, care **pătrunde adânc în uscat** și care e presărată cu **numeroase insule**, ceea ce întărește caracterul maritim al Imperiului; la fel stau lucrurile cu Marea Adriatică, între Balcani și Italia. În schimb, centrul Asiei Mici, când nu este acoperit de munți înalți, cu excepția unor foști vulcani, ca Muntele Argeus din apropierea Cezareei din Capadocia, constituie o serie de podișuri înalte, deloc ospitaliere.

Clima este de asemenea plină de contraste. Zonele de coastă și toate regiunile din Grecia și din Italia beneficiază de **clima mediteraneeană**, în plus suficient de umedă pe coastele expuse la vest. Dar această climă **se degradează foarte repede de cum ne depărtăm de coaste** sau ne îndreptăm spre nord. Nord-estul Balcanilor are o climă net continentală, cu furtuni vara și ierni aspre; țărmurile Mării Negre sunt răcoroase și umede. Centrul Asiei Mici este extrem de călduros și uscat vara, dar blocat de zăpezi între patru și șase luni pe an. Capitala, Constantinopol, dacă este protejată de căldurile estivale excesive, nu este ferită de rigorile hibernale: cronicarii au păstrat amintirea unei ierni din secolul

al X-lea când gerul a început în ziua de Crăciun și a durat o sută douăzeci de zile.

Pe scurt, prin relieful și clima sa, Imperiul Bizantin este un ținut aspru.

ÎMPĂRĂTEASA CETĂȚILOR

Dacă Roma a pornit de la un oraș pentru a deveni un imperiu, **istoria Imperiului Bizantin se identifică** mai mult **cu cea a capitalei sale**: ea începe cu întemeierea acesteia de către Constantin și sfârșește prin cucerirea ei de către Mehmed II (cf. Paleologii, cap. I).

ÎNTEMEIEREA

Constantin a vrut să înzestreze Imperiul Roman, pe care tocmai îl reunificase, cu o nouă capitală situată strategic astfel încât să poată apăra mai ușor hotarele vulnerabile de la Dunăre și de la Eufrat. **El i-a ales de asemenea cu minuțiozitate amplasamentul**, cel al Byzantionului, colonie grecească întemeiată de Megara, la capătul unei peninsule ușor de apărat contra invadatorilor veniți pe uscat, mărginită la nord de un braț de mare bine adăpostit, Cornul de Aur, la sud, de Propontida, închisă de două strâmtori lesne de apărat, iar la est de gura Bosforului, acolo unde se domolește puternicul curent care îl alimentează din Marea Neagră. Însă, cu excepția promontoriului propriu-zis, coasta Propontidei și mai cu seamă cea a Cornului de Aur sunt ferite de vântul dominant din nord-est și deci propice stabilirii de porturi naturale sau artificiale.

Întemeietorul dorește, bineînțeles, să creeze o geamănă a Romei. Relieful abrupt care mărginește Cornul de Aur, dar care coboară în chip mult mai lin spre Propontida, îngăduie să se **găsească cele șapte coline**; orașul este împărțit de la bun început în **paisprezece regiuni urbane**, chiar dacă pentru asta trebuie să se depășească limitele zidurilor și să se traverseze Cornul de Aur. Hipodromul există deja: va fi suficient să fie mărit pentru a i se da proporțiile

pe care le avea Circus Maximus. **Constantin edifică un for** unde pune să se ridice o coloană în vârful căreia să fie plasată o statuie a întemeietorului, „Coloana arsă". Spre acest for se deschide o construcție ce adăpostește Senatul; printr-o serie de avantaje, îndeosebi generoase dotări funciare, Constantin atrage o parte a senatorilor romani. Chiar dacă împăratul a autorizat creștinismul și a adoptat fără îndoială noua religie, el nu pregetă să-și înzestreze noua fundație cu temple splendide și cu o bogată operă statuară. În sfârșit, pentru a atrage populația, el instituie în oraș un **sistem anual de aprovizionare gratuită.**

Succesorii săi îi continuă opera: artera principală, Mese (strada „de mijloc", căci se află într-adevăr în mijlocul orașului), care se împarte în două la Philadelphion, ramificația de nord ducând la Poarta Adrianopolului, iar ramificația de sud la Poarta de Aur, cea care duce spre Roma și pe unde se desfășoară intrările solemne ale împăraților, vede înălțându-se noi foruri, și anume cel al lui Teodosie și cel al lui Arcadius. Curând, incinta inițială, care cuprindea 750 de hectare, se dovedește insuficientă și, la începutul secolului al V-lea, **Teodosie II dublează suprafața construind un nou zid.** De astă dată, dimensiunea este îndestulătoare: spațiul nu va fi construit pe de-a-ntregul, mai ales între cele două ziduri, lăsând să subziste numeroase grădini, și chiar câmpuri în plin oraș.

DEZVOLTAREA URBANĂ

Care sunt principalii poli ai acestei dezvoltări urbane? Mai întâi, zona cuprinzând antica acropolă (astăzi Palatul Topkapı) până la forul lui Constantin: orientarea sa este în primul rând **politică**, cu Palatul Imperial și Hipodromul, și **religioasă**, bisericile înlocuind templele, întâi Sfânta Irina, apoi **noua catedrală, Sfânta Sofia**, care, reconstruită de Iustinian, **își impune cupola.** Creșterea este dictată apoi de economia de producție și de schimb. În Cornul de Aur, porturile originare, Neorion și Prosphorion, au în spatele lor o piață comercială mărginită de porticuri cu prăvălii, Strategion (zona gării Sirkeci); de la aceasta, o stradă de asemenea mărginită de porticuri și prăvălii ducea până la **marea**

piață, vizibilă încă și astăzi, **Augusteon, înconjurată de Sfânta Sofia, Palatul Imperial, băile Zeuxippos și Hipodrom**, de unde pornea Mese, care se deschidea cu un monument, Million, de la care se socoteau distanțele (în mile). La Propontida existau alte trei porturi: portul iulian, numit mai târziu sofian, portul Kontoskalion și portul teodosian. În general, activitățile economice și clădirile care le adăpostesc, în special piețele de grâne, de pește și de animale, s-au dezvoltat urcând din porturi spre **Mese, marea arteră comercială** (astăzi Divan Yolu, Yeniçeriler Cadesi și Ordu Cadesi, pe unde trece tramvaiul) cu forurile sale. La jumătatea drumului dintre forul lui Constantin și cel al lui Teodosie, un tetrapil marca intersecția cu o stradă nord-sud mărginită de porticuri comerciale.

Planul Constantinopolului

Aceste activităţi productive se regăsesc în numele cartierelor: la nord de Sfânta Irina, cel al lucrătorilor în bronz sau al căldărarilor (Chalkoprateia); în apropiere de Sfânta Sofia, cel al fabricanţilor de lumânări sau al cerularilor (Keropoleia); la sud de Mese, între cele două foruri şi în vecinătatea unuia dintre marile antrepozite de grâne, cel al brutarilor (Artopoleia). Între aceste cartiere foarte populate, spaţiile libere au fost concesionate unor aristocraţi care au construit palate şi au dat numele lor cartierului, precum Eugeniou, din apropiere de Neorion, sau Narses, între Perama şi forul lui Teodosie.

Axele dezvoltării urbane s-au modificat în cursul veacurilor, mai ales cu începere din secolul al XI-lea. **Centrul politic se deplasează spre cartierul Blacherne**, situat în colţul nord-vestic al zidurilor, devenit mai întâi celebru prin principalul sanctuar al Sfintei Fecioare. Acolo se instalează dinastia Comnenilor, antrenând pe urmele ei o parte a familiilor aristocratice; Palatul Blacherne (cartierul Balat, al cărui nume vine de la „palat") devine sediul guvernului, în timp ce imensul Mare Palat este abandonat. În schimb, dinastia renovează cartierul acropolei antice: orfelinatul, îndeosebi, devine o adevărată cetate, cu o şcoală, o biserică mare, o casă pentru oaspeţi şi pelerini şi un mare azil de bătrâni, toate deservite de mai multe comunităţi de clerici şi de monahi. Extraordinarul avânt economic pe care îl cunoaşte capitala atrage după sine **o dezvoltare a cartierelor portuare** pe o parte a ţărmului **Propontidei** şi de-a lungul întregului **Corn de Aur**, ajungând să treacă până dincolo de ziduri. Negustorilor italieni li se atribuie adevărate cartiere la intrarea în Cornul de Aur: cel mai important este cel al veneţienilor, în Perama (cartierul Rüstem Pasha); ceva mai la est, se află cartierul pisanilor şi cel al genovezilor.

Jefuirea oraşului de către cruciaţi provoacă distrugeri de pe urma cărora Constantinopolul nu se va reface; nu mai rămân activi decât cei trei poli de urbanizare din vremea Comnenilor şi mănăstirile pe care aristocraţia mai este încă în măsură să le restaureze după recucerirea capitalei de către Mihail VIII Paleologul în 1261. Când Mehmed II cucereşte capitala lui Constantin,

al cărui continuator se dorește, **peisajul predominant este cel al ruinelor**, cu atât mai mult cu cât s-a menținut tradiția de a folosi clădirile abandonate drept cariere pentru construirea altora, noi; otomanii nu vor proceda în mod diferit; așa se explică de ce singurele, sau aproape singurele, construcții rămase din Constantinopolul bizantin sunt acelea dintre biserici care au fost transformate în moschei, precum și zidurile terestre și apeductul principal, pe care otomanii le-au folosit și deci le-au întreținut.

PALATUL IMPERIAL

Cu toate acestea, mărturiile tuturor călătorilor care au vizitat capitala bizantină sunt de acord cu privire la **splendoarea incomparabilă a orașului**. Ei ezită să se pronunțe asupra a ceea ce merită cea mai mare admirație: Palatul, atunci când erau autorizați, sau constrânși, dacă erau prizonieri, să pătrundă în el, Hipodromul, ori nenumăratele biserici. **Palatul** s-a extins în mod constant din epoca lui Iustinian, în secolul al VI-lea, până la sfârșitul dinastiei macedonene, în secolul al XI-lea. Clădirile erau foarte complexe și ne sunt insuficient cunoscute, căci arheologia e dificilă în această zonă în întregime construită; principalele texte ce ni-l descriu au fost redactate de autori care, precum Constantin Porfirogenetul, care a scris cartea *Despre ceremonii* la mijlocul secolului al X-lea, cunosc îndeaproape subiectul și nu dau întotdeauna indicații îndestulătoare. Reconstituirile rămân deci în bună parte conjecturale. Principiul general de organizare este totuși asigurat: **cu cât se merge de la est spre vest, cu atât se ajunge mai aproape de clădirile rezervate împăratului și apropiaților săi.**

Palatul se deschide spre piața Augusteon printr-un ansamblu care își datorează numele imensei porți de bronz, Chalke. Acolo își aveau sediul garda – contingentele scholai si exkoubitoi –, care răspundea și de închisori. În apropiere, dar de cealaltă parte a uneia dintre numeroasele grădini ce ritmau ansamblul, Magnaura era o mare bazilică, a cărei absidă centrală adăpostea tronul imperial destinat primirii oaspeților străini. Ambasadorul regelui lombard Béranger în 949-950, apoi al împăratului

german Otto I în 962, **episcopul Liutprand de Cremona**, ne-a lăsat o descriere impresionantă:

> În fața jilțului împăratului era un arbore din bronz aurit, pe ramurile căruia se aflau diferite soiuri de păsări, de asemenea din bronz aurit, și fiecare pasăre, după cum îi era soiul, scotea un cântec diferit. Cât despre tronul împăratului, acesta era făurit cu o asemenea măiestrie, încât părea când modest, când ieșit din comun și sublim, de la prima privire. Lei de o mărime uriașă, din lemn ori din bronz, nu știu, în orice caz cu totul acoperiți de aur, păreau să facă de gardă; lovind podeaua cu cozile lor, răgeau și, în gurile lor deschise, vedeai cum li se mișcă limbile. Am fost introdus în această sală, purtat pe umeri de doi eunuci, până înaintea împăratului. Și când am ajuns acolo, leii au scos răgete și păsările au început să cânte, fiecare după cum îi era soiul... M-am prosternat de 3 ori în fața suveranului, apoi am ridicat capul și l-am văzut pe împărat, care mai înainte mi se păruse de o înălțime potrivită, șezând deasupra, la oarece distanță de podea; iar puțin după aceea l-am văzut așezându-se, purtând alte veșminte, la nivelul tavanului sălii. Nu am putut să pricep cum se întâmplase aceasta, doar dacă nu va fi fost purtat, poate, de-un *aragalio*, acea mașinărie ce se folosește la ridicatul buștenilor.

Mai la vest se situează acea parte a Palatului care servește guvernării Imperiului, Palatul Daphne. De pildă, Triklinos-ul (sala de recepție) celor 19 paturi este folosită, deopotrivă, pentru ședințele solemne, numite *silentia*, în cursul cărora împăratul își face cunoscute deciziile prin intermediul demnitarilor săi, și pentru ospețele oficiale. „Paturile" sunt, de fapt, mese de douăsprezece tacâmuri, la care convivii mănâncă culcați, de unde numele; în fundul sălii, o absidă supraînălțată conține un „pat" rotund, rezervat împăratului și invitaților săi de onoare; sala principală, cu bolți în leagăn, conține celelalte optsprezece paturi. O serie de ospețe au loc aici, mai cu seamă de la Crăciun până la Bobotează; **împăratul primește la masa sa doisprezece oaspeți de vază,**

într-o simbolică hristică ușor de deslușit; celelalte mese pot așadar să primească 216 invitați. O perdea (*velum*) separa cele două părți; împăratul putea astfel să fie vizibil sau ascuns, în funcție de fazele ceremonialului. Hipodromul acoperit al Palatului nu era destinat cu adevărat curselor, ci **tribunalului imperial**; membrii cei mai importanți ai acestuia, care fac dreptatea în ultimă instanță în numele împăratului, poartă titlul de „judecători ai Hipodromului și ai *velum*-ului", datorită perdelei care îi ascundea pe judecători înainte de începutul audierii.

Vedere cavalieră a Palatului și a împrejurimilor sale

Continuând spre est, apropiații împăratului pătrundeau **în Palatul Sacru, cel în care locuia suveranul**. Acolo se afla sala emblematică a recepțiilor imperiale, **Triklinos-ul din aur (Chrysotriklinos)**, cea unde doreau să fie admiși cei ce se credeau cu adevărat importanți. Această sală, ce datează din epoca lui Iustin II (secolul al VI-lea), a fost restaurată de Constantin VII, care a înzestrat-o cu uși din argint. Este un octogon acoperit de o cupolă cu 16 ferestre; cele 8 arce dau spre 8 abside; cea de est e o concă, celelalte sunt nișe semicirculare. Conca este închisă de o perdea din mătase purpurie brodată cu aur, care se deschide pentru a lăsa

să apară simultan împăratul, pe tronul său de aur, și Hristosul al cărui mozaic împodobește absida; podeaua este un mozaic din marmuri gri și porfir, înconjurat de o bordură din argint. **Dincolo de concă se ajunge la apartamentele imperiale**, printre care Porphyra, sala pardosită în purpuriu unde nasc împărătesele domnitoare și care le conferă moștenitorilor legitimi, născuți în Porphyra, calificativul de porfirogeneți.

Încetul cu încetul, Palatul s-a extins pe pantele Acropolei, amenajate în **terase cu grădini**, în direcția mării și a Palatului Boukoleon, care îi primea pe împărați când soseau pe cale maritimă. Ca un memento al raporturilor privilegiate dintre Dumnezeu și împărat, care este locotenentul său pe pământ, **Palatul avea multe biserici**, peste zece, dintre care cele două principale erau Theotokos a Farului, ce adăpostea relicve ale lui Hristos, și Noua Biserică, Nea, construită de Vasile I, simbol al noii dinastii, cea a Macedonenilor, pe care tocmai o întemeiase.

HIPODROMUL

Împăratul nu trebuie să părăsească Palatul pentru a ajunge la Hipodrom: loja care îi este rezervată acolo, *Kathisma*, comunică direct cu Palatul Daphne; clădit pe trei etaje, cu un apartament imperial pentru îmbrăcarea veșmintelor de ceremonie și o sală de mese, acesta se deschide spre Hipodrom printr-o tribună situată la etajul al treilea, unde împăratul se înfățișează poporului înconjurat de principalii senatori. Loc privilegiat al curselor (cf. Hipodromul, cap. IX), **Hipodromul este un spațiu eminamente politic**, locul de întâlnire dintre împărat și popor (cf. Împăratul, cap. III). Creat de Septimius Severus la sfârșitul secolului al II-lea, Hipodromul a fost în mod considerabil mărit de Iustinian, care voia să facă din el egalul lui Circus Maximus din Roma. Cu o lungime totală de 450 de metri și o lățime de circa 120 de metri, intrarea sa de la est este larg deschisă către oraș. Deasupra lojilor unde stau vizitiii se înalță un turn, în vârful căruia se arborează un steag pentru a anunța viitoare curse sau orice altă convocare a poporului la Hipodrom. Alungirea Hipodromului spre vest a

necesitat edificarea unui **gigantic masiv de zidărie** semicircular pentru a compensa panta naturală, Sphendone. Amplasamentul Hipodromului, cu obeliscurile aflate în incinta sa, este încă vizibil (al Budrun), la fel ca și Sphendone (Nakilgent Sokak).

Gradenele, inițial din lemn, au fost construite din piatră înaintea secolului al X-lea; capacitatea edificiului este estimată a fi fost pe atunci la vreo 40 000 de spectatori.

BISERICILE

Una dintre caracteristicile esențiale ale peisajului urban erau cupolele bisericilor. Dacă bisericile paleocreștine nu aveau cupolă, după exemplul **mănăstirii Stoudios**, edificată în anii 450 de consulul Stoudios în cartierul Psamathia, aproape de Poarta de Aur, și devenită începând din secolul al IX-lea **cea mai mare mănăstire din capitală** (Imrahor Camii), cupola se impune încă de la începutul secolului al VI-lea cu construirea bisericii Sfântul Polieuct de către o descendentă a lui Teodosie I, Iulia Anicia (524-527), și devine un acoperiș aproape obligatoriu după **construirea Sfintei Sofia** de către Iustinian (532-537). Nicio biserică nu va atinge dimensiunile excepționale ale catedralei, care rămâne până în 1453 cea mai mare biserică a creștinătății: precedată de un gigantic atrium înconjurat de porticuri de 60 de metri lungime și 35 de metri lățime, astăzi dispărut, Sfânta Sofia măsoară 77 de metri în lung și 71 de metri în lat. Este o bazilică precedată de două nartexuri, ale căror colaterale și nartex interior au deasupra galerii superioare. **Elementul principal este uriașa cupolă**, cu diametrul de 31 de metri, care se înalță la 60 de metri deasupra solului, simbol al bolții cerești. Amplasarea unei asemenea semisfere pe o bazilică cu plan dreptunghiular punea o problemă delicată; Iustinian a făcut apel nu la arhitecți, ci la doi fizicieni, Anthemios din Tralles și Isidor din Milet. Catedrala, construită în cinci ani, a fost inaugurată pe 27 decembrie 537; zdruncinată de cutremurul de pământ din 6 decembrie 557, cupola s-a prăbușit în 7 mai 558. Ea a fost din nou inaugurată la 23 decembrie 563. De atunci încoace, nu a cunoscut decât reparații parțiale.

Estimarea numărului bisericilor ce vor fi putut funcţiona simultan la Constantinopol este un lucru imposibil; **bisericilor „publice", depinzând de episcopie**, deci de Sfânta Sofia, cărora clerul pletoric le asigură deservirea, li **se adaugă bisericile foarte numeroaselor mănăstiri,** dintre care unele sunt deschise şi simplilor credincioşi. În cea mai mare parte a lor, bisericile a căror funcţionare este asigurată în veacul al X-lea datează din perioada secolelor IV-VI, ceea ce nu înseamnă însă că nu au fost profund restaurate sau chiar total reconstruite. La fel stau lucrurile în privinţa mănăstirilor, restauratorul beneficiind de titlul şi drepturile de ctitor; astfel, mănăstirea Chora (literal, „a câmpurilor"), care datează cel puţin din secolul al VI-lea şi servea drept locuinţă temporară monahilor din Palestina şi drept reşedinţă pentru patriarhul Ierusalimului când acesta nu putea să-şi ocupe scaunul, a fost în chip splendid reconstruită la începutul veacului al XIV-lea de către Teodor Metochites, care **a decorat-o cu mozaicuri şi i-a adăugat o capelă funerară acoperită de fresce** (Kariye Camii).

Principalele biserici posterioare epocii lui Iustinian sunt deci mănăstiri. Aceste ctitorii sunt, toate, datorate unor aristocraţi apropiaţi puterii imperiale, iar cele mai importante, unor împăraţi. Ultima importantă, şi cea mai spectaculoasă, se datorează lui Ioan II Comnenul şi soţiei sale Irina, decedată înainte de inaugurare. Este vorba de **Hristos Mântuitorul Pantocrator, menită deopotrivă să slujească drept mausoleu dinastiei şi să adăpostească un mare spital** (cf. Igienă şi sănătate, cap. X): hrisovul de întemeiere din octombrie 1136 detaliază diferitele specialităţi şi organizează corpul medical, format din medici şi asistenţi laici, inclusiv un personal feminin pentru îngrijirea femeilor. Pentru edificarea acestui imens complex a trebuit să se constituie o uriaşă terasă, ale cărei masive ziduri de susţinere pot fi încă văzute pe bulevardul Atatürk. Dar partea cea mai valoroasă, întru câtva singurul edificiu păstrat, împreună cu cisterna de apă, este ansamblul de trei biserici juxtapuse (Zeyrek Camii): o biserică a lui Hristos Pantocrator la sud, o biserică a Sfintei Fecioare Maria la nord şi, între cele două, o biserică închinată Sfântului Mihail, menită să

adăpostească rămășițele pământești ale Comnenilor. Ornamentația, din care doar o parte a pardoselii în *opus sectile* și în *opus alexandrinum* subzistă, atingea perfecțiunea: **cupola Pantocratorului era acoperită la exterior cu un mozaic aurit** care sclipea în lumina soarelui.

APA

Bizantinii sunt romani: ei au moștenit dragostea pentru băi (cf. Băile, cap. IX), fântâni și jocuri de apă. Acest lucru nu face decât să sporească trebuința de apă creată de necesitățile consumului zilnic al locuitorilor și al activităților economice precum tăbăcitul și vopsitul. Regiunea Constantinopolului este bine udată de ploi, însă peninsula este aproape total lipsită de cursuri de apă: râul Lykos, cătușa de puțin comparabil cu Tibrul, sfârșește de altfel pierzându-se în pământ. Aducerea apei în oraș, distribuirea și stocarea ei constituie așadar o miză considerabilă.

Un sistem de apeducte, astăzi acoperite de numeroasele restaurări și îmbunătățiri realizate de otomani, aducea apa în oraș; cel mai mare apeduct, care datează cel puțin de pe timpul lui Valens (secolul al IV-lea) și care se termina la Bazilica Cisternă, trebuia să traverseze în surplombă înălțimi considerabile, având în vedere relieful. Trecerea de la a patra colină la a treia a necesitat o construcție, încă vizibilă, pe două niveluri, lungă de peste un kilometru și cu o înălțime de 27 de metri.

În partea orașului cuprinsă între cele două ziduri, apa era stocată în **cisterne uriașe sub cerul liber**, edificate în secolul al V-lea și al căror amplasament se mai vede și astăzi. Cea a lui Aetius, construită în 421, de 244 de metri pe 85 și 15 metri înălțime, cu pereți de 5,20 metri grosime, conținea 300 000 m^3; cea a lui Aspar, construită în 459, un pătrat cu latura de 152 de metri și înălțimea de 11 metri, conținea 250 000 m^3; cea a Sfântului Mokios, construită sub Anastasius (491-518), avea o capacitate de 260 000 m^3. **În interiorul orașului, cisternele erau subterane**; pe amplasamentul bazilicii distruse în 532, în timpul răscoalei Nika, și aflată aproape de Sfânta Sofia, Iustinian a pus să se realizeze o cisternă

de 140 de metri pe 70, ale cărei bolți, de 8 metri înălțime, erau susținute de 356 de coloane (Yerebatan Sarayi), conținând 8 000 m³; apa se scotea prin deschizături din acoperiș. Cisterna Philoxenos, din imediata apropiere, conținea 54 000 m³, la 224 de coloane.

STRĂZILE

Ca orice oraș roman, Constantinopolul era străbătut de străzi dispuse în caroiaj, în principiu pe direcțiile est-vest și nord-sud. Topografia orașului nu a permis să se respecte în totalitate această schemă. Artera est-vest principală, Mese, se ramifica la Philadelphion, la vreo câteva sute de metri după forul lui Teodosie. O parte dintre străzile perpendiculare pe această axă trebuia să **escaladeze formele de relief** care mărginesc Cornul de Aur și **să coboare apoi sub formă de trepte.**

Principalele artere erau mărginite de porticuri. Cea mai spectaculoasă era Mese, care ducea din for în for (forul lui Constantin, forul lui Teodosie, Forum Bovis, forul lui Arcadiu). Până la Philadelphion, ea etala o lățime de vreo 25 de metri, 11 pentru circulația centrală, evident pavați, și 7 pentru fiecare portic. Porticurile aveau și ele o cale de circulație mai înaltă, mărginită de un parapet decorat cu sculpturi. Deși arheologia nu a furnizat suficiente informații, coloanele porticurilor, înalte de 5-6 metri și cu un diametru de vreo 60 de centimetri, par a fi fost dispuse la intervale de circa 4 metri. Spațiul de sub porticuri era de asemenea pavat, dar în mod mai rudimentar decât calea de circulație principală. **În fundul porticurilor se găseau prăvăliile** (cf. Economia urbană, cap. IV). Celelalte străzi cu porticuri, ca porticurile lui Domninos, care ajungeau la tetrapilul de pe Mese, sau strada care

Stradă cu porticuri

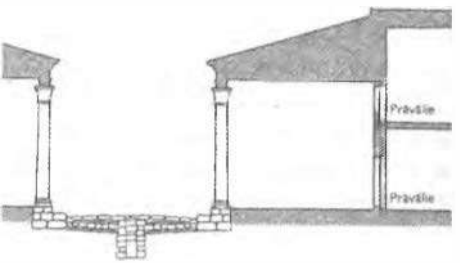

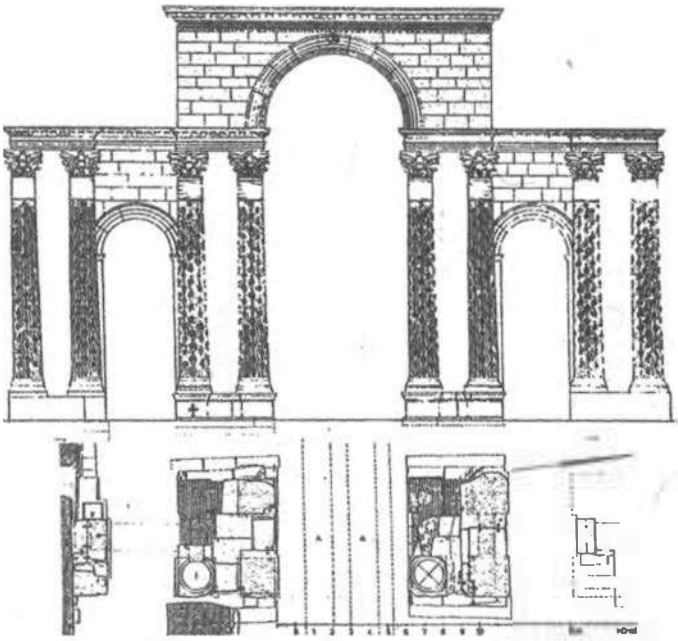

Arcul de triumf din forul lui Teodosie

urca în pantă abruptă de la Strategion la Augusteon, erau cu siguranță mai puțin largi și mai puțin ornamentate.

PORTURILE

Într-o primă fază, porturile de la Cornul de Aur și de la Propontida erau golfulețe închise cu jetele și diguri. Când s-au înnămolit prea mult, s-a renunțat la dragare, căci protecția locului îngăduia o simplă acostare. **S-au construit atunci scări**, alcătuite din jetele de lemn perpendiculare pe țărm, presărate cu debarcadere la rândul lor perpendiculare pe acestea. În chip firesc, scările (*skalai*) erau mult mai numeroase în Cornul de Aur, aproape pe de-a-ntregul astfel dotat până la ziduri, și chiar dincolo de ele, în secolul al XII-lea. Aceste scări aparțineau în parte așezămintelor religioase din apropiere, cărora le furnizau venituri substanțiale.

Debarcarea mărfurilor însă nu e îndeajuns: ele trebuie administrate, depozitate și comercializate. Aceasta este treaba **antrepozitelor, numite *emboloi* ca și străzile cu porticuri**, cunoscute grație documentelor păstrate de negustorii italieni, atât de bine implantați începând din secolul al XII-lea și doritori de a li se concesiona exploatarea lor. De exemplu, chrysobulul din 1082 emis de Alexios I Comnenul le concesionează veneților *embolos*-ul din Perama, care avea trei scări: scara mare, scara Sfântul Nicolae (numele unei biserici din apropiere) și scara Hebraica (după numele porții din zidul maritim în apropierea căreia se afla). În afara întreprinderilor care servesc la comerț, și care sunt situate, pe de o parte, între scară și zid, iar pe de alta, în spatele zidului, veneții primesc toate casele cu etaj care mărginesc strada ce duce de la poarta Hebraica la cea a lui Bigla (după numele drongarului Pazei, șeful poliției), ceea ce le oferă fără îndoială posibilități de cazare, dar, în chip mai sigur, veniturile fiscale de pe urma acestor clădiri, închiriate ca locuințe sau ca ateliere. La acestea se adaugă patru biserici: o Sfânta Irina (numită din Perama; în Constantinopol sunt multe biserici cu același hram; observația este valabilă și pentru celelalte), Sfântul Nicolae, Sfântul Ioan și Sfântul Akyndinos. Nu este vorba câtuși de puțin de extrateritorialitate: concesiunile nu sunt politice sau jurisdicționale, ci pur economice (cf. Economia urbană, cap. IV).

ZIDURILE

În 413, Teodosie II începe construcția unui nou zid, dublu, pe care îl va consolida în 447, și care se întinde pe 7,7 kilometri de la Propontida la Cornul de Aur; zidul va fi modificat în urma incursiunilor avarilor, în special a asediului din 626, deoarece lăsa în afara lui cel mai ilustru sanctuar al Sfintei Fecioare, Născătoarea de Dumnezeu (Theotokos), cel din Blacherne. Data apariției zidului maritim este mai puțin bine documentată, dar nu trebuie să fie cu mult posterioară; acest zid, simplu, se întinde pe o lungime de 5 kilometri în Cornul de Aur și de 7 kilometri în Propontida. Dacă zidul terestru este destul de bine păstrat, în

Secțiune a zidului terestru

1. Nivelul exterior; 2. Contraescarpă cu apeduct; 3. Șanț cu dig sau diataphrismata; *4. Zid-escarpă crenelat; 5.* Protichisma *sau al doilea peribol; 6. A doua incintă, construită în 447 cu cazemate și turnulețe; 7. Antemeterez sau primul peribol; 8. Prima incintă construită în 413 cu turnurile mari și o scară; 9. Nivelul străzii înăuntrul zidurilor, cu canalizarea de apă potabilă.*

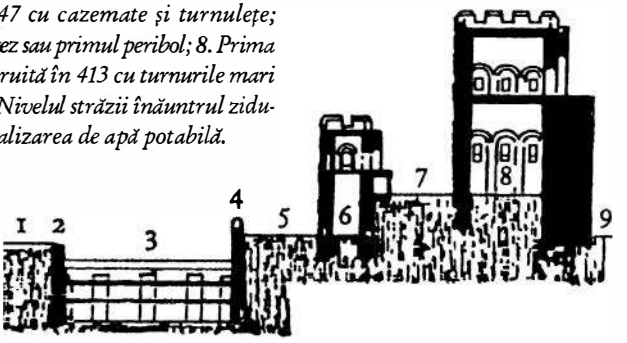

diverse stări în funcție de loc, zidul maritim a dispărut în mare parte, chiar dacă a fost absorbit de locuințele care s-au agățat de el.

Zidul terestru este o construcție complexă. El e precedat de un șanț gol (relieful nu ar fi permis să fie umplut cu apă) de 15-20 de metri lățime, adânc de 5-7 metri și presărat cu țăruși meniți să încetinească înaintarea atacatorilor; pentru a evita astuparea sa, șanțul este mărginit de ziduri de escarpă și contraescarpă. În fața zidului exterior, înalt de 8 metri și gros de 2, se află un taluz, sau peribol exterior, de 14 metri adâncime, presărat cu 92 de turnulețe pătrate, hexagonale sau în formă de semilună, de 10 metri înălțime, dispuse în cinci (ca pe fața zarului) cu turnurile zidului interior. Cele două ziduri sunt separate de un taluz, sau peribol interior, de 12 metri.

Un turn al zidului maritim

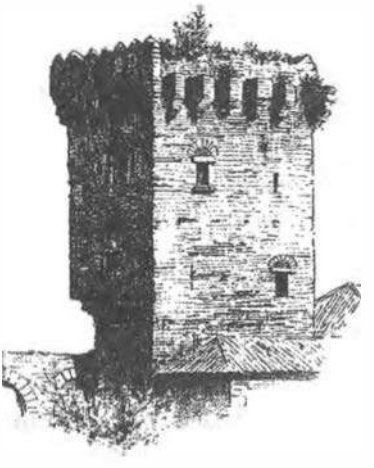

Zidul interior este dominat de o cale de patrulare, cu curtine, situată la 11 metri înălțime; el are o grosime de 5 metri și este prevăzut cu 96 de turnuri aflate la intervale ceva mai mari de 80 de metri, toate mai mult sau mai puțin conservate, având forme variabile, de la pătrat la octogon, dar înalte de 15 până la 23 de metri (cele mai înalte sunt în jurul porților), groase de 5 metri și avansând cu 8 până la 10 metri în peribol. Aceste turnuri aveau două niveluri care puteau să-i adăpostească pe apărători. Este lesne de înțeles reputația de invulnerabilitate a acestui zid și faptul că a trebuit **să se aștepte ca Mehmed II să dispună de artilerie pentru a putea fi străpuns**; principala amenințare au rămas vreme îndelungată cutremurele de pământ. Zidul maritim este mai simplu: doar 10 metri înălțime la Cornul de Aur, care este blocat cu un lanț de care nimeni n-a reușit să treacă, cu 110 turnuri și 14 porți, necesare comerțului; 12 până la 15 metri înălțime la Propontida, cu 188 de turnuri, 8 porți și numeroase ușițe secrete.

Întreținerea principală este asigurată de împărat; întreținerea curentă este asigurată de populație, sub formă de corvezi; locuitorii din apropierea turnurilor au dreptul să le folosească în schimbul acestei întrețineri. Apărarea este, în teorie, asigurată de contingentele cele mai credincioase ale scholarioi si exkoubitores; unitățile armatei centrale, staționate la periferie, participau și ele, la fel ca milițiile demoților și membrii facțiunilor (demelor), adică ai cluburilor de suporteri de la Hipodrom, 900 de Albaștri și 1 500 de Verzi (cf. Hipodromul, cap. IX). Aceste forțe însă nu înseamnă mult pentru 21 de kilometri: **în cazul asediilor, întreaga populație vine să dea o mână de ajutor pe metereze**, cu sprijinul autorităților religioase: la asedierea de către avari, în 626, Heraclius se află în Orient și patriarhul Sergios este cel ce apără zidurile. Apărătorii primesc ajutorul relicvei Adevăratei Cruci și al icoanelor înfățișând-o pe Theotokos, care sunt plimbate pe curtine și, când e cu putință, în fața zidurilor.

Zece porți se deschid în zidul terestru, cărora li se adaugă o serie de ușițe secrete; împărații acordă o foarte mare atenție acestor porți, care sunt întru câtva fațada orașului, după cum dovedesc

numeroase inscripţii ce laudă restaurările efectuate. **Cea mai importantă este Poarta de Aur, în partea de sud a zidului:** ea serveşte pentru intrarea oficială a împăraţilor în momentul urcării pe tron sau la întoarcerea din expediţiile militare. Construită în 413, ea este flancată de două turnuri din marmură şi precedată de propilee; Teodosie II a dispus să i se aurească batanţii, de unde numele ei. Poarta este ornamentată cu un număr mare de statui şi cu un grup de cinci elefanţi însoţiţi de conducătorul lor, cei pe care Teodosie II îşi va fi făcut intrarea în oraş. Ea este de asemenea adaptată la scopuri militare graţie unui sistem de patru turnuri, sporit la şapte de către otomani („Castelul celor 7 turnuri", Yedikule kapı); **este deci o adevărată fortăreaţă.** În afara acestui aspect defensiv, Poarta de Aur nu serveşte decât pentru intrările imperiale. Prin urmare, ea este dublată, un pic mai la nord, de o poartă obişnuită, care permite intrarea oamenilor de rând veniţi pe via Egnatia, drumul Roma–Constantinopol care sfârşeşte aici.

SUBURBIILE

Dincolo de ziduri, Constantinopolul era înconjurat de **o zonă de suburbii alcătuită în principal din domenii aristocratice,** în parte consacrate horticulturii, şi din mănăstiri şi sanctuare imperiale sau private. Situat, după cum o indică numele său, la şapte mile de Augusteon, pe via Egnatia şi pe ţărmul mării, dotat cu un port, cartierul Hebdomon (Bakirköy), loc de adunare a trupelor imperiale din Tracia, juca un rol important în proclamarea noului împărat de către armată, precedând intrarea sa solemnă pe Poarta de Aur. El poseda un palat imperial, precum şi mai multe biserici şi mănăstiri; cea mai celebră era o biserică a Sfântului Ioan Botezătorul, care ar fi deţinut de la sfârşitul secolului al IV-lea capul Înaintemergătorului. Ceva mai la nord, la o oarecare distanţă de poarta Selembrya (Silivri kapı), un izvor miraculos alimenta binefacerile sanctuarului Sfintei Fecioare din Pege şi ale mănăstirii sale, fără îndoială edificate de Iustinian; împăraţii se duceau acolo de ziua Înălţării şi era unul dintre pelerinajele cele mai apreciate de locuitorii capitalei. Sanctuarul a supravieţuit

cuceririi otomane și o biserică există încă în acel loc. Înainte de Pege și neîndoielnic chiar mai celebru, **sanctuarul lui Cosma și Damian, sfinți „fără de arginți"** (*anargyroi*), numiți astfel **deoarece acordau îngrijiri medicale fără să ceară bani**, a fost construit la începutul secolului al V-lea și dotat cu o mănăstire în veacul al VI-lea; era situat pe o colină abruptă ce domina Cornul de Aur, în actualul cartier Eyüp. Dar suburbiile au continuat să înregistreze și mai târziu ctitorii, ca aceea a Sfintei Fecioare Binefăcătoarea (Theotokos Evergetis), întemeiată în 1049 de un fiu dintr-o aleasă familie constantinopolitană, Pavel, pe un domeniu suburban al acesteia situat la vreo două mile dincolo de Pege; hrisovul de întemeiere (*typikon*) a acestei mănăstiri, întocmit de Timotei, un discipol al lui Pavel, a cunoscut un mare succes și a inspirat multe ctitorii bizantine ulterioare.

POPULAȚIA CONSTANTINOPOLULUI

Estimarea populației capitalei bizantine în diversele momente ale istoriei sale este un exercițiu dificil din cauza lipsei de indicații cifrice demne de încredere. Încă de la începutul secolului al V-lea, ea ajunsese probabil la 150 000 de locuitori; se apreciază adesea că a atins un prim apogeu **la începutul domniei lui Iustinian**, înainte ca epidemia de ciumă din 541-542 să facă ravagiile pe care putem doar să ni le imaginăm fără posibilitatea de a le estima, cu **350 000 până la 400 000 de locuitori.** Calcule bazate pe Fericitul Transport, convoiul cu grâu venit în fiecare an din Egipt până în 618, ar pleda chiar pentru 600 000. Oricum ar sta lucrurile, într-o epocă în care Roma nu mai e decât un oraș modest, Constantinopolul a întrecut cu mult marile metropole orientale, ca Antiohia și Alexandria, care nu depășesc 200 000 de locuitori.

Această perioadă fastă a fost urmată de un gol profund, de asemenea foarte controversat: trebuie oare să se coboare până la 40 000 de locuitori, ceea ce nu ar putea să justifice durabilitatea unui mare număr de biserici, sau să se oprească descreșterea la

100 000? Fapt este că, de la mijlocul secolului al VIII-lea, când împăratul trebuie să efectueze numeroase lucrări, în special aducțiuni de apă, **populația a reînceput să crească**, fenomen ce nu se va opri înainte de **1204**, însoțind o expansiune continuă a economiei. **Constantinopolul ar fi ajuns atunci la 400 000 de locuitori.** Jaful cruciaților și dezmembrarea politică ce urmează provoacă o cădere din care capitala nu se va mai ridica. Orașul pe care pune stăpânire Mehmed II abia dacă numără 50 000 de persoane. Recensămintele otomane de la sfârșitul secolului al XV-lea încă înregistrează sub 100 000.

Această populație prezintă mai multe caracteristici, dincolo de marile variații în însăși alcătuirea ei. Centralizarea puterii duce la **o spectaculoasă concentrare a aristocrației**, doritoare să locuiască în capitală, fără vreun prejudiciu pentru posesiunile sale provinciale, ca să beneficieze de posturile și demnitățile împărțite de împărat. **Clerul bisericii catedrale** este deosebit de numeros, dar mai cu seamă se înmulțesc **mănăstirile de bărbați și de femei**; orașul atrage în chip irezistibil călugării itineranți *(gyrovagi)*, care provoacă tulburări recurente în primele două veacuri ale istoriei sale. Călugării vor fi fost pe atunci aproape de 15 000. Metropola comercială atrage o populație cosmopolită, venită de pretutindeni: încă din secolul al VII-lea, musulmanii au în oraș o moschee. În afara **populației muncitoare a meșteșugarilor și negustorilor**, cu familiile, salariații și sclavii lor, persoane cu regularitate întreținute, care au un acoperiș deasupra capului și care, în cazul primelor două categorii, formează grosul spectatorilor de la Hipodrom, Constantinopolul include **un număr variabil de marginali**. În primele veacuri, aceștia erau atrași de perspectiva distribuirilor gratuite de merinde. Când acestea dispar, capitala continuă să exercite atracție, chiar și în afara crizelor pricinuite de invazii, epidemii și perioade de foamete, de altfel relativ rare: sărmanii dau năvală în oraș cu speranța, adesea irealizabilă, de a găsi de lucru, chiar și intermitent, și de a câștiga câțiva bănuți ori de **a beneficia de distribuțiile nenumăratelor așezăminte de caritate**; ei nădăjduiesc să-și găsească un adăpost în numeroasele

imobile cu camere de închiriat, construite din lemn, pradă uşoară a multelor incendii ce fac periodic ravagii în oraş. Fără a mai pune la socoteală persoanele pe care societatea le respinge, chiar dacă beneficiază de venituri suficiente, cum ar fi prostituatele (cf. Alte divertismente în afara casei, cap. IX).

Pe scurt, Constantinopolul adăposteşte o lume pestriţă. Chiar dacă populare sunt mai degrabă cartierele portuare, iar cele din jurul străzii Mese sunt mai aristocratice, amestecul social pare asigurat: cele mai splendide palate se învecinează cu imobilele cele mai sordide.

ORAŞELE ŞI SATELE

Imperiul Bizantin este înainte de toate roman. Or, **lumea romană este lumea cetăţii**, care constituie baza organizării sale administrative şi a împărţirii sale teritoriale: provinciile sunt în primul rând o grupare de cetăţi, adică de oraşe de mărimi felurite, dar care exercită dominaţia asupra zonelor rurale înconjurătoare, căci aristocraţia municipală (curialii) care le însufleţeşte viaţa şi le asigură guvernarea, deţinătoare de proprietăţi funciare din care îşi obţine esenţialul veniturilor, trăieşte în oraş. Ea este legată de modul de viaţă urban, de prezenţa unor dotări cum ar fi termele, de plimbarea pe sub porticuri, de existenţa unei anumite vieţi intelectuale – pe scurt, de civilizaţia greco-romană a *otium*-ului. De altfel, perceperea impozitelor, deci Imperiul însuşi, se sprijină la început pe această organizare municipală.

Orientul roman se distinge prin **existenţa unor metropole foarte mari**, dar şi a unor oraşe mai puţin importante, care numără totuşi câteva zeci de mii de locuitori, ca Thessalonicul, în Illyricum (Iliria), Efesul, Ankyra sau Cezareea în Asia Mică, Amida şi Edessa în Mesopotamia Superioară, Berroia sau Emesa în Siria, ori Ierusalimul şi mai multe cetăţi egiptene. În plus, **reţeaua cetăţilor secundare este deosebit de densă**, distanţa dintre ele fiind adesea de cel mult vreo zece kilometri, cel puţin în Siria, în Palestina

și în Egipt. Chiar și aglomerările care nu au statutul de cetate, ci sunt doar târguri (*komai*), posedă anumite funcții urbane; la sfârșitul secolului al IV-lea, retorul antiohian Libanios prezintă un tablou impresionant al centurii de comune rurale posedând iarmaroace, care înconjoară marea metropolă siriană și care aproape că pot să se dispenseze de ea.

Totuși, de prin secolul al V-lea, acest sistem cunoaște **o criză, care este cea a aristocrației municipale**, concurată de instalarea în zona rurală a patronajului exercitat de numeroși funcționari și militari. Aceștia își arogă, eventual cu forța, un drept de protecție asupra țăranilor, văduvindu-i pe proprietarii legitimi de o parte din veniturile lor: sărăcite, municipalitățile nu mai sunt în măsură să întrețină dotările care făceau atracția cetăților și nici să îndeplinească sarcinile lor esențiale; adesea, **episcopul** este cel ce slujește drept *defensor civitatis*, **apărător al cetății,** însărcinat să o reprezinte în exterior și să negocieze cu autoritățile. Când survine o catastrofă, incendiu sau cutremur de pământ, ele sunt incapabile să reconstruiască. Iar la acestea se adaugă mai întâi ciuma, apărută în 541-542 și recurentă la fiecare zece până la cincisprezece ani, apoi invaziile. Acestea termină de ruinat ce mai rămăsese din cetățile balcanice și duc la distrugerea majorității celor din Asia Mică, ce nu se vor mai reface, cu atât mai mult cu cât incursiunile arabilor fac curând să planeze o amenințare permanentă. De altfel, sistemul provincial, a cărui armătură erau, se prăbușește în prima jumătate a secolului al VII-lea.

Cele mai multe dintre orașele din Asia Mică nu dispar totuși, ci renasc într-un mod total diferit. Să luăm drept exemplu Efesul, oraș antic remarcabil, capitală a diocezei Asia în Imperiul Roman târziu, port important și sălaș al unui sanctuar celebru al Sfântului Ioan Teologul. Orașul, care pare să fi scăpat de atacurile perșilor, este afectat de un cutremur de pământ, după toate probabilitățile în 614. Deși târgul său de mărfuri își regăsește repede o parte din splendoare, în pofida înnămolirii unui port în privința căruia autoritățile consacră puține eforturi, **Efesul nu își mai redobândește importanța și se separă în două nuclee distincte,**

despărțite de mai mult de un kilometru: unul în jurul sanctuarului, celălalt în jurul a ceea ce mai rămâne din orașul antic, ambele înzestrate cu propria fortificație. În cazul orașelor din interior, ca Sardes sau Ankyra, esențialul forțelor active se regrupează în punctul înalt, **acropola, dotată cu o fortăreață: *kastron*-ul**. Este modificarea principală: în cea mai mare parte a lor, orașele bizantine nu se mai numesc cetăți (*polis*), ci *kastra*, termen ce le desemnează și pe cele nou întemeiate, chiar și când ele adăpostesc în continuare ultimul supraviețuitor al instituțiilor antice, **episcopia**. Până și un oraș atât de important ca Thessalonicul, înzestrat, totuși, cu un zid de apărare relativ vast, este adesea calificat drept *kastron:* de altminteri, punctul forte al unui oraș adesea asediat de slavi în secolele al VI-lea și al VII-lea, este fortăreața care îl domină.

În fața acestei estompări a orașelor, **satele capătă o mai mare importanță**. Mai întâi, ele reprezintă unitatea fundamentală în sistemul fiscal care se pune în aplicare în secolul al VII-lea: în loc să mai treacă prin mijlocirea cetății, impozitul este în mod direct stabilit și perceput de către funcționarii administrației fiscale – centrale și provinciale –, cu care sătenii sunt în contact nemijlocit; satul (*chorion*) este de altfel cadrul atât al unei solidarități fiscale, cât și al dreptului de preempțiune în cazul în care unul dintre săteni ar vrea să vândă. Satul a dobândit o personalitate juridică ce îi permite să acționeze în justiție și ține arhive care îi îngăduie să-și valorifice drepturile. Să adăugăm că acest sat are acum o biserică a lui, câteodată chiar mai multe, cu un cler adesea provenit din rândul țăranilor (cf. Sentimentul religios, cap. VI).

Pe scurt, Imperiul Roman era cel al cetăților, Imperiul Bizantin este o lume a satelor și a *castrelor*.

Avântul economic pe care îl cunoaște Bizanțul **începând din secolul al IX-lea duce totuși la o nouă dezvoltare a orașelor**, mai cu seamă în Peninsula Balcanică, în chip ideal situată pentru a profita de înflorirea comerțului cu Occidentul, el însuși în plin progres. Exemplul cel mai frapant în această privință îl constituie fără îndoială Corintul: în secolul al VII-lea, orașul s-a retras pe

acropola sa devenită un *kastron*, Acrocorint. Din secolul al IX-lea, baterea monedelor de bronz a fost reluată, iar situl cetății antice revine la viață într-un mod însă diferit. În afara bisericilor, niciun fel de clădiri publice; străzile sunt înguste și planul antic e pe de-a-ntregul năpădit de **o aglomerare aparent anarhică de prăvălii, ateliere, biserici și grădini**; portul, redevenit activ, asigură desfacerea ceramicii, a metalurgiei și, în secolul al XII-lea, a mătăsii. În centrul Peloponesului, Sparta cunoaște o organizare de același tip, cu un *kastron* pe acropolă și un oraș meșteșugăresc și negustoresc dotat cu o agora la poalele sale, renumit pentru textilele, printre care mătasea, și ceramica lui; în 1027, e nevoie chiar să se construiască un nou pod peste Eurotas, iar Sparta este denumită atunci în mod global *kastron*. Înfloritor în secolul al XII-lea, orașul suportă consecințele nenumăratelor lupte dintre bizantini și latini, și dintre latini, după 1204. Nesiguranța îi determină pe locuitori să se deplaseze cu câțiva kilometri în 1293, **dând naștere unui oraș înalt și fortificat, Mistra**; acesta va deveni în secolul al XIV-lea centrul despotatului Moreea, ultima posesiune continentală a imperiului Paleologilor, care nu a fost supus de otomani decât în 1460.

CONTROLUL TERITORIULUI

DRUMURILE TERESTRE ȘI MARITIME

Dincolo de variațiile considerabile, și cel puțin până în 1204, Imperiul este imens în raport cu mijloacele de comunicație disponibile. Este deci necesar ca el să poată fi, deopotrivă, apărat și controlat, să se asigure circulația ordinelor și a trupelor, dar și a oamenilor și-a mărfurilor.

Pentru aceste două obiective, **drumurile sunt esențiale**. Imperiul moștenește drumuri romane, rețea pe care o întreține, dar care se modifică în urma întemeierii Constantinopolului. Astfel, drumul ce traversează Balcanii de la Constantinopol la Dyrrachion (astăzi Durrës, în Albania), pe coasta Adriaticii, și care duce

la Roma, este via Egnatia, care merge practic de-a lungul Mării Egee până la Thessalonic (principala arteră care străbate oraşul de la est la vest poartă şi astăzi acelaşi nume), înainte de a pătrunde în interiorul uscatului; în faţa invaziilor, **controlul acestei axe rămâne un obiectiv major** până la mijlocul secolului al XIV-lea. Thessalonicul era, de altfel, un nod vital al comunicaţiilor în Balcani, nu numai graţie portului său, dar şi datorită drumului ce

Harta drumurilor: Balcanii

urca spre nord de-a lungul Vardarului și al Moravei, pentru a ajunge la Singidunum (Belgrad) pe Dunăre. Aceasta din urmă era o altă axă esențială de pătrundere, în măsura în care Imperiul era capabil s-o apere; mai multe expediții au folosit-o, de altfel, pentru a încerca să atace din spate invadatori care o traversaseră.

În Asia Mică, principalele axe duceau la porturile de pe coasta occidentală a Mării Egee; ele sunt acum **deviate spre nord**, pornind din Amorion și Dorylaion, **pentru a ajunge la Constantinopol.** Spre est, prin Ankyra și Sebasteia, se ajunge la Theodosiopolis, de unde începe drumul Asiei Centrale, care ocolește Marea Caspică și Caucazul de Sud sau care urcă dinspre Golf pe cursul Tigrului. Mai la sud, un drum important înconjoară Podișul Anatoliei pentru a ajunge la defileul Podandos, Porțile de Fier care permit traversarea Munților Taurus și intrarea în Câmpia Ciliciei și, de acolo, în Antiohia și Siria, punctul de sosire al caravanelor venite din Golf, pe Tigru și Eufrat, trecând prin Berroia (Alep).

Tradiția întreținerii publice a drumurilor s-a menținut: atribuțiile anticului *Cursus Publicus* au fost **transferate dromos-ului,**

Harta drumurilor: Asia Mică

care este traducerea sa literală. Atestat în surse cu începere din secolul al VIII-lea, logothetul („cel care dă ordine") dromos-ului este cel dintâi printre funcționarii administrației centrale. În afara întreținerii drumurilor și a acelora dintre oficiile poștale care țin de domeniul public, el este însărcinat cu transmiterea ordinelor până la frontierele Imperiului, dar și cu primirea în oficiile sale a ambasadorilor la sosirea acestora pe teritoriul imperial; **el joacă deci rolul de ministru al Afacerilor Externe**. Pentru a asigura funcționarea serviciului, el poate cere efectuarea de corvezi de către o parte a populației, îndeosebi pentru întreținerea amenajărilor; veniturile unei părți din domeniile imperiale sunt alocate în mod nemijlocit dromos-ului pentru înzestrările necesare funcționării sale. Dar infrastructura publică nu este decât suportul unei activități majore: **hanuri private jalonează drumurile**, oferindu-le călătorilor obișnuiți cai și cămile de schimb, cazare și masă, ba chiar mai mult dacă e să ne luăm după activitățile la care se dedau hangițele caravanseraiului din Sykeon, un sat situat la vest de Ankyra, la trecerea peste râul Sangarios. O demonstrează cazul unui conducător de cămile aflat în trecere, care, la mijlocul secolului al VI-lea, va deveni tatăl viitorului Sfânt Teodor din Sykeon, ale cărui bunică, mamă și mătușă administrează de o manieră galantă acest popas pentru călători.

Podul peste Sangarios fusese restaurat de Iustinian. Dacă judecăm după **numărul de poduri** a căror construcție sau reconstrucție e pusă de Procopiu din Cezareea, în a sa carte *Despre edificii*, în seama acestui împărat și care, de altminteri, au fost regăsite pe teren, era într-adevăr vorba de o preocupare majoră a unei puteri interesate să asigure calitatea căilor de comunicație. Pe de altă parte, dacă lucrările lui Iustinian se situează cel mai adesea, în mod deloc surprinzător, pe drumurile cele mai importante, al căror interes strategic este indiscutabil, ele se regăsesc și **în locuri îndoielnice, de bună seamă motivate de deservirea vreunui sanctuar**. Putem deci deduce că, în epocile cele mai faste, administrația se ocupă și de unele drumuri pe care le-am putea califica drept secundare.

Bineînțeles, circulația pe aceste drumuri era grav perturbată iarna din cauza climei, de cum creștea altitudinea. Aceeași observație este valabilă și pentru căile maritime. Corăbiile epocii, fie că e vorba de cele ale bizantinilor ori de cele ale negustorilor străini veniți pentru a face comerț în Imperiu, ca venețienii sau genovezii, sunt de tonaj mic (200 până la 250 de tone în cazul celor mai mari). De la începutul lunii octombrie până în aprilie, navigația se mărginește cu strictețe la cabotajul la mică distanță; **navigația nu este deci deschisă decât șapte sau opt luni pe an.**

Itinerarele maritime sunt desigur mai ușor de modificat decât drumurile terestre, dar nu foarte mult, deoarece trebuie găsite locuri de ancorare pentru adăpostirea ambarcațiunilor pe timpul nopții și pentru aprovizionare, îndeosebi cu apă. De pildă, pe coasta de sud a Propontidei, la vest de Kios (Gemlik), exista câte un punct de escală, cel puțin pentru navele de tonaj mic, la fiecare circa zece kilometri; unele corespundeau unor adevărate amenajări portuare, dispunând de o piață, în timp ce altele, mult mai rudimentare, serveau doar ca adăpost. Punctele de trecere rămân în orice caz obligatorii. Într-adevăr, teritoriul este repartizat pe două zone, întrucât **regiunea Constantinopolului, pe o rază de 100 de mile în jurul capitalei, dispune de un statut aparte**; sosite la Hieron, la intrarea Bosforului, sau la Abydos, la intrarea în Dardanele, navele trebuie să se supună inspecției comerciarilor *(kommerkiarioi)* și **să achite o taxă de circulație**, oricare ar fi naționalitatea negustorilor, a corăbiilor sau a mărfurilor.

Până în 1204, Marea Neagră a rămas un lac bizantin, de altfel primitor pentru negustorii veniți de pe țărmurile ei. Pe coasta meridională a acestei mări, **Trapezuntul concentrează întregul comerț ce pătrunde din Orient spre Imperiu, pe uscat sau pe mare**; el este un mijloc de transport deopotrivă rapid și ieftin, iar o parte din negustorii veniți din Asia Centrală sau din Golf, prin Theodosiopolis, preferă să meargă până pe coastă mai degrabă decât să urmeze drumul terestru. Instalându-se la Cherson, în sudul Crimeei, Bizanțul dorește să controleze ieșirea din Marea de Azov și, în consecință, câmpiile Europei Orientale. Totuși, nu e

vorba de a exercita un monopol: încă de la începutul secolului al X-lea, **negustorii ruși, în monoxilele lor** (ambarcațiuni făcute dintr-un trunchi de copac scobit), ajung prin cabotaj până la Constantinopol. Cât despre bulgari, o parte din ei ies pe Dunăre, apoi navighează de-a lungul țărmului până la capitală; când, în 894, Leon VI vrea să-i constrângă să treacă prin Thessalonic, el declanșează războiul.

Navigația în Marea Egee este din plin facilitată **de abundența insulelor și decupajul adânc al coastelor**. Rutele urmează deci țărmul, cu doar câteva excepții. De exemplu, pentru a ajunge la Thessalonic prin Dardanele, se trecea pe lângă insula Lemnos, apoi se traversa direct spre acest oraș. Ca să se ajungă în Cipru și pe coasta siro-palestiniană, iar de acolo în Egipt, se urma coasta de sud a Asiei Mici, via marele port Attaleia; **Ciprul constituia o placă turnantă importantă, aprig disputată, exact ca și Creta de altfel**. Pe o rută care scăpa de cabotaj, dacă vremea îngăduia acest lucru, cel puțin în epoca de glorie, se putea ajunge la Creta direct din Alexandria; era itinerarul urmat de Fericitul Transport care, în fiecare an, în luna septembrie, până în 618, aducea provizii în capitală.

Pentru a trece în Marea Adriatică, unde se regăseau insule, se ocoleau promontoriile Peloponesului. Dezvoltarea comerțului venețian a asigurat înflorirea porturilor Coron (Koroné) și Modon (Methoné). **Venețienii au făcut din Negroponte** (Eubeea), la mică distanță de Attica, **unul dintre așezămintele lor comerciale esențiale**. Această rută importantă de comerț cu Occidentul a asigurat înflorirea unor porturi ca Nauplia și, mai cu seamă, Thessalonic.

ADMINISTRAȚIA PROVINCIALĂ

Epoca protobizantină, până în secolul al VII-lea, continuă sistemul roman. **Cetatea este baza sistemului administrativ, administrată de o curie; cetățile sunt grupate în provincii**, cetatea principală a unei provincii fiind metropola. De exemplu, deși Constantinopolul s-a bucurat de la început de un statut

deosebit, el era situat în provincia Europa, a cărei metropolă era Heracleea Traciei. Provinciile erau grupate în dioceze: Egipt, care cuprinde la început Libia, și Orient, pentru Siria-Palestina și zonele din Mesopotamia pe care le controlează Imperiul; Pont pentru partea nord-estică a Asiei Mici și Asia pentru partea sud-vestică; Tracia pentru estul Balcanilor, Macedonia pentru sudul Balcanilor, Dacia pentru nordul acestora, inclus în partea răsăriteană a Imperiului Roman. **Aceste dioceze erau, la rândul lor, grupate în prefecturi ale pretoriului**: cea a Orientului reunea diocezele Egipt, Orient, Pont, Asia și Tracia; cea a Illyricum-ului le reunea pe cele ale Macedoniei și Daciei. După recucerirea Africii, Iustinian a organizat o prefectură a pretoriului în Africa.

Sistemul se întemeia pe o separare strictă a puterilor civile și militare: guvernatorii provinciilor nu dispuneau de forță armată și nu exercitau nicio autoritate asupra armatelor care circulau pe teritoriul lor, cu toate că trebuiau să le aprovizioneze; ei nu aveau posibilitatea să se opună dezvoltării patronajului, care slăbea cetățile. În anii 535-536, Iustinian a încercat să reformeze sistemul pentru a încredința guvernatorilor puterile civile și militare, dar a fost nevoit să-și abroge reforma nici zece ani mai târziu. Totuși, exemplul a fost urmat de Mauricius, care, din 582, **a creat exarhatele Cartaginei, în Africa, și al Ravennei, în Italia**: exarhilor li se confereau puterile civile și militare.

Invaziile slave, persane și arabe s-au adăugat la criza cetății obligând la o reorganizare radicală, care este pusă în aplicare în a doua jumătate a secolului al VII-lea. În acest context militar dificil, necesitățile apărării sunt cele ce se impun. Ceea ce mai rămâne din contingentele armatei din Armenia și ale celei din Orient, repatriate în grabă, este instalat în Asia Mică; soldaților li se dau pământuri, fără îndoială preluate din imensele proprietăți ale statului și ale Coroanei, oferindu-le contingentelor Armeniakon și Anatolikon (Anatole înseamnă Orient în limba greacă) o bază teritorială. **Comanda acestui contingent (*thema*, în greacă) este încredințată unui strateg**; adevărata noutate, efectivă la începutul secolului al VIII-lea, este faptul că strategului i se încredințează

și conducerea civilă a provinciei. Thema devine astfel provincia bizantină prin excelență. Prima menționare a themei Armeniakon datează din 667, iar a themei Anatolikon, din 669. Nu este vorba, totuși, de o reformă în sensul strict al cuvântului: încercarea reușită în centrul și în estul Asiei Mici este extinsă treptat la ansamblul Imperiului, cu crearea themei Tracia, în 679-680, și, în sud-vestul Asiei Mici, a themei Kibyrrhaiotai, al cărei contingent e o flotă (cf. Armata themelor, cap. III).

Imensa bază teritorială a acestor theme inițiale, legăturile foarte puternice dintre soldați și strategul lor le fac în chip potențial periculoase, după cum o dovedesc numeroasele uzurpări din partea unor strategi, mai ales ai Anatolikon, ca Leon Isaurianul, în 717. Etapa următoare este deci **împărțirea themelor în unități mai mici**. De pildă, thema Anatolikon dă naștere celei a Thrakesion, la vest, înainte de 741, deci sub Leon Isaurianul, și celei a Seleuciei, la est, pe la 930. De asemenea, **recucerirea teritorială este marcată de crearea de theme**, care traduc controlul Imperiului: Hellada, cu puțin înainte de 695, Sicilia, pe la 700, Macedonia, pe la 789, Peloponesul, la începutul secolului al IX-lea, pentru Occident; recucerirea din Orient este, și ea, însoțită de înființarea unor theme, însă înaintarea profundă dincolo de Taurus, la sfârșitul secolului al X-lea, dă naștere doar unor theme de dimensiuni foarte reduse, care nu depășesc simpla fortăreață. Thema și-a schimbat între timp semnificația, care la origine era aceea a unui contingent destinat apărării, dar care de acum este depășită, cel puțin în inima Asiei Mici.

În ciuda caracterului militar de la început, **se creează o administrație civilă**, al cărei funcționar principal este judecătorul (*krites*), care, pe lângă funcția judiciară, are și atribuții administrative generale. Protonotarul este însărcinat cu fiscalitatea, în timp ce chartoularios deține rolurile militare: gestiunea civilă a armatei. Acești înalți funcționari locali sunt numiți de către împărat, dar cu acordul, și chiar la propunerea, strategului.

În pofida împărțirii themelor, **strategul rămâne un funcționar puternic, care trebuie controlat**; pentru aceasta, subordonații

Harta ţărilor în secolul al XI-lea

săi își adresează în mod direct rapoartele birourilor administrației centrale. Ca toți titularii posturilor înalte, strategii sunt revocabili în orice moment. În principiu, un strateg nu poate să fie numit în provincia sa de obârșie și nu are voie să achiziționeze bunuri pe teritoriul de competență al jurisdicției sale, nici să-și căsătorească fiicele pe acest teritoriu, deci nu poate să-și creeze o bază funciară și relațională care ar face dificilă înlăturarea sa. Cu toate acestea, principiul realității se împotrivește cu putere unor asemenea măsuri: un strateg care cunoaște bine terenul, deoarece este din partea locului, care cunoaște locuitorii și știe să-și recruteze trupe care să-i dea ascultare, se impune de la sine. Cel mai bun exemplu este fără doar și poate familia Phokas, devenită în decurs de trei generații o adevărată putere locală. Dacă întemeietorul neamului, în anii 870, este neîndoielnic un subofițer din Asia Mică remarcat pentru talentele sale militare, el ajunge, la cel de-al treilea și ultim post de comandă al său, strategul Anatolikon, deci al regiunii sale de baștină. Fiul lui este desigur cel trimis să comande operațiunile din Italia, dar generația următoare numără doi fii, dintre care unul a fost strategul Anatolikon și celălalt a moștenit acest comandament după ce a administrat thema Capadocia și s-a căsătorit cu moștenitoarea uneia dintre cele mai ilustre familii din regiune, Maleinos. Următoarea generație este cea a lui Nikephoros Phokas, care recucerește Creta și devine împărat în 963; și el a fost strateg al Anatolikon înainte de a ajunge comandant suprem al armatei; fratele său Leon, mai întâi strateg al Capadociei, îi succede la comanda Anatolikon; al treilea frate, Constantin, a fost strateg al Seleuciei.

Fiind vorba de **finanțe**, puterile strategului, ca și cele ale subordonatului său, protonotarul, rămân limitate deoarece administrația *genikon*-ului obișnuiește **să detașeze în provincii funcționari ai administrației centrale** pentru a îndeplini principalele lucrări de cadastrare și de stabilire a impozitelor, precum și de gestiune a domeniilor imperiale și fiscale. De altminteri, circumscripția provincială în materie de fiscalitate, denumită *dioikesis* (literal, dioceză), nu corespunde cu exactitate themei sau, în orice

caz, se deosebește suficient de aceasta pentru a limita prerogativele strategului și ale administrației sale în această materie.

În cursul secolului al XI-lea, armata themelor dispare; *krites*-ul a devenit responsabilul principal al administrației provinciale. Titlul de strateg apare pentru ultima oară în 1124. Oricum, fracționarea excesivă a themelor îi făcuse pe strategi prea puțin eficienți pentru operațiunile la frontiere, încredințate unor **guvernatori cu competențe mai vaste**, denumiți, în funcție de loc, **duci sau *katepanoi***, ale căror funcții sunt aproape în exclusivitate militare. În secolul al XII-lea, themele sunt numai circumscripții civile, în timp ce unora dintre duci li se încredințează din nou conducerea militară și civilă, mai cu seamă în regiunile din Asia Mică pe care Comnenii izbutesc să le recucerească după invazia turcă din secolul al XI-lea și trecerea primei cruciade: astfel, ducii Abydosului, Efesului sau Smirnei; sistemul se poate aplica și în Balcani când apare un duce al Anchialosului, oraș de pe coasta Mării Negre. După intermediul latin (1204-1261), **autoritatea împăraților** asupra acelora dintre provincii care nu sunt pur și simplu autonome **nu mai e decât teoretică**: justiția a devenit atât de coruptă, încât supușii preferă să se adreseze justiției ecleziastice; sistemul *pronoia*, cu cedarea veniturilor fiscale principalilor slujitori ai statului, a golit sistemul fiscal de substanța sa. Nu e nimic surprinzător, în aceste condiții, că un oraș ca **Thessalonicul** ajunge să se revolte și **aproape să se separe de stat**, cum a fost cazul la momentul crizei zelote (1342-1350).

CIRCUMSCRIPȚIILE ECLEZIASTICE (cf. Cadrele, cap. VI)

În momentul în care Biserica iese din clandestinitate, sub Constantin, ea nu are alte cadre decât episcopii în cetățile lor; nu există circumscripții mai vaste. Ca și pentru aspectul doctrinal, unde împărații impun ținerea sinoadelor generale pe care le convoacă și le prezidează, administrarea Bisericii depinde la început în mare parte de **măsurile luate de puterea politică**. Astfel se instituie **principiul acomodării: Biserica își calchiază organizarea după administrația civilă**. Principiul este: un episcop la o

cetate și o cetate la un episcop. **Episcopiile sunt grupate în provincii ecleziastice**, care sunt aceleași ca provinciile civile; episcopul metropolei provinciale devine episcop metropolitan, sau mitropolit, titlu care dăinuie în Biserica Ortodoxă; episcopii cetăților cuprinse în limitele provinciei sunt numiți sufragani, în virtutea rolului pe care trebuie să-l dețină în alegerea mitropolitului. Acest principiu al acomodării se impune cu atât mai ușor cu cât **episcopii din această epocă sunt recrutați aproape în exclusivitate din aristocrația municipală** și se integrează perfect în schema mentală a cetății.

Adevărata dificultate provine, pe de o parte, din adaptarea la împărțirea în dioceze civile (cf. supra: Orient, Pont, Asia etc.) și, pe de altă parte, din locul ce trebuie acordat noii capitale. La început, Constantinopolul nu era decât o episcopie sufragană a mitropoliei de Heracleea Traciei, principala cetate a provinciei Europa. Pe de o parte, principiul acomodării cerea să i se acorde un loc deosebit deoarece era sediul Imperiului; pe de cealaltă, vechile sedii, Roma, Alexandria și Antiohia, a căror autoritate se sprijinea în parte pe întemeierea de către un apostol, în vreme ce Constantinopolul se chinuia să găsească măcar un martir din timpurile eroice pe care să-l celebreze, se codeau să se dea la o parte. **Noțiunea de patriarhat** s-a impus repede pentru **Roma**, singura capitală religioasă a Occidentului când, deja, Imperiul nici nu-și mai avea sediul acolo, și pentru **Alexandria și Antiohia**. Pentru acestea două din urmă, aria lor de competență coincidea cu diocezele respective ale Egiptului și Orientului. În Asia Mică, nici Cezareea Capadociei, orașul lui Vasile cel Mare, nici Efesul, deținător al unui prestigios sanctuar al Sfântului Ioan și gazdă a celui de-al treilea sinod ecumenic, nu sunt dispuse să cedeze locul. **Trebuie deci să se aștepte sinodul de la Calcedon, din 451**, și cel de-al 28-lea canon al său **pentru a se crea patriarhatul Constantinopolului**, promovat, în plus, la rangul al doilea, în virtutea faptului că este oraș imperial; primatul Romei este atunci definit ca pur onorific.

Principiul acomodării îi dă **împăratului puterea de a hotărî stabilirea episcopiilor**, suprimarea unora și crearea altora noi. Dacă episcopul este, în principiu, ales de popor și de clerul cetății, numirea în funcțiile cele mai înalte depinde în cea mai mare măsură de bunăvoința imperială. Cât timp Imperiul a rămas implantat în Italia, **papa de la Roma trebuia să aștepte confirmarea exarhului din Ravenna** pentru a intra în funcție. **Patriarhul Constantinopolului este ales de împărat** dintr-o listă de trei nume desemnate de sinodul permanent format din mitropoliții prezenți la Constantinopol, cei mai eminenți membri ai clerului de la Sfânta Sofia, dar și reprezentanții împăratului; acesta poate, de altfel, să recuze lista și atunci el este de fapt cel care alege patriarhul și îl demite în caz de neînțelegere. Mitropoliții sunt în principiu numiți cu avizul acestui sinod, însă și în acest caz, cel puțin până în 1204, **puterea imperială joacă un rol preponderent**. Patriarhul și episcopii sunt în primul rând **funcționari cu orientare religioasă** și împăratul, locotenent al lui Dumnezeu pe pământ, îi controlează – de departe, ce-i drept – pe bună dreptate. Dacă, începând din secolul al XII-lea, cea mai mare parte a episcopilor sunt recrutați din mănăstiri, până la acea vreme cei mai importanți dintre ei sunt aleși **din familiile aristocratice**; ei au primit aceeași educație de viitori funcționari ca și frații lor care ocupă funcții laice.

III

ORGANIZAREA POLITICĂ ȘI SOCIALĂ

Bizanțul constituie în multe privințe un caz aparte în istorie: nu există naștere a unei societăți bizantine și a unui sistem politic, ci **continuarea unei moșteniri deplin asumate**, cea a Romei, atât pentru sistemul politic, cât și pentru organizarea socială. Pe această bază de plecare, pe care Imperiul nu a trebuit s-o creeze, se întemeiază evoluția pe care o vom studia.

Sistemul politic se sprijină pe împărat. El guvernează dând ordine pe care funcționari numiți direct sau indirect de el sunt însărcinați să le execute, primind în schimb un salariu, *roga*. Ei mai primesc și demnități, care sunt pecetea socială a aristocrației și dau de asemenea drept la o *roga*. **Ordinele sunt transmise în scris**, la fel ca toate actele administrative. Pentru a remunera funcționarii, a contribui la întreținerea curții și a evergetismului[1] imperial, a plăti armata și celelalte servicii publice, **administrația imperială percepe impozite**. Totuși, sistemul evoluează treptat: fidelitatea personală față de împărat și de familia sa se substituie încetul cu încetul supunerii față de stat; marii proprietari, care obțin scutiri fiscale, devin mijlocitorii însărcinați cu strângerea impozitelor.

---

[1] Termen introdus în lexicul francofon de către istoricul francez André Boulanger (1886-1958); derivat din grecescul εὐεργετέω, însemnând „fac bine", el se referă la o persoană care, printr-o contribuție economico-financiară sau prin activitatea sa publică meritorie, aduce importante servicii comunității urbane, fiind un „binefăcător al cetății" (n. tr.).

CLASELE SOCIALE

ARISTOCRAȚIA

La toate nivelurile, societatea bizantină este o societate aristocratică, chiar dacă această aristocrație evoluează. Baza ei este dublă: **funcțiile și demnitățile** care le însoțesc, semne ale apropierii de împărat, și deci ale legitimității aristocrației, și avuția funciară, la rândul ei întărită de **veniturile considerabile** legate de funcții și demnități.

Încă de la inaugurarea Constantinopolului, întemeietorul obține ca o parte a Senatului din Roma să îl urmeze pe malurile Bosforului, atrăgând-o cu înzestrări funciare confortabile preluate din pământurile statului și ale Coroanei; statutul de senator este conferit celor ce exercită cele mai înalte **demnități** care le sunt acordate și care, spre deosebire de funcții ce pot fi retrase, sunt **viagere**. Senatul, care dispune de două clădiri în capitală, una în forul lui Constantin, cealaltă în apropierea Palatului, joacă un rol politic din ce în ce mai puțin afirmat. Desigur, aprobarea Senatului rămâne absolut necesară recunoașterii unui nou împărat, oricare ar fi modul în care acesta accede la putere, însă ea este din ce în ce mai formală. În cazul unei crize grave, totuși, Senatul ajunge să joace un rol. Astfel, la moartea lui Heraclius, în 641, se pune întrebarea succesiunii sale, deoarece el s-a căsătorit cu nepoata sa Martina, iar legitimitatea acestei căsătorii, și deci a copilului născut în urma ei, Heraclonas zis Heraclius, ridică o problemă. Fiul mai vârstnic al lui Heraclius, născut din prima sa căsătorie, Heraclius-Constantin, sau Constantin III, moare la trei luni după tatăl său, în mai 641; Martina reușește să-l impună pe Heraclonas, dar Senatul este cel care îl înlătură de la putere, în favoarea lui Constans II, în septembrie 641. De asemenea, Senatul este cel care o va scoate din mănăstire pe Teodora, fiica lui Constantin VIII, când o răscoală populară îl răstoarnă pe Mihail V în 1042, pentru a o încorona împărătească și a împărți puterea cu sora sa Zoe, până când aceasta se va căsători cu Constantin IX Monomahul.

A fi senator în Bizanț nu este așadar nicio funcție, nicio demnitate: titlul de senator nu se primește, dar se accede în Senat când se deține o demnitate zisă senatorială, care, în ierarhia din epoca mediobizantină, din secolul al VII-lea până în veacul al XI-lea, începe cu rangul de protospatharios („prim-purtător de sabie"). În schimb, **a fi senator presupune un anumit mod de viață, îndeosebi a renunța la comerț și a se consacra slujirii statului.** Dar, după cum vom vedea, demnitățile se cumpără, chiar până la rangul de protospatharios: în secolul al XI-lea, burghezia negustorească obține astfel acces la Senat. **Urcarea pe tron a Comnenilor în 1081 marchează o puternică reacție aristocratică;** clasele mijlocii îmbogățite sunt alungate din Senat, sistemul demnităților este profund modificat și Senatul încetează să mai existe.

Cum criza cetăților a scos din joc aristocrațiile locale, cele ale curiilor, aristocrația bizantină este în primul rând cea care participă la puterea imperială. **Îndeletnicirea sa normală este de a ocupa funcții civile, militare sau ecleziastice.** Unele neamuri sunt puternic implantate în provincie sau chiar sunt de origine provincială, ca, în secolele al IX-lea și al X-lea, familia Phokas și familia aliată Maleinos; dar implantarea provincială, baza puterii lor și justificarea comandamentelor ce le sunt încredințate, nu este suficientă. **Trebuie într-adevăr ca o parte a familiei să locuiască în Constantinopol,** aproape de puterea imperială, pentru a obține de la ea favorurile și, pe cale de consecință, posturile, chiar dacă raportul de forțe, întemeiat pe implantarea provincială, joacă un rol adesea determinant. Încă de la începutul epocii Comnenilor, și ulterior, **legăturile, directe sau indirecte, ale unui neam cu familia imperială** sunt cele care marchează apartenența la aristocrație. În epoca Paleologilor, extrema fărâmițare teritorială face să apară aristocrații locale în jurul puterilor provinciale, ca în Moreea.

ȚĂRANII

În pofida strălucirii civilizației urbane, în special cea a Constantinopolului, imensa majoritate a populației trăiește la țară din

cultivarea pământului: e vorba de țărani, a căror situație socială evoluează în mod considerabil în cursul veacurilor.

Orientul roman nu a cunoscut niciodată predominanța latifundiilor exploatate prin munca sclavilor. În epoca dintre secolele al IV-lea și al VI-lea, o parte a țărănimii este proprietara pământului său; retorul antiohian Libanios descrie comune mari și populate, unde fiecare este stăpân pe exploatația sa, spre deosebire de satele mai mici, care aparțin unei singure persoane. Dar chiar și în acest caz, exploatarea în regie directă e rară: **domeniile sunt împărțite pe loturi** unor țărani care sunt fie **coloni, puternic legați de pământul lor**, fie **locuitori** pe termen mai mult sau mai puțin îndelungat. Fenomenul cel mai remarcabil este dezvoltarea arendării pe foarte lungă durată, chiar perpetuă, prin intermediul emfiteozei. Această epocă se caracterizează printr-o lipsă de brațe de muncă; ea este deci favorabilă micii exploatații țărănești. Încetul cu încetul, colonatul dispare; țăranii devin atunci în majoritate independenți, oricare ar fi statutul exploatației lor, și **proporția proprietarilor crește**. Pe de altă parte, dispariția cetăților face ca resursele, chiar și cele ale statului, să provină nemijlocit de la **impozitul strâns de la micii contribuabili țărani**.

Dacă adăugăm că o parte dintre soldații armatei themelor, acele circumscripții provinciale militare, apoi civile, instaurate în secolul al VII-lea și care asigură apărarea teritoriului bizantin, sunt țărani înstăriți, e ușor de înțeles că **țărănimea liberă este principalul sprijin al puterii imperiale bizantine**, din această epocă până în secolul al XI-lea. De unde politica de apărare a acesteia, practicată în secolul al X-lea de împărații dinastiei macedonene și definită astfel într-o lege a lui Roman Lekapenos din 934: „Numărul mare al agricultorilor este o sursă de belșug, atât în ceea ce privește producția de mărfuri, cât și în ceea ce privește vărsarea impozitelor și furnizarea obligațiilor militare, toate, lucruri care ar lipsi dacă acest mare număr nu ar mai exista."

Această politică este un eșec, deoarece ea nu rezolvă principala dificultate cu care se confruntă mica exploatație țărănească: **apăsarea tot mai mare a impozitului**, necesar politicii de expansiune

duse de Imperiu. Pentru a se proteja de aceasta, micii țărani au tendința de **a se pune sub protecția unui potentat**, căruia îi cedează pământul pentru a adopta statutul care se generalizează încetul cu încetul, cel de parec. Această condiție, apărută de altfel încă din epoca lui Iustinian, care interzice chiar și să se folosească acest cuvânt, s-a dezvoltat totuși mai întâi pe pământurile fiscului și pe proprietățile imperiale. Fiscul, beneficiarul confiscărilor aplicate țăranilor incapabili să-și plătească impozitul, preferă, încă din secolul al X-lea, mai degrabă decât să vândă pământuri al căror preț este foarte scăzut, să instaleze pe ele pareci care plătesc o redevență numită *pakton*. Pe plan juridic, **parecul rămâne un om liber**, cu toate garanțiile juridice aferente; pe plan economic, faptul acesta nu repune deloc în cauză întâietatea micii exploatații. **Parecul este un locatar permanent și ereditar**, care nu poate fi alungat atât timp cât își plătește *pakton*-ul; el nu poate nici să înceteze a-și mai cultiva pământul, dar are dreptul să cedeze unui alt cultivator dreptul său la pământ, proprietarul neputând să se opună acestui lucru decât apelând la dreptul său de preempțiune. Evoluția majoră se situează de fapt pe planul fiscal: o parte a proprietarilor obțin ca țăranii lor să nu mai fie înregistrați în documentele fiscului și ca impozitul să fie plătit de proprietar, chiar dacă acesta îl recuperează de la parec încorporându-l în *pakton*. Cum o parte a pământurilor fiscului este concesionată unor mari proprietari, în special mănăstirilor, **marea masă a parecilor nu mai plătesc impozit fiscului**; într-un stat unde același cuvânt îl desemnează deopotrivă pe cetățean și pe contribuabil, ei au devenit cetățeni de categoria a doua, pe care proprietarii pot să și-i cedeze unii altora. Acest lucru atrage după sine o slăbire concomitentă a statului și a condiției țăranului. În mod limpede, din epoca dinastiei Comnenilor, țărănimea nu mai este baza socială a puterii: **aristocrația este cea care ocupă acest loc**.

Această modificare importantă nu schimbă cu adevărat structura socială a producției. **Exploatația țărănească este familială**, familia fiind înțeleasă în sensul **conjugal**: cei doi soți cu copiii lor, eventual văduva și copiii săi. Această exploatație poate include și

una sau două slugi, adesea sclavi. Între țărani există o ierarhie, întemeiată pe echipamentul de lucru. Unitatea de bază este **atelajul alcătuit dintr-o pereche de boi**: acesta e *zeugarion*-ul (de la latinul *jugum*) și țăranul este un *zeugaratos*. Unii, mai avuți, posesori a două atelaje, sunt definiți drept *dizeugitai*. Alții, mai puțin înstăriți și din ce în ce mai numeroși, sunt denumiți *boidatos*. Cei care sunt și mai săraci sunt *aktemones* („care nu au nimic") sau *pezoi* (care merg pe jos, spre deosebire de cei ce dețin animale); **aceștia nu pot supraviețui decât datorită grădinii lor și închiriindu-și mâna de lucru** pe pământurile țăranilor mai înstăriți sau pe rarele terenuri pe care cei puternici nu le-au repartizat. *Dizeugitai* sunt foarte rari: pentru ei, mâna de lucru familială nu este suficientă; or, sclavii sunt scumpi, iar salariații sunt mult mai costisitori decât forța de muncă familială. În ultimă instanță, exploatația agricolă a unui *dizeugites* este mai puțin rentabilă decât cea a unui *zeugaratos*. Așa se explică de ce nu există exemplu de țăran îmbogățit doar din munca sa: **ascensiunea socială nu poate veni decât din rațiuni de natură mai politică, de pildă succesul militar.**

MEȘTEȘUGARII DIN ORAȘE

Structura socială a atelierului meșteșugăresc seamănă cu cea a exploatației țărănești. **Meșterul lucrează cu familia sa într-un atelier pe care îl închiriază** și cu unelte care îi aparțin, la fel ca și materia primă. Lucrul la comandă, cu materialul clientului, este destul de rar. Totuși, unele meșteșuguri folosesc salariați, iar sclavii sunt cu atât mai numeroși cu cât sunt necesari unui meșter de îndată ce vrea să deschidă un al doilea atelier: acesta va trebui să fie condus de un sclav, care pune în joc responsabilitatea civilă a proprietarului său, spre deosebire de un salariat sau un gerant. La Constantinopol, cel puțin, reglementarea vizează evitarea unei prea mari concentrări. Cu toate acestea, în unele orașe de provincie există ateliere care depășesc cu mult cadrul familial, mai cu seamă pentru confecționarea țesăturilor de mătase: așa este cazul la Teba, în secolul al XII-lea; cel puțin o parte din mâna de lucru, în cazul de față foarte calificată, este evreiască.

Cunoaștem câte ceva despre **prețurile și chiriile** atelierelor și prăvăliilor la Constantinopol. Prețurile sunt foarte mari, mai multe livre de aur, în mod evident **peste posibilitățile majorității meșteșugarilor**, și cu atât mai mult ale lucrătorilor care ar vrea să devină pe această cale meșteri. Ca și terenul urban, atelierele și prăvăliile sunt **proprietatea aristocraților** și a așezămintelor ecleziastice, atât catedrala, cât și mănăstirile. Chiriile sunt mai rezonabile, dar marja netă de profit a meșteșugarului, după plata tuturor cheltuielilor sale, printre care impozitul, modest, pentru atelierul său, rămâne limitată. Cu excepția cazurilor de criză gravă, meșteșugarul rămâne ferit de sărăcie, însă nu are nici mijloacele de a-și depăși condiția prin cumpărarea atelierului sau a prăvăliei; prăvăliașii, negustori cu amănuntul și meșteșugari, sunt coloana vertebrală a clasei de mijloc, la Constantinopol ca și în provincie. Prosperitatea economică și, mai ales, comercială, evidentă cu începere din secolul al XI-lea, le aduce în egală măsură câștig și le oferă un mijloc de ascensiune socială pentru fiii lor: învățământul, privat și cu plată, este deschis pentru oricine poate plăti. Dotat cu asemenea cunoștințe, fiul de meșteșugar sau de prăvăliaș va putea încerca să găsească un loc în administrație și deci să se apropie, prin acest mijloc eminamente politic, de clasa conducătoare. Cronicarul Mihail Psellos le reproșează vehement împăraților din secolul al XI-lea, îndeosebi lui Mihail VI (1056-1057), faptul de a fi promovat meritul; reacția aristocratică a Comnenilor, pe care nu a cunoscut-o, deoarece a murit în 1078, îi va da o satisfacție postumă.

MARII NEGUSTORI

Cu excepția epocii de la sfârșitul Imperiului, despre marii negustori (cf. Economia urbană, cap. IV) se cunosc mai puține lucruri, deoarece, spre deosebire de colegii lor italieni, care îi înlocuiesc încetul cu încetul în cursul secolului al XII-lea, practic ei nu au lăsat arhive. Totuși, la Constantinopol existau **armatori**. Ei sunt **organizați în companii** pentru a-și asocia capitalurile sau a asocia un capital cu un negustor itinerant, comerțul fiind cel mai adesea maritim și, în orice caz, foarte riscant.

Expansiunea comercială care începe în secolul al X-lea le aduce câștiguri mari. Or, una dintre particularitățile sistemului bizantin al demnităților este că împăratul le vinde, cel puțin până la aceea de protospatharios, care costa, sub Leon VI, la începutul secolului al X-lea, între 12 și 18 livre de aur. Suma era cu siguranță la îndemâna unui negustor îmbogățit. Iar demnitatea de protospatharios deschide porțile Senatului, și Mihail Psellos îi adresează lui Constantin IX Monomahul (1042-1055) acest reproș: „A deschis Senatul aproape întregii gloate."

Alexios Comnenul reacționează cu vigoare, lăsându-și trupele să ofenseze acest gen de senatori, în special silindu-i să meargă pe jos. Printre altele, cu prilejul unui proces opunând o femeie unchilor săi, la sfârșitul secolului al XII-lea, aceștia înțeleg să profite de un privilegiu al senatorilor: depunerea jurământului la domiciliu. Reclamanta se împotrivește, întrucât ei exercită meseria de negustori, și împăratul tranșează în favoarea ei: **un senator se poate desigur îndeletnici cu comerțul**, rămânând nominal senator, **dar nu va beneficia de privilegii**. E greu de știut dacă persoanele în cauză sunt negustori deveniți senatori sau membri ai aristocrației deveniți negustori.

Să remarcăm totuși că Alexios nu va merge până la a le interzice senatorilor, deci aristocrației, comerțul. Aceasta se ocupă deja de mai mult timp, în mod indirect, de producție: țesăturile de mătase confecționate în casele celor puternici concurează cel puțin din secolul al X-lea produsele meșteșugarilor din domeniu. Dar se simte mijind o tendință ce se afirmă sub Paleologi: aristocrația este în acel moment ruinată, dat fiind că nu mai există pământuri, iar vistieriile statului sunt goale, ceea ce face imposibilă plata salariilor care erau cândva alocate funcțiilor și demnităților. Mulți aristocrați se aliază atunci cu negustori occidentali, începând cu genovezii, care sunt la acea vreme cei mai importanți din Constantinopol, sau cu venețienii, care dețin un timp Thessalonicul, pentru a profita de veniturile obținute din marele comerț; cei care vor rămâne la Constantinopol după 1453 vor continua pe această cale.

OAMENII DE RÂND ȘI MARGINALII DIN ORAȘE

Aristocrații, negustorii și meșteșugarii formează coloana vertebrală a orașelor, în special a Constantinopolului, însă ei nu constituie, de bună seamă, majoritatea.

Oamenii de rând sunt, în principal, **salariații**, a căror condiție este extrem de diversă. Lucrătorii cei mai calificați sunt relativ bine tratați, căci este nevoie de ei: **contractul de muncă este, în mod normal, de o lună**, ceea ce e mult pentru epocă, și este interzis să se ademenească și să se angajeze lucrătorul unui concurent în acest interval de timp. **Salariul, în cazurile în care dispunem de o menționare a sa, s-ar fi ridicat la un *keration* pe zi, adică douăsprezece monede de bronz** (cf. Moneda, cap. IV). Chiar și luând în considerare duminicile și numeroasele zile de sărbătoare, asta îi furnizează lucrătorului echivalentul a vreo zece *nomismata* pe an, ceea ce îi permite să-și hrănească familia, dar nu să economisească pentru a-și cumpăra un atelier sau o prăvălie, care valorează mai multe sute de *nomismata*, și nici măcar să închirieze vreunele, chiriile variind de la vreo zece la vreo treizeci de *nomismata*, la care ar trebui adăugat materialul. Singura șansă a unui lucrător de a scăpa de condiția sa va fi deci de a se căsători cu fiica unui meșter!

Sclavii, desigur, nu sunt remunerați și sunt prin definiție lipsiți de libertate. Cu toate astea, ei nu sunt propriu-zis săraci: **mulți au o înaltă calificare**, ceea ce îi face, de altfel, foarte scumpi, și au avantajul de a fi cazați și hrăniți; cum **eliberarea apare în mod frecvent în testamente**, libertatea este la îndemână și, dacă stăpânul e un aristocrat generos, el îi lasă celui eliberat un peculiu. Pe plan juridic, tendința este de a limita sclavia, conform principiului că un creștin nu poate fi redus la această stare; de altminteri, se întâmplă ca împăratul să dea exemplul, precum Leon VI, care, la sfârșitul secolului al IX-lea, hotărăște să elibereze sclavii imperiali, deosebit de numeroși pe domeniile și în atelierele imperiale de fabricare a țesăturilor de mătase rezervate spre folosința suveranului, a politicii și a diplomației sale.

Dar suntem departe de a fi delimitat astfel ansamblul populației orașelor. Mai întâi, mulți salariați sunt doar temporari, cu atât mai mult cu cât orașul continuă să atragă migranți care speră să găsească ceva de lucru, dar care nu au calificare. Desigur, importanța activităților portuare, care variază în funcție de sosirea corăbiilor, furnizează munci ocazionale, dar nimic între timp. Condițiile de viață ale unor asemenea oameni sunt deci foarte precare și **ei vin adesea să sporească rândurile nevoiașilor**, ale celor ce nu supraviețuiesc decât datorită distribuțiilor de hrană sau adăpostului pe care îl oferă așezămintele de caritate: acestea, din ce în ce mai des anexate unor mănăstiri, sunt relativ numeroase, mai ales în capitală, dar nu sunt suficiente pentru a evita marginalizarea. Aceste populații instabile furnizează trupe răzmeriților sau rebeliunilor mai structurate, ca revolta zeloților din Thessalonic, în secolul al XIV-lea.

Nu însă toți marginalii sunt lipsiți de mijloace de existență. Până la sinodul de la Calcedon (451), prezența monahilor pe străzile Constantinopolului, unde trăiau din generozitatea cetățenilor și proclamau că deservesc cutare sau cutare fundație, a fost un factor de dezordine: conflictele strict religioase, dar și refuzul lor de a intra în cadrele ierarhiei erau prilejuri de tulburări. Ulterior, **călugării gyrovagi**, mereu la limita șarlatanismului, sunt un rău endemic, dar limitat. Printre cei, sau mai degrabă cele, cărora acești călugări pretind că le salvează sufletele, se află prostituatele (cf. Alte divertismente în afara casei, cap. IX); însă nu putem nici să le estimăm numărul în diferitele epoci, nici să trasăm o geografie a cartierelor deocheate ale capitalei, și cu atât mai puțin ale celorlalte orașe, după cum nu cunoaștem mijloacele lor de existență și nici oamenii care puteau să profite de activitățile lor. În general, avem puține informații despre tâlharii care își desfășurau activitățile ilegale pe străzile orașelor bizantine.

Cei mai luminați dintre bizantini sunt în mod clar conștienți de clivajele care întrețin ierarhia socială. O demonstrează considerentele menționate de împărații din secolul al X-lea

în legislația lor destinată protejării micii exploatații țărănești, ca și reacțiile indignate ale celui mai celebru intelectual din secolul al XI-lea, Mihail Psellos, contra promovărilor pe care împărații le acordă oamenilor proveniți din elita claselor mijlocii, atât în birouri, cât și pentru accesul la demnități, și chiar la Senat. În cursul secolului al XI-lea, de o manieră sau alta, burghezia negustorească bate la poarta onorurilor și a puterii. În fața acestei solicitări, reacția lui Psellos, favorit cvasiinamovibil al puterii, este semnificativă: el nu provine din cea mai înaltă aristocrație; spre deosebire de prietenul său Ioan Xiphilinos, care va deveni patriarh al Constantinopolului, el trebuie să se mulțumească cu titlul, sforăitor, dar găunos, de consul al filosofilor, însă datorează totul talentului său incontestabil. **Disprețul lui pentru „cei din agora", situați cu puțin mai jos față de el, nu este decât cu atât mai frapant.** Ajungând la putere în 1081, Comnenii reacționează contra acestor negustori care au pătruns în aristocrația demnitarilor și îi alungă; totodată, forțați de nevoia unei flote, ei le acordă veneților privilegii care îi vor ruina pe negustorii bizantini și vor împiedica Imperiul să obțină vreun alt câștig, decât cel imediat, din avântul economic al secolului al XII-lea. În momentul în care orașele din Italia își reînnoiesc baza socială, **Imperiul se repliază pe pozițiile aristocrației celei mai tradiționale;** nu se va mai întrema.

INSTITUȚIILE POLITICE ȘI EXERCITAREA PUTERII

ÎMPĂRATUL

Titulatura pe care o poartă împăratul până în ultimele zile este lipsită de ambiguitate: el este Împăratul Romanilor. De altfel, există un consens: sultanatul pe care turcii îl instalează în Asia Mică se numește sultanatul de Rum, iar imperiul pe care îl întemeiază veneții pe ruinele create de ei în 1204 se numește Romania. **Împăratul bizantin moștenește așadar caracteristici romane:** el este deținătorul provizoriu al unei magistraturi pe

care o exercită în teorie pentru binele obștesc, de unde importanța evergetismului și dificultatea de a crea un sistem dinastic, și prin delegarea exercițiului suveranității populare. **Procedura de urcare pe tron** este menținută cu rigurozitate: proclamarea de către armată, al cărei comandant suprem este, care îl face *imperator*-ul ei înălțându-l pe scut; ovaționarea de către popor, de obicei cel din Constantinopol adunat la Hipodrom; ratificarea de către Senat, despre care am văzut că nu mai era decât o formalitate, dar care se manifestă și la Hipodrom, unde senatorii îl înconjoară pe împărat în loja sa, *kathisma*, de unde primește aclamațiile populare.

Acestei moșteniri romane i se adaugă contribuția creștină. Să ne oprim asupra titulaturii unui împărat așa cum figurează ea în documentele de arhivă și câteodată chiar în inscripțiile de pe mozaicurile în care sunt înfățișați. Să privim, de pildă, în galeriile superioare ale Sfintei Sofia, mozaicul care îi reprezintă pe Zoe, fiica lui Constantin VIII, și pe ultimul ei soț, Constantin IX Monomahul (1042-1055); citim: „Constantin, întru Hristos Domnul, *autokrator*, credincios, Împărat al Romanilor, Monomah." **Întrepătrunderea este aici inextricabilă între titlul imperial, puterea absolută** care își este suficientă sieși (autocrată) **și caracterul religios al puterii.**

În 31 decembrie 802, principalul responsabil al finanțelor, Nikephoros, o detronează pe Irina, care, după ce și-a orbit fiul pentru a acapara tronul (este prima femeie care poartă titlul de *basileus*, împărat), a dus o politică financiară dezastruoasă. Avem relatarea acestei uzurpări, sub pana cronicarului Teofan, un partizan înfocat al Irinei, care, în alte locuri, îl califică pe Nikephoros I drept tiran, dar nu îi contestă cu adevărat legitimitatea. El ni-l înfățișează pe Nikephoros vizitând-o pe Irina, pe care o ține prizonieră. Teofan îi atribuie Irinei un discurs pe care probabil că ea nu l-a ținut niciodată, dar care exprimă concepția cronicarului, vlăstar al unei bune familii aristocratice, care a fost educat în această ideologie:

> Cred că Dumnezeu este cel care m-a înălțat, din orfana care eram, către putere, și m-a urcat pe tron, așa nevrednică de el cum

eram; vina pentru căderea mea nu este decât a mea și a păcatelor mele. Lăudat fie întru toate și în tot chipul numele Domnului – striga ea –, numele Celui care este singurul rege al regilor, Domn al Domnilor. Cât despre înălțarea ta, o văd ca venind de la Dumnezeu, căci cred că nimic nu se poate face fără voia Lui. Nu ești neștiutor de avertismentele ce mi s-au dat adesea împotrivă-ți pe când eram învestită cu demnitatea care astăzi este a ta: ce s-a întâmplat dovedește că ele erau întemeiate; dacă le-aș fi dat ascultare, ar fi trebuit să te osândesc la moarte. Dar am avut încredere în jurămintele tale și, pe de altă parte, gândeam greșit că, cruțându-ți viața, voi face pace cu mulți oameni; de fapt, îi dădeam astfel arme împotriva mea lui Dumnezeu, lui Dumnezeu prin care domnesc împărații și prin care se întemeiază stăpânirile pe pământ. Iar acum văd în tine smeritul ales al lui Dumnezeu și mă închin înaintea ta ca înaintea Împăratului.

Împăratul este așadar „smeritul ales al lui Dumnezeu" Acest lucru exprimă o concepție despre relațiile dintre divin și terestru. Cetatea terestră în care trăiesc oamenii, organizată ca Imperiu, nu este decât imaginea pământească a Împărăției lui Dumnezeu. Așa cum, în cetatea cerească, nu există decât un Dumnezeu, tot așa, în cetatea pământească, nu există decât un împărat, care ține locul Dumnezeului din împărăția cerească: el este, în sensul literal al cuvântului, **locotenentul (locțiitorul) lui Dumnezeu pe pământ.** Întreaga funcționare a sistemului politic, toate raporturile dintre politic și religios decurg de aici. Orice separație între puterea politică și puterea religioasă este pur și simplu de neconceput; când papalitatea reformei gregoriene revendică libertatea Bisericii, ea folosește un concept care nu are sens pentru un bizantin, ca de altfel nici pentru majoritatea suveranilor și a înaltului cler occidental. Nu există în mod evident niciun obstacol ca împăratul să convoace și să prezideze sinoadele, nici **ca el să aleagă în mod aproape absolut patriarhul**, nici ca reprezentanții săi să participe la sinodul permanent al patriarhatului, nici ca puterea imperială să aibă o influență considerabilă la numirea episcopilor.

Se va fi înțeles, la citirea discursului atribuit Irinei, că **Dumnezeu este cel care își alege locotenentul** și care, de altminteri, îl demite când încetează să-i mai fie pe plac. O uzurpare ce reușește traduce deci scopul lui Dumnezeu. De altfel, pe 31 octombrie 802, patriarhul Tarasios, om întru totul cucernic, dar și fost înalt funcționar al administrației imperiale și pătruns de această ideologie, care fusese înălțat în rang în 784 de către Irina, pe atunci regentă pentru fiul său Constantin VI, și care conlucrase cu ea pentru restaurarea icoanelor la cel de-al doilea sinod de la Niceea (787), nu șovăie nicio clipă să-l încoroneze pe Nikephoros la Sfânta Sofia în dimineața următoare loviturii de stat.

Într-adevăr, desemnării romane de către armată, popor și Senat i s-a adăugat **încoronarea de către patriarh, la Sfânta Sofia;** acesta o înfăptuiește după ce i-a cerut noului împărat o mărturisire de credință, în teorie pentru a-i verifica ortodoxia. Leon I este primul împărat care a fost încoronat de patriarh, în 457; este, de altfel, prima urcare pe tron de după recunoașterea patriarhatului de Constantinopol de către sinodul de la Calcedon, în 451. La sfârșitul Imperiului, sub Paleologi, într-o epocă în care influența latină este puternică, **un ritual de ungere a monarhului își face apariția,** dar nu ajunge să înlocuiască restul procesului de recunoaștere.

Împăratul rămâne un laic, de o natură aparte. El este adesea calificat drept *isapostolos* („întocmai cu Apostolii"), ceea ce-l face **un fel de episcop din afară,** dat fiind că episcopii sunt urmașii apostolilor. De altfel, împărații fac adesea apropierea cu regalitatea lui Israel; unii revendică statutul de preot în sensul Vechiului Testament, bine cunoscut în Bizanț. Împăratul are locul său rezervat la Sfânta Sofia; la anumite ceremonii, el ocupă de unul singur pătratul deasupra căruia se înalță cupola, aflându-se atunci la verticala icoanei lui Hristos Pantocrator („Atotputernicul") care se află în centrul cupolei: **corespondența dintre Pantocrator și *autokrator* este simplă și vizibilă pentru toată lumea.** Împăratul este și singurul credincios care poate să intre în sanctuar, ca

și clerul, și primește de la patriarh împărtășania cu cele două elemente, pâinea și vinul.

Totala libertate a lui Dumnezeu în alegerea locotenentului său pune problema succesiunii la tron. Dintre cei 88 de împărați care se succed din 324 până în 1453, deci pentru o durată medie de 13 ani, 31 sunt uzurpatori, prin faptul că nu erau fiii predecesorului lor sau nu fuseseră desemnați de el pentru a-l urma. Totuși, **încetul cu încetul, principiul dinastic se impune**; el triumfă cu dinastia macedoneană, care se instalează pentru 190 de ani în 867. Vasile I izbutise desigur să i se impună lui Mihail III în asemenea măsură încât acesta dispune să fie încoronat în mai 866; dar Vasile I pune la cale asasinarea binefăcătorului său pe 23 septembrie 867, astfel că, de fapt, e vorba de-o uzurpare. În 869, el pune să fie încoronat fiul său cel mai vârstnic Constantin, apoi, în 870, mezinul său, Leon, și, în fine, cel de-al treilea fiu, Alexandru; precauția nu era inutilă, întrucât cel vârstnic a murit în 879, fără a fi domnit.

În 886, la moartea lui Vasile, ajunge la putere Leon VI. Prima lui soție, Theophano, o femeie austeră, care i-a fost impusă, nu-i dăruiește decât fiice; ea moare în 895 și e declarată sfântă, pentru a servi dinastia. Leon se căsătorește în 898 cu fata consilierului său juridic, Zoe Zautsina, dar aceasta moare un an mai târziu fără a-i fi adus un fiu. Or, Leon VI a promulgat el însuși o lege care interzice o a treia căsătorie; o încalcă însă degrabă pentru a se căsători cu Eudokia Baiana, dar e limpede că nu are noroc, deoarece aceasta moare în 901. Leon e perfect conștient că nu se mai poate recăsători; totuși, ca să-și asigure spatele, îl numește patriarh în 901 pe secretarul său particular (*mystikos*) Nicolae. Când noua sa concubină, Zoe Karbonopsina, rămâne însărcinată, **ia măsura de precauție de-a o duce să nască în Porphyra**, sala din palat pardosită cu marmură purpurie sau porfir, unde nasc împărătesele domnitoare. Și Leon își vede răsplătite eforturile: în septembrie 905 vine astfel pe lume un băiat, **porfirogenet deoarece s-a născut în Porphyra**, prezumție de legitimitate, Constantin.

Legitimitatea copilului nu pune nicio problemă: patriarhul Nicolae Mystikos îl botează în 6 ianuarie 906. Dar cere ca Leon

să se despartă de Zoe; acesta acceptă, însă o recheamă destul de repede și găsește un preot care să celebreze această a patra căsătorie. El declanșează astfel criza tetragamiei (patru căsătorii). Se iscă un conflict violent cu patriarhul, care, de Crăciunul anului 906, apoi de Bobotează, în 907, îi închide împăratului poarta Sfintei Sofia; drept urmare, în aprilie, Leon VI dispune demiterea lui Mystikos de către un sinod de complezență și înlocuirea sa cu monahul Euthymios, în principiu potrivnic celei de-a patra căsătorii, dar care o acceptă de îndată ce a devenit patriarh.

Leon VI moare pe 11 mai 912. Fratele său Alexandru, încoronat încă din 879, îi succede în mod natural; încă din 15 mai, el îl înlocuiește pe Euthymios cu Mystikos. La moartea lui Alexandru, în 6 iunie 913, **toată lumea îl acceptă pe micuțul Constantin**, în vârstă de șapte ani; Nicolae Mystikos devine apărătorul său cel mai înfocat. În 919, militarul cel mai puternic, drongarul *ploimon*-ului (comandantul flotei), Roman Lekapenos, o căsătorește pe fiica sa cu Constantin; el devine „tatăl împăratului", apoi împărat asociat, apoi, în 920, principalul împărat. Are însă grijă să nu-l detroneze pe Constantin, ginerele său, care îi conferă legitimitate: din 920 până în 944, dat fiind că este porfirogenet, Constantin VII continuă să domnească. Roman Lekapenos pune în zadar să fie încoronați trei dintre fiii săi, aceștia nu pot să-l înlocuiască pe Constantin; când Roman moare, Constantin se descotorosește de Lekapenoși și domnește personal până în 959.

Ulterior, doi alți strălucițigenerali, Nikephoros Phokas (963-969), apoi Ioan Tzimiskes (969-976), pun mâna pe putere și devin împărați, dar **îi lasă să domnească fără să guverneze pe cei doi porfirogeneți**, Vasile II și Constantin VIII. În 976, Vasile II redobândește puterea; cât despre Constantin VIII, el trebuie să aștepte moartea fără urmași a fratelui său mai vârstnic, în 1025, pentru a guverna în sfârșit. Constantin VIII moare în 1028, lăsând trei fiice care, prin căsătorie și adopție, vor face să dăinuie dinastia până în 1057. **Noțiunea de porfirogenet a devenit așadar sinonimă cu legitimitatea.** Dacă urcăm în galeriile superioare ale Sfintei Sofia, observăm că, în mozaicul care îl înfățișează,

Constantin IX Monomahul, care domnește ca soț al Zoei, nu are acest titlu. La câțiva pași mai încolo, găsim mozaicul reprezentându-i pe Ioan II Comnenul (1118-1143) și pe soția sa Irina; titulatura lui Ioan este asemănătoare cu cea a lui Monomah, dar ea include epitetul de porfirogenet, căci el s-a născut dintr-o împărătească domnitoare. Smeritul ales al lui Dumnezeu este și fiul împăratului care îi e tată.

EXERCITAREA PUTERII

Locotenent al lui Dumnezeu pe pământ, *autokrator*, împăratul este atotputernic, ca Dumnezeu. El este „legea întrupată"; chiar și numai vorbind el face legea. El nu este nici mai presus, nici mai prejos de lege: el este legea. Dar și predecesorii săi sunt deopotrivă, ceea ce asigură continuitatea legii: legiuirile succesive se reproduc unele pe altele. Împărații bizantini promulgă desigur multe legi în scris, dar nu le abrogă pe cele anterioare; de asta are grijă caducitatea. Jurisconsulții de la care ne-au rămas hotărâri se delectează cu aceste contradicții referindu-se la un corpus legislativ deosebit de complex. O singură lege se impune acestei atotputernicii, legea divină: împăratul trebuie să aplice **canoanele sinodale, pe care le promulgă și care au putere de lege civilă**; de la Constantin și sinodul de la Niceea, din 325, el convoacă și prezidează sinoadele, dar episcopii și ceilalți clerici sunt cei care definesc dogma.

Legitimitatea puterii nu înseamnă că autoritatea nu trebuie impusă prin **propagandă**, foarte activă: e vorba de guvernarea minților. O parte a monedelor poartă efigia împăratului, deci se plătește în numele împăratului: a călca în picioare o monedă este deopotrivă un sacrilegiu și o crimă de lezmaiestate pedepsită ca atare. **Portretele împăratului sunt prezente în biserici și chiar pe străzi**; una dintre funcțiile clericilor și, încă mai mult, a monahilor, care justifică faptul că suveranul le acordă mijloace de existență, este de a se ruga pentru împărat și pentru mântuirea Imperiului. **În ceremonialul de la Sfânta Sofia**, el joacă în ochii tuturor rolul de intermediar între poporul credincioșilor și *taina divină* care e celebrată.

Hipodromul servește la manifestarea legăturii directe a împăratului cu poporul, care îl ovaționează acolo; în afara curselor (cf. Hipodromul, cap. IX), care arată munificența imperială, și a proclamațiilor politice, Hipodromul slujește triumfurilor: el este punctul de sosire a cortegiului imperial, prizonierii defilează în arenă și îl salută pe împărat. În plus, tot aici sunt pedepsiți vinovații și răufăcătorii, și tot aici se practică degradarea publică a demnitarilor care au complotat. Împăratul se folosește și de stradă pentru a fi aclamat; triumfurile imperiale care ajung la Hipodrom traversează tot orașul, pornind de la Poarta de Aur. La anumite sărbători religioase, **împăratul conduce el însuși procesiunile**, mai cu seamă cele ce plimbă prin oraș principalele relicve hristice care sunt păstrate la Palatul Imperial. În sfârșit, funeraliile sunt apoteoza împăratului. Trupul său, acoperit cu însemnele imperiale, este expus pe un catafalc somptuos sub porticurile Palatului, oferit veneraței postume a demnitarilor; apoi o procesiune pornește de la Marele Palat spre Sfinții Apostoli, corpul, descoperit, fiind oferit veneraței îndurerate a poporului. Pe scurt, puterea imperială bizantină mizează în chip teatral pe simboluri.

În interiorul Palatului se desfășoară **o adevărată liturghie imperială. Curtea apare ca un somptuos mister**[1] unde fiecare are un rol, cel în care este distribuit de *taxis*, ierarhia. Bizantinii sunt pasionați de această ordine, iar *taktikon*-ul, sau tratatul despre *taxis*, este un gen literar apreciat; în plus, Constantin VII Porfirogenetul și-a consacrat o parte din timpul liber pe care i-l lăsa guvernarea socrului său Roman Lekapenos compilării unei cărți, *Despre ceremonii*, domeniu în care avea o mare competență. El explică acest ceremonial cu o înaltă valoare simbolică prin preocuparea de a da o imagine terestră a rânduielii divine a lucrurilor: „Puterea imperială, când este exercitată în ritm și în ordine, este întruchiparea armoniei și a mișcării pe care demiurgul le-a dat Universului." În acest mister, împăratul și corpurile constituite

[1] Mister, în sensul lucrării dramatice omonime, specifice Evului Mediu (n. tr.).

joacă rolurile lor. Și acest mister se joacă în costumație: după spusele lui Constantin VII, veșmintele imperiale i-au fost aduse lui Constantin cel Mare de un înger. **Veșmintele rezervate împăratului sunt în purpuriu și alb, inclusiv încălțările din purpură**; demnitarii poartă, și ei, îmbrăcămintea lor obișnuită, confecționată din mătăsuri de diferite culori și care constituie o parte a salariului lor.

Silention al împăratului Teofil

Măreția imperială impune tăcerea. Adunările oficiale în cadrul cărora împăratul aduce la cunoștință deciziile sale se numesc *silentia;* împăratul nu vorbește niciodată direct, ci prin gesturi și prin intermediul unui demnitar. În diferitele săli ale Palatului unde are loc acest ceremonial, precum Sala celor Nouăsprezece Paturi sau Chrysotriklinos (cf. Împărăteasa cetăților, cap. II), împăratul face obiectul unui ceremonial de veneratie cu rezonanță religioasă: tronul se află sub un baldachin asemănător *ciborium*-ului de deasupra altarului din bazilici; ceremonialul se desfășoară cu lumânări și tămâie, dar în această privință ceremonialul imperial este cel care a influențat ceremoniile religioase, deoarece lumânările și tămâia erau deja prezente în epoca Imperiului Roman. Împăratul

face obiectul prosternării (*proskynesis*): supușii și alți vizitatori se întind cu tot trupul pe pardoseală; după aceea ei au eventual dreptul să sărute picioarele sau genunchii suveranului.

O ADMINISTRAȚIE SOFISTICATĂ

Încă din secolul al VI-lea, administrația cunoaște schimbări importante, marcate de o centralizare crescândă și de prăbușirea contraputerilor pe care le constituiau cetățile. Palatul dobândește o importanță sporită: chestorul Palatului Sacru domnește asupra legislației și a justiției; magister officiorum controlează birourile și poșta, deci diplomația și transmiterea ordinelor. Iar **prefectul pretoriului**, care și-a pierdut atribuțiile militare, este în același timp șeful finanțelor publice și purtătorul de cuvânt al voinței imperiale.

Șocul invaziilor, restrângerea teritorială și scăderea resurselor care decurg de aici determină o **simplificare a administrației centrale**, deosebit de spectaculoasă în cazul finanțelor, dar remarcabilă și în celelalte sectoare. Prefectul pretoriului și magister officiorum dispar, în timp ce chestorul este limitat la problemele judiciare. În schimb, apar noi servicii, cu un nume sugestiv pentru transparența care domnește în cadrul lor și pentru regula de guvernare pe care se bazează sistemul: ***sekreta***. Fiecare administrație constituie un *sekreton* specializat: cancelaria, dromos-ul, serviciile financiare, justiția, administrația Constantinopolului. Toate au o structură oarecum asemănătoare, dar nu există un adevărat șef al serviciilor care să coordoneze ansamblul, ceea ce vădește un control direct și personal al împăratului asupra unui personal mai puțin numeros.

Ce este un *sekreton?* **Este un ansamblu de funcționari sub autoritatea unui șef**, cel mai adesea numit „cel care dă ordine", **logothet**: astfel, logothetul dromos-ului (poșta), al *genikon*-ului (finanțele) sau al *stratiotikon*-ului (armata). Câteodată, șeful se numește curator, chartoularios sau, pur și simplu, „prepus la...", când *sekreton*-ul este o subdiviziune a altuia, mai vechi. Funcționarii birourilor se numesc *sekretikoi*. Când mai mulți funcționari

se ocupă de aceeași sarcină, celui ce exercită funcția de șef i se atribuie prefixul de „prim": protonotar, *protokankellarios* etc.

Să luăm exemplul serviciului celui mai prestigios, cel al dromos-ului, al cărui nume nu este decât traducerea greacă a vechiului *Cursus Publicus*. **Logothetul dromos-ului** apare în surse în 760; este un funcționar foarte important: când se spune „logothetul", fără vreo altă precizare, despre el este vorba. El controlează **serviciul poștal**, adică, deopotrivă, transmiterea ordinelor, circulația lor pe drumuri (deci și acestea) și **afacerile externe**. Pentru a-și îndeplini sarcinile, dromos-ul se poate bizui pe două feluri principale de resurse: recrutările de servicii sau corvezi, consemnate în registrele chartoularioi, și care constituie un soi de serviciu civil ce dă dreptul la felurite scutiri de impozite (se vorbește de „scutiți în numele poștei"), și domeniile imperiale sau fiscale, regrupate în inspectorate administrate de inspectori (*episkeptitai*). Avem de-a face aici cu un fenomen ce se regăsește în multe birouri: atribuirea de domenii ale căror venituri contribuie la funcționarea biroului. Firește, dromos-ul dispune de translatori și de funcționari însărcinați cu clădirile care îi primesc pe ambasadori. Poșta putea conta pe rețeaua de funcționari locali, care nu fac parte din *sekreton* și nu au rangul de *sekretikoi*. Se va fi înțeles că fiecare *sekreton* este un organism complex, care are un anumit grad de independență și, uneori, propria-i logică.

OFICIUL LOGOTHETULUI DROMOS-ULUI ÎN SECOLUL AL X-LEA

1. logothetul
2. protonotarul dromos-ului
3. chartoularioi ai dromos-ului
4. *episkeptitai*
5. translatori
6. curatorul *apokrisiarikon*-ului (primirea ambasadorilor)
7. *diatrechontes* (curieri)
8. *mandatores*

În aceste condiții, împăratul are nevoie de un organism de control: cancelaria, plasată sub ordinele *protoasekretis*-ului, funcție atestată din secolul al VIII-lea. Cancelaria veghează la redactarea definitivă a tuturor actelor și textelor legislative imperiale, controlându-le și stabilindu-le conținutul. *Protoasekretis*-ul este deci omul de încredere al suveranului. El este șef peste *asekretai* sau *sekretikoi* și controlează întregul personal. Funcția este foarte importantă în secolele al VIII-lea și al IX-lea: Tarasios, în 784, Photios, în 857, erau *protoasekretis* când au fost numiți patriarhi; ulterior însă, funcția cunoaște un oarecare declin.

FUNCȚIONARII: DEMNITĂȚI, FUNCȚII ȘI SALARII

Mihail Psellos, un bun cunoscător al guvernării bizantine, considera că „două lucruri asigură dominația grecilor [a se înțelege: a bizantinilor]: bogățiile și onorurile".

Onorurile se împart în două: demnitățile și oficiile sau funcțiile. Oficiile corespund unor **posturi efective de conducere sau de execuție**; ele sunt conferite **prin ordin** (*dia logou*), eventual pentru o durată dată, și, pentru funcțiile care comportă o conducere importantă, revocabile în orice moment; funcțiile nu pot fi cumulate decât din neapărată necesitate, deci rareori; când se accede la un grad superior, se încetează a se mai avea gradul inferior. **Demnitățile sunt conferite de însemnele** corespunzătoare (*dia brabeion*); ele sunt acordate printr-o diplomă și, cu excepția comiterii unei greșeli grave, p**e viață.**

Acest sistem se caracterizează prin existența unei **scări ierarhice duble**, adică a două ierarhii paralele, una pentru demnități, cealaltă pentru funcții. Fără a exista o corespondență strictă, se poate urca paralel pe amândouă: obținerea unei funcții mai importante antrenează în general acordarea unei demnități mai înalte. Este aproape exclus să se atribuie un post de conducere important fără a se primi simultan o demnitate; în schimb, se pot poseda demnități fără a se exercita funcții și **demnitatea se păstrează când încetează funcția**. În consecință, grație durabilității sale, demnitatea este indiciul locului în societate: când o persoană

e menționată într-o cronică, nu întotdeauna i se amintește funcția, dar întotdeauna se precizează „patriciul X" sau „spatharios Y". Demnitatea precedă numele, funcția îl urmează: se va spune „patriciul N..., strategul Anatolikon" sau „N..., patriciu și strateg al Anatolikon", dar niciodată „strategul N..., patriciu".

DEMNITĂȚILE ÎN SECOLUL AL X-LEA

Demnități rezervate familiei imperiale
1. cezar
2. nobilissimos
3. kouropalates
4. patriciană cu centură

Demnități senatoriale
5. *magistros*
6. *anthypathos*
7. patriciu
8. protospatharios

Alte demnități
9. *dishypathos*
10. spatharokandidatos
11. spatharios
12. *hypatos*
13. *strator*
14. kandidatos
15. *mandator*
16. *vestitor*
17. silentiarios
18. *apo eparchon*

În cartea *Despre ceremonii* există un opuscul intitulat **„Tariful pe care îl au de plătit cei ce vor fi numiți sau avansați în demnități și oficii**, așa cum era el în vigoare sub Leon VI". Textul se deschide cu o listă de șase demnități, cu prețul fiecăreia: *mandator* (2 livre), kandidatos (3 livre), *strator* (4 livre), spatharios (5 livre), spatharokandidatos (6 livre), protospatharios (12 livre „și adesea 18"). Aceste prețuri sunt pentru demnitatea propriu-zisă; dacă demnitarul vrea un salariu, numit *roga*, el trebuie să plătească încă 4 lire; dacă vrea să fie admis în Chrysotriklinos, culmea onorurilor în ceremonialul bizantin, îl costă alte 4 lire. Pentru avansări, prețul de plătit nu se referă decât la avansarea în sine; dacă se dorește un supliment de *roga*, trebuie să se plătească mai mult. **Așadar demnitățile, până la rangul de protospatharios inclusiv – prima demnitate senatorială –, se cumpără.**

Care este raportul dintre preț și salariu? Se disting trei cazuri: onoarea conferită de demnitate are o valoare în sine și se plătește chiar pentru demnitatea fără *roga;* în mod normal, totuși, demnitatea e însoțită de o primă tranșă de retribuție, însă atunci este plătită mai scump. Venitul variază între 2,38 și 3,47%, dar acest venit remunerează și onoarea propriu-zisă, de unde deconectarea sa de dobânzile uzuale.

Se poate cere chiar și o sporire de *roga* și atunci procentul e fix, oricare ar fi demnitatea, deoarece asta nu mai depinde de onoarea conferită, ci doar de plata efectuată: 1 livră de capital dă 7 *nomismata* de *roga*, adică 9,72%. E vorba așadar de o adevărată rentă de stat, viageră, căci demnitățile nu se moștenesc, de comparat cu procentul maxim legal al împrumuturilor acordate de demnitari (4,16%) și de cămătari (8,33%).

Ne putem face o idee despre miză cu povestea lui Ktenas, relatată de Constantin Porfirogenetul, tot sub Leon VI, într-o altă lucrare a sa, *Despre administrarea Imperiului*, destinată educației fiului său. E vorba de un bătrân cleric, un cantor faimos. Foarte bogat, el ține neapărat să fie protospatharios, pentru a deține rangul, a-i purta însemnul, a fi înscris la Lausiakos, o altă sală a Palatului rezervată ceremonialului imperial, și a percepe o *roga* de o livră. În schimb, el oferă o plată de 40 de livre, **ceea ce depășește cu mult tariful**, și-l pune să intervină în favoarea sa pe un preferat al împăratului. Leon refuză mai întâi: s-ar ridiculiza făcând din acest bătrân decrepit un protospatharios, ceea ce înseamnă „prim-purtător de sabie". Ktenas supralicitează, oferind în plus două obiecte prețioase în valoare de 20 de livre. Leon VI sfârșește prin a ceda și îi acordă demnitatea și *roga* lui Ktenas, care are bunul-simț de a muri doi ani mai târziu. Exemplul confirmă faptul că această demnitate senatorială se vinde în mod obișnuit, însă nu chiar oricui: un cleric nu poate să devină protospatharios. Cu toate astea, cineva care știe să se tocmească poate să își atingă scopul. Să adăugăm că **Leon VI a oferit statului o afacere excelentă** neplătind decât doi ani de *roga;* dar este prețul cerut pentru o asemenea compromitere.

Un exemplu prezentat de Psellos arată importanța demnităților în strategia familială. Afacerea ne este cunoscută dintr-un memorandum remis de Psellos împărătesei Teodora în august 1056, pentru a consemna în scris și a obține confirmarea de către împărăteasă, înaintea morții ei (pe 21 august), a interpretării favorabile lui Psellos pe care aceasta o dăduse, **grație influenței pe care Psellos o dobândise** asupra ei, ca și asupra celor mai mulți dintre predecesorii și succesorii ei. Psellos are o fiică adoptivă, căreia vrea să-i asigure viitorul, în cazul că i s-ar întâmpla o nenorocire, profitând de faptul că e un intim al împăratului și un membru de vază al Senatului. Cea mai bună procedură este de a o căsători cu o persoană sus-pusă; dar Psellos, care este de origine relativ modestă, nu poate să aspire prea sus. El pune ochii pe Elpidios, fiul protospathariosului Ioan Kenchres, bărbat tânăr, dar de două ori mai vârstnic decât fiica sa; logodna e celebrată, împreună cu remiterea de către Psellos a unei dote de 50 de livre, din care 20 sunt reprezentate de demnitatea de protospatharios; el câștigă de-acum o *roga* de 72 de *nomismata*. Însă Elpidios este **un neisprăvit, leneș și rebel la eforturile de instruire** ale lui Psellos, cel mai bun profesor din epocă, purtând titlul de „consul al filosofilor"; totuși, simțindu-se bolnav, Psellos obține favorul imperial ca Elpidios să devină patriciu, demnitate care nu se cumpără și a cărei conferire este confirmată ulterior de Teodora.

În mod evident, Elpidios nu vădește niciun interes pentru logodnica sa; pentru a nu-și face fiica nefericită, Psellos rupe logodna și pregătește cu dibăcie procesul care va urma. Pentru aceasta, obține de la împărăteasă decizia de a-i retrage lui Elpidios demnitatea de patriciu, spre a o rezerva unui ginere de mai bună calitate, dar obține și ca Elpidios să rămână protospatharios. Vine înfățișarea la tribunal. **Psellos îl acuză pe Elpidios că „nu trăiește în chip senatorial", că își urăște logodnica**, și aduce martori. Dar asta nu-i suficient pentru a rupe logodna: judecătorii îl somează pe Psellos să dezvăluie fondul afacerii sau să plătească amenda de 15 livre prevăzută în caz de rupere abuzivă a logodnei; Psellos se preface că nu vrea, din delicatețe, să dezvăluie moravurile lui Elpidios,

puțin compatibile cu căsătoria, și alege să plătească cele 15 livre. Or, Elpidios a plătit 30 de livre, dar este în continuare protospatharios, ceea ce valorează 20 de livre în zestre; el declară că vrea să renunțe la demnitatea în cauză, dar cum împărăteasa se împotrivește, nu poate s-o facă: e menținut cu forța printre protospatharioi. Așadar, în cele din urmă, Elpidios îi datorează 5 livre lui Psellos, la care acesta, mărinimos, renunță, dacă Elpidios renunță și el să pretindă dublul arvunei pe care a remis-o logodnicei sale în momentul încheierii contractului.

Această poveste ne obligă să nuanțăm aprecierea global favorabilă pe care am fi tentați să o dăm administrației bizantine. Prin simpla favoare a suveranului, Psellos a obținut pentru viitorul său ginere, în afara demnităților sus-menționate, posturi relativ importante: fără a intra în detalii, e vorba de magistraturi judiciare pe care Elpidios le cumulează fără a le asuma, dar primind retribuțiile aferente. Avem așadar, deopotrivă, **un bun exemplu de *cursus honorum*, dar un prost exemplu de funcționare a administrației.** A sprijini cariera unui ginere nu este ceva specific bizantin; dar **demnitatea devine o proprietate familială.** Psellos obține (sau cumpără) demnitatea de protospatharios; el o obține și pe cea de patriciu (care nu se vinde); după ce le-a obținut, se consideră proprietarul lor, de vreme ce o pune deoparte pe cea de patriciu, pe care însă nu a plătit-o, pentru un alt viitor ginere. Nu trebuie totuși să judecăm totul după ce face Psellos; acesta este, cum am spus, de origine relativ modestă: e un parvenit al talentului și al intrigii, cu atât mai puternic atașat de aspectul material al demnităților. În înalta aristocrație **este de bună seamă necesar să se obțină demnități la fiecare generație; dar acest lucru merge de la sine**, fără a fi nevoie de înjosiri.

Fapt este că acordarea demnităților și plata remunerațiilor *(roga)* fac obiectul unui ceremonial codificat, cunoscut din *taktika* sau tratate, precum cel al ambasadorului lombard, episcopul de Cremona Liutprand, invitat de Constantin VII, în 28 martie 950, să asiste la remiterea anuală a *roga.* Ceremonia se desfășoară în Chrysotriklinos, unde sacii cu bani se îngrămădesc pe o masă de

zece coți pe patru. Beneficiarii sunt chemați pe rând, după rangul lor, înaintea împăratului. Cei mai înalți demnitari și funcționari se întorc încărcați cu monede de aur și cu țesături prețioase. Domestikos ton scholon și drongarul *ploimon*-ului **trebuie să folosească ajutoare ca să tragă după ei sacii plini de aur și baloturile de țesături prea grele**. Se pare că fiecare dintre *magistroi* ar fi primit 24 de livre de aur și 28 de cupoane de stofe de lux, iar patricii, 12 livre de aur și un cupon de stofă; în mulțimea imensă a *protospatharioi, spatharokandidatoi, spatharioi* etc., fiecare ar fi primit de la șapte livre la o livră. Cei care aveau dreptul la mai puțin de o livră – cu adevărat oameni fără importanță – nu-și primeau *roga* de la împăratul însuși: un funcționar al Palatului se ocupa de asta și toată treaba **dura o săptămână**.

JUSTIȚIA

CORPUSUL JURIDIC

Bizanțul menține la cel mai înalt nivel al său tradiția juridică romană. Deja la începutul secolului al X-lea Teodosie II promulgă Codul Teodosian, care încearcă să adune legile încă în vigoare. De la începutul domniei sale, în 527, Iustinian îl însărcinează pe chestorul Palatului Sacru, Tribonian, să procedeze la o vastă revizuire; **aceasta se materializează în *Corpus Juris Civilis***, alcătuit dintr-un manual pentru studenții la drept, Institutele, dintr-o remaniere a Codului Teodosian, Codul (lui) Iustinian, și dintr-o sistematizare a jurisprudenței, în principal a opiniilor jurisconsulților din secolul al III-lea, Digestele; câțiva ani mai târziu, Iustinian, care continuă să legifereze, publică o culegere de legi noi, Novelele, termen care va desemna legislația ulterioară. Concomitent, el reorganizează studiile de drept, limitându-le la școlile din Constantinopol, Roma și Beirut.

Iustinian voia să încheie chestiunea dreptului: el interzice să se comenteze Corpusul. Era cu atât mai mult o iluzie cu cât trebuia să se traducă în greacă legile scrise în latină și în latină legile scrise

în greacă; or, orice traducere este în mod necesar o interpretare. Pe de altă parte, Corpusul lui Iustinian era prea voluminos pentru a fi de un folos practic și separa legislația de jurisprudență. În secolul al VIII-lea, împărații isaurieni, Leon III și Constantin V, promulgă o *Ecloga:* după cum indică numele, **este vorba de o selecție** din legislația lui Iustinian a legilor cel mai frecvent aplicate. Ajungând pe tron în 867, Vasile I, preocupat să dea strălucire dinastiei pe care o întemeiază și conștient de dezordinea care domnește în materie, **întreprinde o „purificare a dreptului"**, al cărei pretext este condamnarea operei împăraților isaurieni din pricina iconoclasmului acestora. E vorba de o lucrare de largă respirație. Înainte de a fi fost încheiată noua sinteză, Vasile promulgă un manual, *Procheiron*, în realitate o remaniere a culegerii *Ecloga*, apoi o introducere, *Eisagoge*, care se distinge prin prezența, complet nouă, a **treisprezece titluri de drept public**. Fiului său Leon VI, sprijinit de juristul Stylianos Zautzes, avea să-i revină, în sfârșit, publicarea culegerii de drept imperial, **cele șaizeci de cărți ale *Basilicalelor:*** acestea fac sinteza Digestelor, a Codului și a Novelelor, dar nu sunt decât ordonarea sistematică a dreptului lui Iustinian. De altfel, în 894, Leon VI publică și el o culegere de novele.

Basilicalele relansează în mod incontestabil studiile juridice: e suficient să vedem nenumăratele comentarii sau scolii ale *Basilicalelor*, care ne-au parvenit. Însă lucrarea are același inconvenient, chiar înrăutățit, ca și Corpusul lui Iustinian: este greoaie și dificil de înțeles în ansamblul ei. De unde puzderia de manuale menite a-i facilita folosirea, ca diversele *Synopsis* sau ***Tipoukeitos***-ul. Acesta din urmă (*ad litteram*, „ce se află acolo") **constituie un indice metodic al *Basilicalelor;*** el le permite practicienilor dreptului, începând cu judecătorii care, mai ales în provincie, nu dispun de *Basilicale*, pe de o parte să aibă la dispoziție un rezumat comod al principiilor pe care să-și bazeze deciziile și, pe de altă parte, să știe ce capitol din ce carte trebuie să consulte sau unde altundeva să caute indicații pentru a acționa în conformitate cu dreptul. **Culegerea de hotărâri judecătorești pronunțate** în prima jumătate a

secolului al XI-lea **de către judecătorul Eustathios Romaios**, consemnate de elevii sau asistenții săi **într-un îndreptar numit *Peira*** („experiența"), arată că *Basilicalele*, ca și legile promulgate ulterior de împărații macedoneni, erau într-adevăr folosite: fiecare hotărâre este precedată de referiri la textele care îi servesc drept temei.

Dreptul este o disciplină majoră a vieții intelectuale bizantine. Firește, notarii trebuie să-l cunoască: kandidatosul la notariat va trebui nu doar să întocmească un act, ci să dea dovadă că știe pe dinafară *Procheiron*-ul. În momentul înfloririi intelectuale din secolul al XI-lea, principalii actori ai acesteia, Mihail Psellos, Ioan Xiphilinos, Mihail Attaleiates, se disting prin lucrările lor de drept. În 1047, **Constantin Monomahul înființează chiar o școală de drept** pentru pregătirea înalților funcționari, încredințată unui „paznic al legilor" *(nomophylax)*, care se bazează pe o bibliotecă ale cărei credite sunt nelimitate; postul îi este atribuit lui Ioan Xiphilinos, care va deveni mai târziu patriarh. Studiile continuă în secolele următoare, cu Teodor Balsamon, un membru al clerului de la Sfânta Sofia devenit în 1185 patriarh nerezident al Antiohiei și autor al unor comentarii de drept, atât civil, cât și ecleziastic, de un nivel neegalat, sau Constantin Harmenopoulos, pe rând judecător la Thessalonic (1345), *nomophylax* (1349) și judecător general al Imperiului (1359).

ORGANIZAREA JUSTIȚIEI

Justiția nu este un serviciu aparte în Bizanț; **orice funcționar**, reprezentant al puterii supreme, **poate împărți dreptatea în cadrul funcțiilor pe care le exercită**. Este evident sursa a numeroase abuzuri, funcționarul instituindu-se judecător al propriilor afaceri; justiția poate fi desigur rapidă, dar și expeditivă. E deci necesar să se ofere posibilitatea de apel la Constantinopol. În afara tribunalelor Palatului, instanțele locale sunt adesea prezidate de înalți funcționari fără vreo competență juridică specială; principalul funcționar civil al themei se numește „judecător" *(krites)*, dar asta nu garantează competențele sale. De unde existența unui

întreg sistem de asistență din partea unor juriști competenți, cu adjuncții lor, însărcinați să ia hotărâri coerente.

La Constantinopol, **justiția este mai întâi cea a eparhului**, prefectul orașului: el prezidează un tribunal care exercită justiția civilă și penală la Constantinopol și în regiunea Constantinopolului, care se întinde pe o rază de 100 de mile (148 kilometri). Fiecare dintre cele paisprezece zone urbane ale Constantinopolului are judecătorul ei de primă instanță. Dar, bineînțeles, principală este justiția imperială, funcția esențială a suveranului, care dispune în acest scop de un întreg personal. Chestorul, moștenitor al chestorului Palatului Sacru așa cum exista el sub Iustinian, își vede rolul redus: el se ocupă de falsul în documente, testamente etc. De asemenea, el a pierdut încă din secolul al VII-lea controlul prepusului la petiții, care primește cererile adresate împăratului și răspunde la ele, ceea ce nu înseamnă în sine a împărți dreptatea. Tribunalul împăratului nu mai servește la judecată, în afara cazurilor de înaltă trădare a celor mai înalți demnitari, ci doar la apeluri, care trec pe la prepusul la Petiții; dar personalul judecătorilor (*kritai*) rămâne atașat în principiu direct bazileului, care îi trimite să judece în tribunalele din Constantinopol sau din provincie. La început, tribunalul imperial trebuia să se întrunească în Hipodromul acoperit al Palatului, de unde denumirea de judecători ai Hipodromului; ulterior se asistă la crearea, prin alegere dintre aceștia, a unei categorii superioare, judecătorii *velum*-ului, în număr de doisprezece, aleși chiar de împărat – fără îndoială, inițial, pentru a-l asista – și numiți astfel după perdeaua care îi ascunde la începutul audierii.

În secolul al XI-lea, drongarul (termen generic, de origine militară, pentru un post de comandă) Pazei[1] devine judecătorul suprem al Imperiului, deoarece comanda contingentul care păzea Hipodromul acoperit unde se afla tribunalul. Din 1045, el primește apelurile celorlalte tribunale din Imperiu. Constantin Monomahul

[1] Droungarios tes Biglas (n. tr.).

creează tribunalul „prepusului la judecăți" (*epi ton kriseon*), însărcinat cu problemele juridice ridicate de judecătorii provinciali și cu verificarea legalității deciziilor lor. Comnenii reorganizează în profunzime sistemul. În 1094 apar *dikaiodotes*, judecători subalterni prezenți atât în capitală, cât și în provincie. După 1106, Alexios I înființează tribunalul *protoasekretis*-ului; acesta părăsește așadar cancelaria pentru a deveni **președintele unui mare tribunal în Constantinopol**. Pe scurt, această epocă este marcată de o diversificare și mai mare a organismelor judiciare ale capitalei, fără îndoială din cauza pierderii de importanță a judecătorilor provinciali.

În epoca Paleologilor, ei au fost **înlocuiți de judecătorii generali, colegiu mixt de judecători laici și ecleziastici**. Andronic II, în 1296, creează un tribunal de doisprezece judecători ale căror sentințe nu sunt susceptibile de apel; în 1329, Andronic III îi înlocuiește cu patru „judecători generali". Restrângerea Imperiului îi face să devină judecători de primă instanță, în timp ce judecători provinciali își fac apariția, după caz, în Moreea, pe insula Lemnos sau la Thessalonic.

FINANȚELE

ADMINISTRAREA FINANȚELOR

Dacă ne plasăm în secolul al VI-lea, serviciile financiare erau împărțite în trei: prefectul pretoriului răspunde de perceperea impozitelor; Donațiile Sacre finanțau cheltuielile statului grație, în principal, resurselor sale; *Res Privata* privea veniturile din domeniile Coroanei și ale împăratului, asigurând cheltuielile curții și, în parte, asistența publică. În circumstanțe puțin cunoscute, Donațiile Sacre și *Res Privata* sunt în cvasifaliment la sfârșitul secolului al VI-lea și o reorganizare se impune. În secolul al VII-lea, ansamblul acestor funcții este regrupat sub autoritatea *sakellarios*. Este însă prea mult pentru un singur birou; sakellarios devine controlorul finanțelor, în timp ce **„biroul general" (*genikon*) devine serviciul impozitului**. Logothetul *genikon*-ului, care îl conduce,

dispune de un oficiu deosebit de numeros şi de complex. Există aici chartoularioi, dintre care unii erau însărcinaţi cu registrul central şi alţii, numiţi „chartoularioi pentru exterior", se ocupau de cadastru în provincii. Epoptai (revizori ai cadastrului) şi dioiketai (perceptori ai impozitului în cadrul *dioikesis*-ului, circumscripţia financiară provincială) erau trimişi în provincii, care nu aveau o adevărată administraţie fiscală, pentru a se ocupa de calcularea impozitului şi de perceperea lui. Kommerkiarioi se ocupau de strângerea impozitului pe circulaţia mărfurilor sau *kommerkion*. Prepusul la *kuratoria* administra bunurile imperiale.

Dar *genikon*-ul este departe de a fi singurul serviciu cu competenţă financiară. **Prepusul la *sakellion*** sau la *sakelle* a devenit **şeful trezoreriei statului**: el asigură cheltuielile publice şi biroul său îl include pe controlorul monedelor. Prepusul la *eidikon* (sau *idikon*) este **însărcinat cu plata remuneraţiilor în numerar şi în veşminte preţioase către înalţii demnitari şi funcţionari**; în acest scop, el controlează atelierele imperiale aferente (*ergodosia*). Biroul *stratiotikon*-ului se ocupă de înregistrarea şi finanţarea forţelor armate. Anumite domenii imperiale sau fundaţii imperiale erau suficient de importante pentru a constitui un birou de sine stătător, precum Orfelinatul. Între 971 şi 1030, pământurile fiscului capătă atât de multă importanţă încât apare un serviciu însărcinat să le administreze, adică să le vândă sau să le arendeze, şi să încaseze veniturile: acesta este serviciul *epi ton oikeiakon*, care devine un adevărat birou de finanţe; în secolul al XII-lea, el este cel care percepe majoritatea veniturilor fiscale din provincii.

La acestea, Comnenii îi adaugă pe ***logariastes***, apăruţi pentru a controla birourile centrale, precum şi funcţionarii locali, în 1012. Alexios organizează două mari birouri de control al finanţelor, *logariastika sekreta:* cel al marelui *logariaste* al *sekreta* apare în 1094 pentru **a controla toate birourile fiscale** şi a înregistra toate actele imperiale de natură fiscală; biroul marelui *logariaste* al *euaga sekreta* apare în 1099 pentru a controla bunurile Coroanei. Comnenii au operat aşadar o reducere drastică a serviciilor fiscale spre a le controla mai bine; marii *logariastes* sunt funcţionari importanţi,

care adesea sunt și consilieri ai împăratului. Sistemul *logariastes* se menține și în epoca Paleologilor, când titlul de logothet al *genikon*-ului a devenit o simplă demnitate.

IMPOZITUL

Impozitarea care îi privea pe locuitorii orașelor, denumită *chrysargyron*, devenise atât de nepopulară la sfârșitul secolului al V-lea pentru cetăți a căror decădere era deja amorsată, încât împăratul Anastasius a suprimat-o. Locuitorii orașelor rămâneau datori cu impozitul funciar, dar acesta era, comparativ, redus. Drepturi vamale erau percepute la frontiere de către comiții *commercia*-urilor sau comerciari. Mai târziu, acest sistem este înlocuit de ***kommerkion***, care nu mai este un drept vamal, ci **un drept de circulație** reprezentând 10% din valoarea mărfii. E greu de știut dacă la origine el era prelevat pretutindeni, deoarece este posibil să fi privit mai întâi doar regiunea Constantinopolului: el era într-adevăr prelevat la Hieron, la intrarea Bosforului, și mai ales la Abydos, în Dardanele. Dar termenul de *abydikos* devine sinonim cu perceptorul acestui drept și găsim *abydikoi* în numeroase porturi ale Imperiului, de pildă la Thessalonic. Se acordă multe scutiri, ca de exemplu pentru un anumit tonaj al corăbiilor mănăstirilor de la Athos sau de la Patmos. În secolul al X-lea, negustorii ruși obțin un tarif preferențial, care ia forma unei subestimări a valorii mărfurilor pe care le comercializează. Din 992, venețienii obțin o plafonare; în 1082, în schimbul ajutorului lor contra normanzilor care asediază Dyrrachionul, sunt scutiți în totalitate. În secolul al XII-lea, Pisa, apoi Genova, obțin o reducere la 4%. Același sistem dăinuie în epoca Paleologilor, dar Ioan VI îl diminuează la 2%, ceea ce este în favoarea negustorilor bizantini, până atunci dezavantajați; **aceasta este epoca în care o parte a aristocrației se lansează în marele comerț.**

Însă esențialul fiscalității se bazează pe pământ. Din secolul al IV-lea, distincția dintre impozitul pe cap (*capitatio*), stabilit pe numărul de animale și de persoane, și impozitul pe unitate de suprafață (*jugatio*), stabilit pe arie, dispare în favoarea unei valori

mixte, *capitatio-jugatio* (în greacă, *zygokephalon*). Recensământul se efectuează la fiecare cincisprezece ani. În principiu, proprietarul este cel care plătește impozitul, dar plata îi revine destul de adesea locatarului: pentru a expulza un locatar, nu există, într-adevăr, decât două motive: dacă acesta nu plătește chiria sau nu prezintă chitanța impozitului. Locatarul plătește, dar proprietarul rămâne răspunzător dacă locatarul său nu a plătit. În fiecare an, prefectul pretoriului stabilește impozitul pe care intenționează să-l perceapă și îl repartizează între provincii conform impozitului anilor precedenți, și așa mai departe până la cetăți, în principiu însărcinate cu perceperea: **impozitul este un impozit de repartiție.**

Cu începere din secolul al VII-lea, sistemul este în mod radical simplificat. Impozitul funciar de bază e calculat aproape numai **în temeiul cantității și calității pământului**; sistemul de echivalare între pajiștile de coasă, pământurile irigate, pământurile de cultură neirigate și pământurile necultivate rezervate pășunatului permite să se recenzeze totul pe aceeași bază. **Impozitul a devenit un impozit de cotă-parte, stabilit pe baza capacității contributive a fiecărui individ.** Pământul este cadastrat de către recenzor *(anagrapheus),* iar măsurătoarea e ajustată de către revizor (epoptes), pentru fiecare sat (*chorion*) în parte. Administrația dispune de un cadastru central (*kodix*); în provincii, funcționarii financiari detașați pentru a asigura stabilirea impozitului dispun de un cadastru numit „de exterior" (*exo kodix*). Modificările sunt pe urmă retranscrise în cadastrul provincial, apoi în cel central.

Fiecărei proprietăți îi corespunde la început un rând (*stichos*) din cadastru; rândurile sunt regrupate în capitole, iar capitolele – în secțiuni; *chorion*-ul regrupează secțiunile, indiferent de tipul habitatului, grupat, dispersat sau mixt. Suma impozitărilor constituie rădăcina (*riza*) satului, exprimată în *nomismata;* acestei rădăcini îi corespunde un resort sau domeniu (*hypotage*), ansamblul suprafețelor exprimat în *modioi*[1]. Împărțind resortul la rădăcină, se

[1] Pluralul lui *modios*, unitate de măsură a suprafeței (1 000 m²) și, cu altă valoare, a capacității (n. tr.).

obține procentul de *epibole* sau de repartizare echitabilă, numărul de *modioi* corespunzător fiecărei *nomisma* de impozit. Procentul de impozitare era, evident, variabil în funcție de locuri, dar în mod global destul de omogen pentru ca tratatele teoretice să ne indice un nivel de o ***nomisma* de impozit pentru un teren valorând 24 de *nomismata*** (4,16%). Procentul de repartizare echitabilă este un instrument fundamental de verificare a impozitului: revizorul poate constata dacă, față de impozitul pe care-l plătește, un contribuabil deține pământ în surplus (*perisseia*) în raport cu drepturile permise de procentul de repartizare echitabilă; el confiscă acest surplus, mai puțin în cazul în care contribuabilul acceptă să plătească impozitul. De exemplu, în 1089, mănăstirea athonită Marea Lavră dispune, la 47 502 *modioi*, de 20 380,5 *modioi* de *perisseia*, care îi sunt confiscați.

La aceasta se adaugă impozite personale, îndeosebi *kapnikon*-ul (fumăritul), care era de un *miliaresion* (o monedă de argint valorând a douăsprezecea parte dintr-o *nomisma*), ceea ce e mai degrabă puțin. În schimb, **se înmulțesc suprataxele: în secolul al XI-lea, se poate estima că impozitul aproape că s-a dublat.**

Impozitul este perceput în fiecare an în luna septembrie, deci după seceriș și culesul viilor, în momentul în care contribuabilii au cu ce să-l plătească. Perceptorul se prezintă cu o listă nominală a contribuabililor (*katonoma:* „nume cu nume"). Fiecărui sat îi corespunde un număr (*arithmion*), suma totală pe care perceptorul este îndreptățit s-o pretindă și pentru care este, de altfel, responsabil; satul este în mod solidar responsabil pentru această sumă și contribuabilii prezenți trebuie să plătească impozitul absenților, în schimbul dreptului de a exploata pământurile lor. Acest sistem este eficace dacă funcționează rar; altminteri duce, dimpotrivă, la fugă, care atrage după sine confiscarea. Așa se explică înmulțirea considerabilă a pământurilor fiscului în secolul al X-lea. Dar, mai cu seamă, aceste dificultăți, pricinuite de creșterea presiunii fiscale, îi determină pe țărani **să caute protecția unor personaje de vază, în măsură să obțină scutiri, chiar cu riscul de a-și abandona proprietatea, devenită ruinătoare.**

Cei puternici pot într-adevăr să obțină mai ușor decât ceilalți scutiri de impozit. Dar modificarea cea mai profundă apare la trecerea dintre secolele al XI-lea și al XII-lea. Pentru a remunera anumite servicii, în special militare, statul cedează unei persoane perceperea în folosul ei (*pronoia*) a impozitului unei circumscripții fiscale; acest fapt introduce o schimbare fundamentală, deoarece contribuabilul nu mai este în raport cu un funcționar, agent al împăratului, ci cu o persoană particulară. *Pronoia* este în principiu revocabilă și, în cel mai bun caz, viageră. Dar, în epoca Paleologilor, ea devine parțial ereditară. Fiscalitatea este astfel privatizată și **resursele statului**, deja lovite de restrângerea teritoriului, deci a materiei impozabile, **scad în mod catastrofic.**

ARMATA

CONTINUAREA ARMATEI ROMANE

Secolul al IV-lea vede afirmându-se evoluția anterioară spre o armată dual㠂, cu două viteze, ca urmare a unei distincții apărute între armata centrală de campanie și armata de frontieră. Existența acesteia din urmă confirmă o schimbare de concepție: Imperiul și-a atins limitele, nu se mai pune problema de a-l extinde, decât marginal, și esențialul constă în împiedicarea raidurilor și a invaziilor.

Limes constituie deci frontiera păzită și, dacă e necesar, fortificată. Nu este vorba nicidecum de o linie continuă; de altfel, în regiunile deșertice din Siria sau din Egipt, aceasta nu ar avea sens. Esențialul se sprijină pe mici fortărețe, despărțite de 15 până la 30 de kilometri, dacă e să ne luăm după descrierea unui autor din secolul al V-lea al cărui erou parcurge granița siriană. Scopul nu este de a opri inamicul, în cazul în care e vorba de o invazie de către o adevărată armată, ci de a-l întârzia, pentru a permite întăririlor să intervină, apoi de a-l hărțui în spatele liniilor. Având în vedere lungimea frontierelor de păzit, acest lucru se realizează prin peste 300 de garnizoane în Orient la începutul secolului al V-lea: 104 pe Dunăre, 62 în fața perșilor, în Mesopotamia Superioară, 95 în

Siria și 75 în Egipt. Acest sistem are totuși două neajunsuri majore: **este ineficace pentru a opri altceva decât niște raiduri** și mobilizează un număr excesiv de soldați, care sunt mereu insuficienți ca număr într-un anume loc, fără a mai vorbi de calitatea lor mediocră. Iată de ce el dispare pe nesimțite în secolele al V-lea și al VI-lea.

Din acel moment, apărarea Imperiului se bizuie pe armata de campanie, *comitatus*, comandată de un comite și formată din regruparea trupelor preluate atât din legiunile staționate în provincie, cât și din forțele zise auxiliare. În urma victoriilor sale, Constantin izbutise să regrupeze toate trupele adversarilor săi învinși: nu mai putea fi vorba să se disperseze această forță de lovire, ci doar să fie repartizată între câteva mari comandamente. În Orient, acestea sunt în număr de cinci, dintre care două rămân apropiate de capitală, la dispoziția împăratului; ele sunt comandate de **un magister militum** (miliție vine de la latinul *miles* și îi desemnează pe toți soldații), care are sub ordinele sale atât infanteria, cât și cavaleria. Acest fapt decurge din cealaltă transformare notabilă: legiunea era în primul rând infanterie, în timp ce **noua armată se dotează cu o cavalerie din ce în ce mai importantă** și care știe să împrumute de la dușmani – goți, huni, perși sau avari – ce e mai bun din tehnica lor, precum și cu un corp de arcași călare, apți și de lupta corp la corp și mult mai mobili.

Principalul obstacol al eficacității acestei armate este slaba sa mobilitate. Soldații de la *limes*, cărora, în general, li se dau pământuri, devin mai mult țărani decât ostași; chiar și contingentele provinciale au tendința să se stabilească definitiv. Consecința este o restrângere la armata centrală, **cu inconvenientul depărtării**. Pentru a contracara acest inconvenient, Iustinian creează noi armate în regiunile cucerite, ca Armenia și Africa, unde apărarea nu se mai sprijină pe o linie, ci pe contingentul îndeaproape controlat de magistrul milițiilor locale. Global, **efectivele militare au descrescut masiv** din secolul al IV-lea, trecând de la vreo 500 000 (dar pentru tot Imperiul) la aproximativ **150 000 sub Iustinian**, care a recucerit o treime din Apus; dar proporția sporită a cavaleriștilor, al căror cost de întreținere este cel puțin

de două ori mai mare decât al pedestraşilor, a schimbat mult lucrurile. Finalizarea se situează la sfârşitul secolului al VI-lea: împăratul Mauricius fusese însărcinat de predecesorul său să reorganizeze armata mobilă şi el ne-a lăsat un tratat de strategie care ne îngăduie să constatăm că trupele erau aproape în întregime călare. În plus, această armată **a contopit aproape pe de-a-ntregul contingentele „romane" şi cele ale federaţilor**, adică ale popoarelor din afara Imperiului, adesea ale invadatorilor, pe care Imperiul le încorpora lăsându-le totodată, prin tratat sau *foedus*, organizarea şi conducătorii de origine.

De la preluarea puterii de către Constantin, în 324, până la răsturnarea lui Mauricius, în 602, nicio lovitură de stat militară nu reuşise, ceea ce se explică, deopotrivă, prin organizarea comandamentului de către *magistri militum* şi prin condiţiile de serviciu care amestecau cu dibăcie o recrutare ereditară şi o întreţinere publică regulată prin intermediul annonei, care devine un supliment de soldă suplu şi adaptat la variaţiile preţurilor, însoţite de un sistem de rechiziţie pentru armatele mobile. Pe scurt, **soldaţii sunt relativ bine plătiţi şi bine întreţinuţi**, în timp ce perspectiva unei înzestrări funciare în momentul retragerii din armată îi fidelizează.

Valoarea armatei se bazează deci în egală măsură pe **permanenţa recrutării şi pe capacitatea de a o plăti**. Obstacolele de care se loveşte Imperiul în secolul al VI-lea, fie că-i vorba de ciumă şi consecinţele ei economice sau de dificultăţile crescânde de încasare a impozitului din cauza slăbirii cetăţilor şi a depopulării, chiar dacă relative, a regiunilor rurale, explică îndeajuns faptul că, în ciuda încercării de reorganizare a lui Mauricius, armata îl răstoarnă pentru a-l înlocui cu un subofiţer, Phokas; acesta se dovedeşte un incapabil sângeros, care declanşează în acelaşi timp reînceperea războiului cu perşii şi războiul civil. Războiul civil ar putea să explice într-o oarecare măsură înfrângerile de la începutul domniei lui Heraclius în faţa perşilor, dar n-ar putea oculta problemele de fond. Desigur, mobilizarea resurselor Bisericii permite ca tot **ceea ce a mai rămas din cea mai bună armată din**

lume să-i respingă pe perși în 628-629; dar Heraclius a folosit deja o strategie întemeiată pe un efectiv redus de cavalerie foarte mobil, recurgând la gherilă, până la asaltul final, când beneficiază de un important contingent turc. Dar după 632 vin arabii; ei nu au de înfruntat nici apărare teritorială, nici contingente centrale suficiente, din lipsa unei finanțări susceptibile să le reconstituie după prima înfrângere surprinzătoare de pe Yarmuk, din 636. Invadatorii arabi, ca și populațiile cucerite, **așteptau o contraofensivă care nu a mai venit niciodată.**

ARMATA THEMELOR

Imperiul Bizantin a fost salvat de trei elemente esențiale: arabii porniseră într-o cucerire în toate direcțiile; ei s-au lovit de bariera Munților Taurus, în estul Asiei Mici; bizantinii păstrau controlul pe mare. Această situație le-a lăsat celor din urmă timp să se reorganizeze, în cea de-a doua jumătate a secolului al VII-lea, **pe baza themei, contingent recrutat și întreținut la fața locului**. Punctul său de plecare era armata repatriată din regiunile abandonate: cea din Armenia a fost instalată în partea nord-estică a Asiei Mici și a dat naștere contingentului Armeniakon; cea din Orient (în greacă, Anatolia sau Anatolé) a fost instalată în partea centrală și vestică a peninsulei și a dat naștere contingentului Anatolikon. Comandamentul a fost încredințat unui strateg, care și-a completat thema înrolând țărani înstăriți și proprietari mijlocii în schimbul câtorva avantaje fiscale. Astfel s-a născut armata themelor, sistem extins treptat la întregul Imperiu și îndesit apoi prin împărțirea acestor imense unități; strategului i s-a încredințat ulterior **administrația civilă**. În theme apar o mulțime de fortărețe, *kastra*, care sunt fie construcții noi, fie acropolele fortificate din ceea ce a mai rămas din orașe.

Armata themelor rămâne întemeiată pe cavalerie, chiar dacă țărani mai puțin avuți contribuie cu infanterie, eventual printr-un sistem de contribuție colectivă în cadrul sătesc, obișnuit cu asta de fiscalitate. **Serviciul este ereditar**. Soldatul poate fi mobilizat în orice moment; el se echipează, se antrenează și, în parte, se

întreține **pe cheltuiala sa**. În schimb, în afara situațiilor în care strategul face apel la el și când primește, în teorie, o soldă, el își vede de îndeletnicirile sale, în principal agricultura. Blocați la Taurus, arabii recurg mai cu seamă la raiduri, care cer o ripostă ponderată în efective, dar imediată. Sub aspectul acestei modalități de acțiune, armata themelor se dovedește eficace din mai multe motive: **ea poate fi recrutată la fața locului foarte repede**; soldații nu sunt, desigur, de o calitate excepțională, dar suficientă ca să oprească un contingent ușor și puțin numeros; **acești oameni se bat pentru a-și apăra familia, casa și pământurile**. Ea se dovedește în schimb puțin eficace atunci când arabii sunt în măsură să lanseze o adevărată armată, ca aceea capabilă să ajungă la Amorion, în partea central-vestică a Asiei Mici, în 838.

Punând stăpânire pe coasta siro-palestiniană, arabii preluau tradiția maritimă feniciană. În anii 660, ei construiesc flote. De două

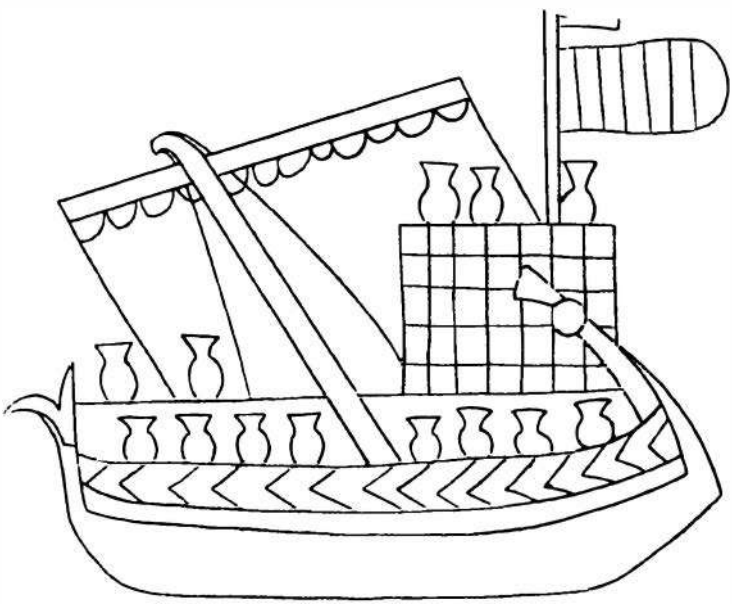

Navă purtând focul grecesc

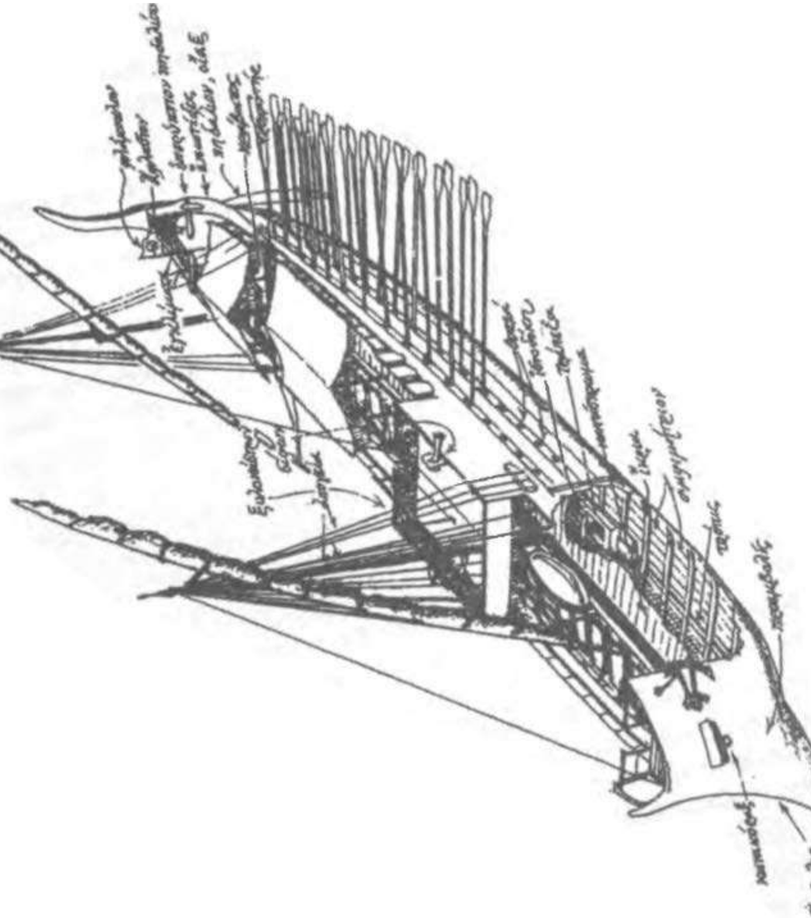

Un dromon

ori, în 674-678 și în 717-718, ajung astfel să asedieze Constantinopolul. Totuși, tradiția flotei centrale romane se menținuse și bizantinii dispuneau de arma absolută, în măsura în care putea fi utilizată: **focul grecesc**. Este vorba de un amestec de țiței și salpetru menit să-l facă volatil pe acesta din urmă; corăbiile de război (*dromon:* literal, navă de cursă, manevrată cu vâsle în timpul luptei) erau echipate la prova cu un tub care permitea să se răspândească produsul pe mare și să fie aprins. Era îndeajuns atunci să se manevreze astfel încât să se aibă vântul în spate și să se incendieze flota adversă care pornea la atac.

Cu toate acestea, flota centrală nu poate să controleze singură toată Mediterana Orientală și Marea Egee. Partea de sud-vest a Asiei Mici devine astfel, la începutul secolului al VIII-lea, **thema maritimă Kibyrrhaiotai**, care furnizează o flotă de luptă în locul unui contingent terestru; soldații themei servesc pe corăbii. Cucerirea Cretei de către arabi, în 827, agravează considerabil amenințarea pirateriei și insulele Mării Egee sunt la rândul lor organizate în theme maritime, fără însă a oferi o garanție absolută. Atâta vreme cât Imperiul a avut dorința sau mijloacele de a înarma o flotă, **el a păstrat controlul pe mare**; la sfârșitul secolului al XI-lea, însă, el nu mai are flotă și trebuie să facă apel la Veneția pentru a elibera Dyrrachionul, pe coasta balcanică a Adriaticii, asediat de normanzii din Italia de Sud.

ARMATA CENTRALĂ ȘI TRECEREA LA MERCENARI

Paralel cu această organizare în theme, Imperiul cantonează în regiunile apropiate de Constantinopol o armată centrală, în principiu permanentă, formată din batalioane numite *tagmata*, de îndată ce resursele fiscale permit remunerarea lor, fără îndoială pe la mijlocul secolului al VIII-lea. Ea este într-adevăr necesară **pentru a opri orice atac de mare amploare**, din partea arabilor, dar și a bulgarilor, care năvălesc cu ușurință în theme. Baza acestei armate este garda imperială, scholele, iar șeful ei este domestikos ton scholon. Când, în a doua jumătate a secolului al IX-lea, bizantinii reiau ofensiva, soldații themelor se arată reticenți la a se duce

să lupte departe de casa lor; destul de repede, ei preferă **să-și răscumpere obligația militară.** În secolul al X-lea, împărații încearcă să-i păstreze cu orice preț înregistrând și pământurile lor și declarându-le inalienabile; dar prilejul s-a evaporat.

De altfel, războiul și-a schimbat natura. Ca să recucerească teritoriile pierdute și deci să înfrunte din nou bătălii în linie, pe lângă gherila la frontieră teoretizată de împăratul Nikephoros Phokas, Bizanțul acordă prioritate forței de impact: **cavaleria devine o cavalerie grea, înzăuată**, cu un cost inabordabil pentru soldații themelor și cu un preț ridicat pentru Imperiu.

Cavaleriști atacând o fortăreață

Tagmata sunt cele care îndeplinesc această funcție. Unele își iau un nume de referință din istoria antică, precum Nemuritorii[1]; altele fac trimitere la originea lor geografică, precum *tagma* Macedonenilor sau cea a Tesalienilor. În plus, Imperiul se preocupă să caute cei mai buni specialiști străini: cavaleriști grei normanzi, arcași călare pecenegi sau arabi, arcași pedeștri armeni. **Contingentele „străine"** – dar acest calificativ nu are prea mult sens într-un imperiu multietnic și obișnuit de mult cu prezența unor soldați veniți de prin alte părți –, printre ale căror prime rânduri se află **celebra Gardă Varegă**, formată din scandinavi, se arată

[1] *Athanatoi*, în lb. greacă (n. tr.).

eficiente şi credincioase, atât timp cât Imperiul va avea mijloacele să le plătească. În 19 iulie 1071, ziua înfrângerii decisive în faţa turcilor, armata bizantină includea un puternic contingent turc: or, acesta s-a luptat vitejeşte şi părăsirea postului de către floarea aristocraţiei bizantine, urmărind să-l răstoarne pe împăratul Roman Diogenes, a fost cea care a pricinuit înfrângerea.

DECLINUL MILITAR

Din momentul în care finanţele publice nu mai aveau mijloacele de a întreţine mercenari, trebuia să se recurgă la un alt procedeu. Din vârful şi până la baza ierarhiei militare, cu începere din secolul al XII-lea, **ofiţerii au responsabilitatea recrutării şi înarmării trupelor lor** în schimbul unei *pronoia* (cf. supra); în principiu, avantajul e dublu, întrucât concesionarea este uşor de revocat şi nu e ereditară, ceea ce ar trebui să permită controlul îndeplinirii serviciului. Sistemul este relativ eficace; dacă puterea militară bizantină se năruie, este mai mult consecinţa pierderilor teritoriale, care diminuează şi resursele financiare, şi posibilităţile de recrutare, decât a sistemului *pronoiei*. Totuşi, evoluţia acesteia se dovedeşte defavorabilă, cu **tendinţa la ereditate şi la excese pe teritoriul concesionat**, care ajunge să creeze adevăraţi **potentaţi locali** cvasi-independenţi, **contribuind la dezmembrarea Imperiului**. Cât despre flotă, care atât de adesea salvase Imperiul, ea nu mai e decât o amintire îndepărtată, căci eficacitatea ei era direct legată de posibilităţile de finanţare.

În concluzie, trebuie măcar să relativizăm imaginea unor bizantini înmuiaţi de succesele lor şi neglijând apărarea. Desigur, Ana Comnena, fiica împăratului Alexios I, a cărui biografie a scris-o sub formă de epopee, nu ascunde că a fost impresionată de prestanţa şi curajul cavalerilor cruciaţi; dar soldaţii bizantini dăduseră şi ei dovadă de vitejie şi aceasta explică lunga supravieţuire a unui imperiu slăbit, dar mai ales ruinat. **Cauzele declinului trebuie căutate mai mult în inadaptarea la evoluţia economică a lumii, decât în decăderea strict militară.**

IV

ECONOMIA

Ca în întreaga lume medievală, **economia bizantină se bazează în primul rând pe agricultură**. Aproape nouă zecimi din populație trăiesc și produc în zonele rurale și partea agriculturii este covârșitoare în ansamblul producției economice. Imperiul Bizantin nu scapă așadar tendinței spre ruralizarea sporită a economiei, care se extinde în toate regiunile provenite din lumea romană, centrată pe oraș. Cu toate acestea, **Imperiul păstrează un sistem monetar puternic și diversificat**: economia rămâne întemeiată pe monedă, schimburile rămân importante într-o regiune în mod ideal plasată la răspântia comunicațiilor, iar existența unui oraș foarte mare, Constantinopolul, și a mai multor orașe importante **asigură menținerea unui sector meșteșugăresc relativ dezvoltat.**

Am putea spune deci că Bizanțul nu este izolat și urmează evoluțiile economiei, dar, câteodată, cu unele decalaje. Astfel, restrângerea economiei urbane și a schimburilor este mai târzie decât în Occident, datând doar din secolul al VI-lea; impactul invaziilor este de asemenea mai tardiv decât în Apus, în timp ce binefacerile legate de dezvoltarea imperiului arabo-musulman se fac simțite mai de timpuriu. **Avântul economic, care începe din secolul al VIII-lea, continuă fără întrerupere până în veacul al XIII-lea,** dincolo chiar de catastrofa politică pe care o constituie cucerirea și jefuirea Constantinopolului de către cruciați în 1204. Dacă finanțele Imperiului Paleologilor, restabilit la Constantinopol

în 1261, sunt în criză permanentă și necontenit agravată, iar capitala nu reușește să-și regăsească rolul său de plămân economic, realitatea economică a provinciilor rămâne în acea epocă mai puțin degradată.

MONEDA

Dintre toate reformele lui **Constantin**, la începutul secolului al IV-lea, cea mai izbutită, în orice caz cea care era destinată celui mai strălucit viitor, a fost **reforma monetară**. El a hotărât să bată **72 de bani de aur (*solidus* în latină, *nomisma* în greacă) la o livră de 325 de grame**, adică o **monedă din aur aproape pur** – o monedă din aur total pur, de 24 de carate, ar fi prea moale pentru a putea să circule – de 4,51 grame. Până la mijlocul secolului al XI-lea, greutatea monedei a rămas constantă și titlul, inițial de 23 de carate, nu a variat cu mai mult de două carate; ***nomisma* era foarte căutată în schimburile internaționale**, astfel încât unii autori n-au ezitat să califice moneda, numită uneori *besant*, drept „dolarul Evului Mediu". Califatul arabo-musulman a început prin a o imita, câteodată prin simpla suprabatere a monedelor bizantine, înainte de-a adopta, cu dinarul, o piesă mai mică.

REFORMA MONETARĂ A LUI CONSTANTIN

Denumire	1 livră de aur	*72 solidi* sau *nomismata*
Tip	monedă de cont	piesă de aur
Greutate aur	325 g	4,5 g
Multipli	1 *kentenarion* =	*semissis* (2/3)
și submultipli	100 livre	*tremissis* (1/3)

În secolul al XI-lea, *nomisma* a cunoscut o puternică devalorizare pricinuită, inițial, de **setea monetară** generată de prea marea

expansiune a schimburilor, apoi de starea catastrofală a finanțelor Imperiului, mai cu seamă după pierderea resurselor fiscale din Asia Mică în urma bătăliei de la Mantzikert (1071), care le-a permis turcilor să ocupe cea mai mare parte a peninsulei; în 1081, *nomisma*, care nu mai titra decât 7 carate, devenise o monedă de culoare albă. Totuși, încă de la sfârșitul secolului al XI-lea, **Alexios I Comnenul a reușit să restabilească baterea unei bune monede pentru schimburile internaționale**, în timp ce moneda „albă" servea pentru plățile interne, inclusiv impozitele: e vorba de ***hyperper***, „care strălucește mai tare ca focul". Faptul că această monedă și-a redobândit statutul internațional este demonstrat de contractele comerciale italiene, care o utilizează ca monedă de cont pentru schimburi efectuate în monedă occidentală din argint, dar care folosesc drept referință valoarea supremă a *hyperper*-ului. În schimb, după 1261 moneda de aur bizantină a dispărut.

Nomisma este cea mai puternică monedă care circulă în Bizanț; nu i se cunosc multipli. Când se dorește exprimarea unor valori superioare, se folosește livra, care înseamnă un număr de 72 de *nomismata*. Pentru a da o idee despre valori, **în secolul al X-lea, funcționarul cel mai bine plătit câștiga 20 de livre de aur pe an, adică o pungă cu 1 440 de *nomismata;*** un episcopat cu oarecare importanță aducea 5 livre pe an. Remunerația sau *roga* corespunzătoare demnității de protospatharios (cf. Instituțiile politice și exercitarea puterii, cap. III), prima care dădea acces la Senat, urca la o livră de aur; or, această demnitate se putea cumpăra, la un preț exprimat pentru epoca lui Leon VI (886-912), de la 12 la 18 livre de aur. O livră de aur permitea achiziționarea, în aceeași epocă, a trei până la șase posesiuni țărănești, între cincisprezece și douăzeci de bovine, patru sau cinci cai, trei sau patru sclavi fără calificare, un sclav medic și eunuc; în schimb, un atelier meșteșugăresc din Constantinopol putea ajunge la mai multe livre de aur. Cât despre plățile internaționale, de pildă tributurile, acestea puteau atinge mai multe *kentenaria*, mai multe sute de livre de aur.

Dacă baza sistemului, livra de 72 de *nomismata*, este bine stabilită și fixă din secolul al IV-lea, moneda divizionară este mult

mai fluctuantă, deoarece ea depinde deopotrivă de raportul de valoare dintre metale şi de cursul liberatoriu pe care puterea publică este capabilă să-l dea unor monede divizionare de o valoare intrinsecă inferioară valorii lor contabile. Nicio dificultate pentru monedele divizionare din aur, dat fiind că metalul este acelaşi. Banul lui Constantin cunoaşte jumătăţi de ban (*semissis*) şi, mai ales, treimi de ban (*tremissis*), dar acestea dispar încă de la începutul secolului al VII-lea, **semn al letargiei schimburilor**, deoarece schimburile active necesită o abundenţă de monede divizionare. Va trebui să se aştepte domnia lui Nikephoros Phokas (963-969) ca să apară o monedă mai mică decât *nomisma* grea, *nomisma* numită *tetarteron*, de 4,32 grame; mai mică, dar cu acelaşi titlu ca *nomisma* „menţinută" (*histamenon*). Cum monedele sunt cântărite înainte de a fi acceptate ca plată, nu poate fi vorba de bani falşi; moneda este mai mică, dar **mai bine adaptată la comerţul cu ţările arabe, având aceeaşi greutate ca dinarul**.

Comerţul cotidian nu se poate face, de bună seamă, cu aur. O *nomisma* ar fi permis să se cumpere dintr-odată vreo sută douăzeci de kilograme de pâine! **Viaţa de zi cu zi se baza deci pe baterea de monede din argint şi din bronz**, foarte variabilă şi care nu se stabilizează decât la începutul secolului al VIII-lea. Împăratul Heraclius încearcă atunci să impună o monedă mare din argint de foarte bun titlu, *hexagrama*, o piesă de 6,77 grame valorând a douăsprezecea parte dintr-o *nomisma*, ceea ce corespunde aproape în totalitate raportului de valoare dintre aur şi argint (1/18). Dar această reformă eşuează, deoarece era ruinătoare pentru un imperiu care nu dispunea de suficient argint, cu atât mai mult cu cât argintul valora mai mult în lumea arabă şi avea deci tendinţa de a se scurge într-acolo. De la începutul secolului al VIII-lea, **moneda de argint de circa 3 grame, numită *miliaresion*, se impune**: ea valorează a douăsprezecea parte dintr-o *nomisma* şi este o monedă fiduciară, dat fiind că valoarea ei metalică este de două ori mai mică. Dar sistemul funcţionează, deoarece *miliaresion*-ul rămâne stabil până prin anii 1070; după aceea,

el este antrenat în căderea *nomismei* și Imperiul nu va mai cunoaște bani de argint.

SISTEMUL MONETAR BIZANTIN CLASIC

Denumire	*nomisma*	*miliaresion*	*keration*	*follis*
Tipul monedei	piesă	piesă	cont	piesă
Valoare	1	12	24	288
Metal	aur	argint		bronz
Greutate	4,5 g	circa 3 g		3-7 g

Nomisma *a lui Nikephoros Phokas și Vasile II*

Totuși, *miliaresion*-ul rămâne, încă, o monedă prea puternică pentru viața zilnică: se estimează că **un lucrător calificat**, în Constantinopolul secolului al X-lea, **primea un salariu de o jumătate de *miliaresion* pe zi**; iar cumpărăturile mărunte se achitau cu monedă de bronz. *Follis*-ul, inițial o monedă de peste 7 grame, dar care este adesea pe jumătate mai ușoară, este o monedă **complet fiduciară; e nevoie de 288 de *folleis* pentru a obține o *nomisma* și de 24 pentru un *miliaresion***. Să adăugăm că limbajul curent nu se sinchisește de instituționalizări; pentru el, ca în zilele noastre pentru un bijutier, **unitatea este caratul**, a douăzeci și patra parte din *nomisma*, al cărei titlu teoretic ar trebui să fie de 24 de carate. Pe scurt, ***keration*-ul se folosește în mod obișnuit în discuții și în documente**, inclusiv cele publice, chiar dacă nu a existat niciodată o piesă de un *keration;* este, de altminteri, ceea ce primește lucrătorul nostru și îi îngăduie să cumpere vreo cinci kilograme de pâine. *Follis*-ul dispare, de asemenea, la sfârșitul secolului al XI-lea; în sistemul lui Alexios Comnenul, există o monedă de bronz valorând de două ori mai puțin, ceea ce demonstrează

limpede **nevoia de piese monetare mai practice** într-o perioadă de puternică dezvoltare comercială.

Follis *al lui Nikephoros Phokas*

Miliaresion *al lui Nikephoros Phokas*

Acest sistem are mai multe consecinţe în viaţa de zi cu zi a bizantinilor. În primul rând, se cuvine să se verifice greutatea pieselor de aur şi de argint dotate cu o valoare intrinsecă şi care vor fi putut ispiti la o roadere (pilire) depăşind limitele admisibile ale uzurii cauzate de circulaţie; **ca atare, există schimbători de bani care verifică piesele şi dau mărunţiş**; este una din meseriile cele mai îndeaproape supravegheate din Constantinopol. Chiar şi *follis*-**ul** are o valoare importantă, deoarece **face aproape o livră de pâine**, destul pentru hrana cuiva pentru o zi. De unde un sistem de plată exact invers celui din zilele noastre. De exemplu, mergând la brutărie, nu se va cere o anumită cantitate de pâine, deoarece, dacă ea nu corespunde unui număr întreg de *folleis*, nu se poate plăti cu bani potriviţi şi nici nu se poate primi rest, ci se va prezenta moneda de un *follis* şi se va obţine mai multă sau mai puţină pâine, după cum preţul acesteia este mai mic sau mai mare; într-un cuvânt, **cantitatea vândută este cea care se adaptează la monedă şi nu invers**.

Altă consecinţă, însă doar anuală, este plata impozitului. Cum singura monedă care contează este *nomisma* şi cum monedele divizionare au o valoare reală mult mai mică, apare o tentaţie puternică pentru **perceptor să ceară plata în bani buni**, deci într-un număr întreg de *nomismata*, şi să dea restul în piese de mai mică valoare reală. A fost deci necesar să se găsească un compromis pentru a-l proteja cât de cât pe contribuabil şi a evita ca impozitul

să fie și mai nepopular. El a luat forma a ceea ce se numește *charagma* (denumirea familiară a monedei de aur): până la două treimi de *nomisma*, contribuabilului i se permite să plătească în monede de argint și de bronz; dincolo de această sumă, **el e obligat... să nu plătească cu bani potriviți**, ci să dea o *nomisma* și să primească rest. Acest lucru este valabil și în cazul fracțiunilor de *nomisma* care depășesc o *nomisma:* un contribuabil care datorează o *nomisma* și jumătate va trebui să dea o *nomisma* de aur, dar va achita restul în mărunțiș. Pentru a sesiza importanța fenomenului, menționăm că pentru o proprietate de o mărime destul de frecventă, să zicem de 5 hectare, trebuia să se plătească, în mare, un impozit de o jumătate de *nomisma*.

CÂTEVA PREȚURI

Tip	atelier (chirie)	pământ cultivabil	măslin	grâu
Unitate de măsură	1	1 *modios* = 1 000 m²	1	1 *modios* = 12,8 kg
Preț (în *nomismata*)	5 - 36	1/2 - 1	1/3 - 2/3	1/12
Tip	sclav	cal	bou	oaie
Unitate de măsură	1	1	1	1
Preț (în *nomismata*)	20 - 72	4 - 15	3 - 4	1/6 - 1/10

ECONOMIA RURALĂ

TEHNICILE ȘI PRACTICILE AGRICOLE

Tehnicile și practicile agricole evoluează relativ puțin. La început, acesta este, de altfel, mai degrabă un avantaj, **Bizanțul**

moştenind din tradiţia agronomică romană: aristocraţii cultivaţi citesc tratatele romane ale lui Vitruviu şi Columella, compilate în *Geoponika*, şi încearcă să le pună în practică pe domeniile lor.

Muncă manuală într-o vie

Unealta agricolă fundamentală, cea care apare în toate miniaturile ce ornamentează manuscrisele din orice epocă bizantină, este **plugul fără avantren**. Acesta poate fi perfecţionat într-o oarecare măsură cu un brăzdar metalic, dar rămâne unealta simetrică folosită pentru a tăia o brazdă, unde se va putea semăna, dar care nu răstoarnă pământul. Să remarcăm, de altfel, că într-o zonă în care preponderente sunt solurile subţiri şi fragile, distruse cu uşurinţă de şiroirea apei de ploaie, **arăturile adânci cu plug greu ar fi fost fie imposibile, fie distrugătoare**. Nu înseamnă însă că, înainte de a fi cultivat, în general după un an de pârloagă, pământul nu are nevoie să fie **întors**, iar această operaţiune se efectuează **exclusiv manual, cu ajutorul unui hârleţ**, pe care bizantinii l-au perfecţionat făcându-l un fel de furcoi cu doi dinţi devenit eficient datorită faptului că dinţii au capetele răsucite în chip de tăiş exterior. Productivitatea este deci grevată de necesitatea acestui săpat

de pornire. Plugul fără avantren este tras, în cel mai bun caz, de o pereche de boi; de altminteri nici nu era nevoie să se prevadă o tracțiune mai importantă. Oricum, forța animalelor nu este folosită din plin, ceea ce ar fi necesitat **un jug** frontal sau măcar legat de coarne, nu unul **sprijinit pe umeri**; în schimb, o singură persoană poate să conducă atelajul și, în același timp, să manevreze plugul. De remarcat importanța atelajului cu o pereche de boi în viața rurală bizantină, despre care stau mărturie multe anecdote. De pildă, în *Viața lui Filaret cel Milostiv* se relatează aventura unui bogătaș din Asia Mică, a cărui fiică s-a căsătorit cu Constantin VI în 792, în urma unui presupus concurs de frumusețe. Hagiograful îl asimilează pe Filaret cu Iov: mai întâi el este bogat și mărinimos, dar diavolul capătă învoire să-l pună la încercare și Filaret se pomenește redus la starea de țăran obișnuit; cu toate acestea,

Plugul bizantin fără avantren

perechea sa de boi îi îngăduie încă **să-și hrănească familia**, iar nevasta lui, Theosebo, o îndărătnică, încă nu a îndrăznit să protesteze. Într-o zi, vine la el tatăl unei familii numeroase, căruia i-a murit pe neașteptate unul din boi: cum omul nu-și mai poate lucra pământul cu un singur animal, Filaret îi dăruiește unul dintre ai săi. Nemaiputând acum el să lucreze, viitorul sfânt se întoarce acasă și îndură reproșurile nevestei. Bineînțeles, povestea

se termină cu bine pentru cel milostiv, devenit socrul împăratului și a cărui generozitate este răsplătită însutit. Dar între timp am văzut cum funcționează **exploatația bizantină de bază: o familie cu un plug și o pereche de boi.**

Secerișul se face cu secera și spicele sunt tăiate destul de sus, lăsând pe sol paie înalte care permit pășunatul. **Treieratul** se efectuează, în cel mai bun caz, **pe o arie circulară**: spicele sunt răspândite pe pământ, țăranul se urcă pe **o treierătoare**, o placă de lemn cu capătul curbat și căptușită pe dedesubt cu cioburi de piatră, trasă de aceeași pereche de boi, care dau roată în jurul ariei. Recolta este apoi depozitată în încăperea prevăzută special la parterul casei; agricultorii mai importanți, pentru care acest spațiu nu este suficient, sapă silozuri subterane. Într-un ținut unde marile cursuri de apă perene sunt rare, **morile sunt adesea de mici dimensiuni**, instalate pe un scoc alimentat modest de un canal de derivație; roata, pe firul apei, plasată la orizontală, antrenează direct piatra de moară. Unealta e deci mediocră, dar relativ puțin costisitoare: **simpli săteni un pic mai înstăriți pot instala o astfel de moară** și va trebui să se aștepte secolul al XI-lea pentru a-i vedea pe cei puternici, de pildă mănăstirile, investind în echipamente mai importante și încercând să-și impună morile.

În majoritatea **satelor**, organizarea terenului cultivabil este triplă. **În centru**, în jurul habitatului sau inclus în el, se află **o zonă de grădini**. Acestea sunt fundamentale în echilibrul exploatației agricole bizantine: o familie țărănească poate, la o adică, să trăiască fără un ogor propriu-zis, închiriindu-și forța de muncă, dar niciodată fără grădină. Pe acest petic de pământ, **apărat cu strășnicie printr-un sistem de șanțuri și palisade** și protejat de intruziuni printr-o reglementare severă, țăranul își concentrează totalitatea practicilor de îmbunătățiri funciare: parcele multiple, adăugarea puținelor îngrășăminte animale, și chiar umane, eventuala udare cu apă extrasă dintr-un puț. De altfel, el nu se mulțumește să facă din acest teren o grădină de zarzavaturi și o livadă: seamănă și cereale, și leguminoase, pentru care obține randamente superioare celor pe care le-ar putea aștepta de la un mare

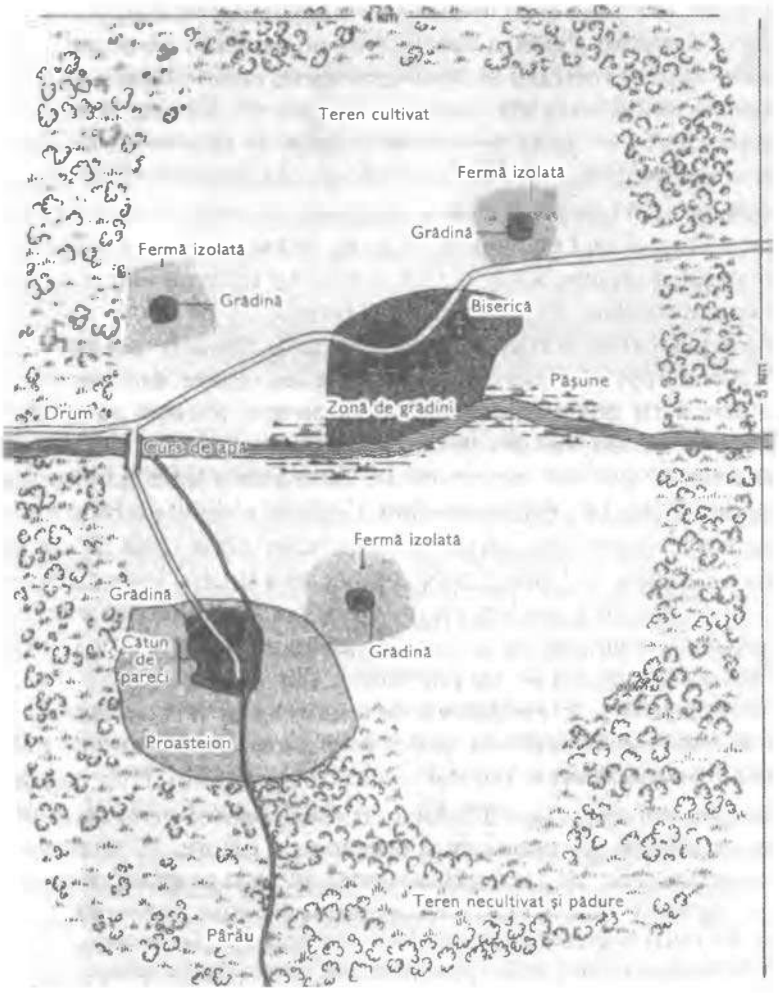

Schema unui sat

ogor și care **îi vor furniza baza de supraviețuire**. Dincolo de zona grădinilor se află cea consacrată culturii neirigate a cerealelor; fundurile de văi aluvionare pretabile la irigație sunt într-adevăr o excepție. Grâul, a cărui zonă climatică de origine e aceasta, este preponderent; când se seamănă orz, cu un randament mai bun, e vorba de varianta de iarnă, căci nu s-ar putea coace dacă ar fi

semănat primăvara. Dar o parte a pământurilor este semănată cu **leguminoase, prețioase deoarece regenerează solul și furnizează protide**. Aceste câmpuri sunt adesea plantate concomitent și cu pomi fructiferi, măslini unde clima permite; sunt câmpuri deschise, unde se practică pășunatul liber după seceriș și pe timpul pârloagei. În chip mai surprinzător, via, prezentă de asemenea în grădini, este plantată în plin câmp și deschisă pășunatului liber. Zonele externe ale satului sunt, și ele, consacrate pășunatului vitelor, adesea organizate în cireadă comunală, pe care un salariat le adună dimineața, le duce la păscut în afara terenurilor cultivate și le aduce înapoi seara.

Creșterea animalelor se face în scopul obținerii de produse alimentare: pe lângă vacile de muls, țăranii cresc câteva oi și capre, dar și porci. **Creșterea speculativă este domeniul marilor proprietari.** Filaret, pe care l-am menționat mai sus, poseda în momentul măreției sale „600 de vite de pajiște, 100 de perechi de boi, 800 de cai de pășune, 80 de cai și catâri de însăuat, 12 000 de oi". Desigur, pasajul e preluat din Cartea lui Iov, dar situația pare verosimilă pentru un aristocrat. În comparație cu asta, cele „48 de moșii întinse, bine împrejmuite, magnifice și de mare preț, căci, în fața fiecăreia, un izvor curgea de la înălțime putând să ude din belșug tot ce avea nevoie de apă", pe care de asemenea le poseda, sunt prezentate ca aproape secundare.

Agricultorii practică, **în cel mai bun caz, o rotație bianuală a culturilor**. Lăsarea în pârloagă cel puțin un an din doi este o necesitate absolută și ea vine să completeze terenurile de pășunat mereu insuficiente și pe care o exploatare excesivă le amenință cu dispariția. După seceriș, la sfârșitul lui iunie sau începutul lui iulie, pământul rămâne în repaus cincisprezece sau șaisprezece luni, înainte de a fi săpat și apoi arat. În afara grădinilor și a rarelor zone irigate, randamentele sunt relativ mediocre. În această epocă, randamentul se socotește în boabe recoltate la un bob semănat. El depășește rareori proporția de 4 la 1; totuși, începând din secolul al XI-lea, pe exploatații mai mici și supuse unei impozitări sporite, culturile se intensifică și randamentele cresc până

spre 5 la 1, adică doar 6 sau 7 chintale la hectar. Înțelegem astfel mai bine caracterul vital pe care îl au pentru țăran grădina, via, pomii fructiferi și cele câteva animale.

SATELE ȘI SĂTENII

Satul este unitatea economică, socială și fiscală fundamentală a lumii bizantine. Această predominanță rezultă dintr-o evoluție ce se constată cu începere din secolul al V-lea. Orientul roman văzuse menținerea unei proporții mari de țărani proprietari ai pământului lor, cel mai adesea grupați în mari sate (*kome*), uneori calificate drept târgușoare. Cât despre marile domenii, ele erau în majoritate exploatate de către mici arendași: domeniul (*chorion*) comportă și un sat, în general de mai mici dimensiuni, aparținând unui singur stăpân, dar exploatat de „arendași" cu statut de țărani liberi, în funcție de diversele contracte: închiriere pentru o anumită perioadă, închiriere permanentă sau emfiteoză, colonat. Acest ultim statut îl lega teoretic pe țăran de pământul său, dar lipsa cronică de mână de lucru agricolă făcea o asemenea legătură inoperantă. Încetul cu încetul, **colonatul dispare și închirierea pe lungă durată se impune**: condiția acestor arendași cu arendă relativ mică, plătitori de impozit, independenți din punct de vedere economic, nu este deloc departe de cea a țăranilor proprietari. **Astfel se naște satul bizantin, unde mica proprietate este dominantă fără a fi exclusivă.**

Această perioadă favorabilă micii țărănimi, datorată dezvoltării și persistenței unor puternice focare de consum urbane, este vizibilă încă și astăzi pentru cine parcurge „satele-fosilă" din masivul calcaros al Siriei de Nord, între Antiohia și Alep. Aceste sate, a căror prosperitate se explică prin piața antiohiană, au cunoscut o expansiune continuă din veacul al IV-lea până la sfârșitul secolului al VI-lea: habitatul devine mai dens, noi construcții apar pe parcelele vechi, casele se măresc, lăsând mai mult loc pentru încăperile destinate adăpostirii animalelor, materialului și recoltelor, la parter, și familiei, la etaj. În plus, **casele sunt din ce în ce mai costisitoare**: ele se construiesc acum la modul somptuos,

necesitând unelte de ridicat, iar țăranul care locuiește în ele poate chiar să cheltuiască pe ornamentații sculptate. Omniprezența măslinilor, dovedită de existența micilor teascuri subterane, nu repune în cauză predominanța policulturii pentru produse alimentare. Cucerirea arabă, care accelerează decăderea Antiohiei și a densei rețele de cetăți din Siria de Nord, duce la abandonarea treptată a acestor sate. În regiunile mai puțin prospere, habitatul țărănesc nu mai este la fel de luxos, dar se supune aceleiași repartiții a spațiului între oameni, animale, unelte și produse.

Secolele VI-VIII constituie așadar epoca de aur a satelor și a sătenilor. Criza aristocrației municipale le permite țăranilor să se elibereze de aceasta, în timp ce fenomenul patronajului exercitat de militari sau de funcționari, atât în detrimentul țăranilor, cât și în cel al aristocrației municipale, și de altfel combătut de legislația imperială, nu reușește încă să-i pună pe țărani sub tutela **„celor puternici"**, noțiune nouă menită unui frumos viitor. Un document datând de la începutul secolului al VIII-lea, o culegere de cazuri concrete destinată judecătorilor rurali și cunoscută sub numele de Legea Agrară, ne înfățișează **condiții economice foarte diverse**. Unii proprietari sunt prea săraci pentru a-și valorifica pământul și trebuie să-l închirieze, astfel încât arendașii pot să exploateze pământurile altor țărani, precum și ale unor proprietari mai importanți. Chiria e prevăzută în natură și se limitează la o zecime din recoltă, ceea ce pare puțin, însă arendașul este cel ce plătește impozitul (cf. Finanțele, cap. III). **Comunitatea sătească este foarte puternică: ea organizează cireada comună și dispune de terenuri comunale.** Când apar documentele de arhivă, în secolul al X-lea, ele confirmă această impresie. Astfel, în 995, un judecător din Thessalonic arbitrează între călugării mănăstirii athonite Iviron, care a achiziționat pământuri în Halkidiki și încearcă să extindă zonele de exploatare ale parecilor săi, și satul Siderokausia. Sătenii se duc la tribunal; **ei obțin satisfacție grație arhivelor satului** pe care le prezintă și se întorc cu o copie autentificată a deciziei remise comunității.

Cu toate acestea, aflată în mâinile unui locatar sau ale unui proprietar lucrător, **exploatația țărănească sortită autarhiei rămâne fragilă**. Surplusul pe care-l produce este neînsemnat și nu-i permite să iasă din cadrul exploatării familiale: **a lua mai mult pământ** decât poate valorifica familia înseamnă a angaja salariați permanenți și, într-un mediu rural care duce lipsă de forță de muncă până la sfârșitul secolului al X-lea, **înseamnă a pierde** și mai mult **în rentabilitate**. Micul proprietar, care nu poate conta pe sprijinul stăpânului său în privința cerințelor fiscale, este repede **amenințat de cum crește impozitul**. Or, acest lucru se întâmplă în mod continuu cu începere din secolul al VIII-lea. Țăranii nu mai pot să plătească: fie își văd pământul confiscat după treizeci de ani și devin **pareci ai statului**, fie **își vând pământul unui potentat și devin parecii acestuia** (cf. Clasele sociale, cap. III). Un parec este un om cu statut juridic liber, dar care e arendaș ereditar al pământului său și, teoretic, nu poate să-l părăsească. El plătește proprietarului, statului, bisericii, mănăstirii sau persoanei particulare un *pakton*, care cuprinde impozitul. Încetează astfel a mai fi contribuabil, deci pe deplin cetățean al Imperiului. Începând din secolul al XII-lea, pământul concesionat al parecului a devenit regula, iar cel al micului proprietar, excepția; asta însă nu modifică în mod radical economia agrară și satul de pareci seamănă foarte mult cu satul de țărani proprietari. Mișcarea generală de expansiune economică permite de altfel supraviețuirea concesiunilor mai mici, în ciuda unei impozitări sporite. Pe de altă parte, s-au păstrat o sumedenie de contracte de închiriere pe scurtă durată pentru exploatațiile speculative, precum viile.

MARILE DOMENII

În secolele IV-VI, marile domenii private nu ne sunt cunoscute în mod concret decât pentru Egipt; în restul Imperiului, distingem doar proprietățile imperiale și cele ale Bisericii. În toate cazurile, **imensa majoritate a pământurilor sunt date în folosință unor mici arendași**, oricare ar fi statutul lor; principala preocupare a proprietarului este de a încasa venituri evitând confiscarea

lor de către acei *patroni* care încearcă să extindă protecţia lor asupra ţăranilor. Intendentul domeniului este deci un personaj esenţial, intermediar între proprietar, care trăieşte la oraş sau pe un domeniu rural izolat de ţărani, şi producători. Intendenţi pot exista şi pentru domeniile publice; ei pot fi şi funcţionari, dar asta nu e neapărat mai bine pentru proprietar, în acest caz statul sau Coroana, administratorul făcând pe patronul în folosul său.

Dacă este vorba de Biserică, să notăm că, în această epocă, mănăstirile nu sunt încă îmbelşugate, spre deosebire de episcopii şi de aşezămintele de caritate care depind de ele. Din 451 şi sinodul de la Calcedon, **fiecare episcopie are, în principiu, un econom**. Hagiografia ne-a lăsat un tablou vivant a ceea ce se petrece în mica episcopie a Anastasiopolisului, dependentă de metropola Ankyra (astăzi Ankara) din Galatia. Este vorba de *Viaţa lui Teodor din Sykeon* (cf. Controlul teritoriului, cap. II). Acest om sfânt, de origine umilă, a fost ales episcop al Anastasiopolisului şi îl vedem războindu-se cu un oarecare Theodosios, căruia i-a dat în primire administrarea satelor aparţinătoare episcopiei; nu numai că sătenii se plâng, dar au fost cât pe ce să-i facă de petrecanie lui Theodosios, pe care Teodor vrea acum să-l revoce. Omul sfânt, dar prost administrator, se alege cu plata unei penalităţi de două livre, o sumă considerabilă. Puţin după aceea, Teodor demisionează din episcopatul său.

În secolul al IX-lea, corespondenţa lui Ignatios Diaconul, o vreme mitropolit al Niceei, prin anii 820-830, ne arată o triplă preocupare a celui ce răspunde astfel de avuţia unei episcopii relativ importante. **Pământurile mitropoliei sunt arendate în întregime unor ţărani modeşti consideraţi pareci**: episcopia nu dispune de niciun atelaj. Ignatios se confruntă cu mari dificultăţi în a găsi un econom vrednic de un asemenea nume; cât despre măruntul personal administrativ, acesta e de o calitate mediocră. Ţăranii se codesc să plătească arenda, deşi aceasta e percepută într-un cadru strict, prevăzut de Legea Agrară. Şi dacă se codesc într-atât să se achite de datoria lor, încât oamenii vin să-i caute pe câmp înainte de a se strânge recolta, este pentru că li se cer **impozite suplimentare,**

contra cărora mitropolitul încearcă să-i protejeze și pe care sfârșește chiar prin a propune să le plătească el însuși.

În secolul al XI-lea, marile proprietăți au devenit regula. Fiind vorba de laici, nu le cunoaștem bine decât în cazurile în care proprietarul lor decide să întemeieze o mănăstire sau un așezământ de caritate, ori ambele. În martie 1077, judecătorul Mihail Attaleiates hotărăște să întemeieze câte o mănăstire și casă pentru oaspeți și pelerini la Constantinopol și la Raidestos (Tekirdağ) în Tracia, cedând cea mai mare parte a unei averi pe care a realizat-o în întregime el însuși. Într-adevăr, ca mic aristocrat din Attaleia (Antalya), a trebuit să renunțe la mediocra sa moștenire pentru a-și înzestra surorile. **Attaleiates posedă bunuri imobile urbane în Constantinopol, Raidestos și Selymbria**, oraș situat între celelalte două, dar mai ales șapte domenii (*proasteia*, ca în cazul averii lui Filaret) care corespund, în linii mari, unor **sate, exploatate de locatari sau pareci**, dar, parțial, și în regie directă. Pe de altă parte, știm că **Attaleiates făcea comerț cu grâu** în casa sa din Raidestos: o parte din chiriile domeniilor era deci percepută în natură.

Fără a se ridica la nivelul avuției atribuite lui Filaret, dar destul de aproape de ea este cea a lui Grigorie Pakourianos, cunoscută din hrisovul întemeierii de către el, în decembrie 1083, a mănăstirii Sfintei Fecioare de la Petritzos, din apropiere de Philippopolis, în Tracia, care funcționează și astăzi la Bacikovo, în Bulgaria. Pakourianos este unul dintre numeroșii georgieni care și-au părăsit ținuturile de baștină pentru a veni să se pună în slujba împăratului bizantin; drept plată pentru serviciile sale, primise pământuri în estul Imperiului, dar a fost nevoit să se replieze după dezastrul de la Mantzikert (1071) și a început, ca și fratele său Apasios, să dobândească bunuri în Tracia. Devotat lui Alexios Comnenul în momentul loviturii de stat a acestuia, la 1081, este trimis să lupte împotriva normanzilor debarcați în regiunea Dyrrachionului și amenințând Balcanii; el folosește deopotrivă lupta și negocierea, se bucură de succes și profită de el pentru a-și rotunji avutul, cu atât mai mult cu cât l-a moștenit și pe Apasios, mort fără urmași. Nici el nu are copii și se arată preocupat de asigurarea

unui loc de retragere pentru micul grup de fideli georgieni care l-au însoțit. **Ca atare donează întreaga avere mănăstirii sale:** douăsprezece sate, unsprezece domenii, șase fortărețe, două mănăstiri și patru ermitaje, un metoc (anexă de mănăstire), trei case de oaspeți, un teren urban, plus imobile în oraș, pescării, mori și drepturi de iarmaroace. Situate în patru regiuni (theme) diferite, ele se regrupează în trei blocuri închegate: cel pe care l-a moștenit de la Apasios, la gura râului Strymon; cel situat la sud de Philippopolis și care este cel mai important; și un al treilea la nord de *kastron*-ul Mosynopolis, ceva mai la sud în Tracia Orientală, la 20 de kilometri de mare. Personalul administrativ pare relativ restrâns, mărginindu-se la doi epitropi, care joacă rolul de economi, dar gestiunea de zi cu zi pare deconcentrată la nivelul fiecărui domeniu. Creșterea animalelor este importantă pentru Pakourianos: 78 de vite de pajiște, 110 cai de pășune și 15 de călărit sau de transport, 238 de oi, 94 de berbeci și 52 de capre, dar și 47 de atelaje. Acestea din urmă arată că o parte a pământurilor, de bună seamă minoritară, dar nu neglijabilă, era exploatată în regie directă; de altfel, **o parte din surplusul realizat de acest ansamblu va fi distribuită salariaților și parecilor.**

Logica donării de către Attaleiates și Pakourianos a pământurilor lor unei mănăstiri este evidentă, căci amândoi **prevăd în mod minuțios repartizarea surplusului pe care este de presupus că-l va furniza averea lor.** În cazul lui Attaleiates, care are un fiu și deci se gândește la viitorul moștenitorilor săi, două treimi din surplus li se vor cuveni acestora, iar o treime va intra în vistieria mănăstirii pentru a-i întări rezervele, a căror noțiune economică apare acum. În cazul lui Pakourianos, situația este și mai limpede, întrucât nu are moștenitori. Jumătate din surplusul așteptat va fi distribuit săracilor și angajaților ctitoriei; cealaltă va fi vărsată rezervei obligatorii, însă aceasta e limitată la 10 livre și, când suma va fi fost atinsă, restul va fi consacrat cumpărării de noi bunuri funciare.

Pakourianos moare în luptă cu pecenegii, pentru a-și apăra bunurile, și ctitoria sa devine atunci pur monastică, într-un moment

în care mănăstirile au ajuns o adevărată putere economică. Lucrurile nu au stat întotdeauna așa: **la origine, monahii trăiau din pomeni și din munca lor manuală.** Trebuie să se aștepte **al doilea sinod de la Niceea (787)** pentru ca instituirea unui **econom** să devină obligatorie. Faptul corespunde momentului în care devine limpede că **aristocrația se interesează în sfârșit de monahism și începe să investească în el** masiv. Dar organizarea riguroasă prevăzută de Teodor Studitul se pune cu încetineală în aplicare: gestiunea economică este la început străină și chiar potrivnică idealului monastic. În novela sa din 964, Nikephoros Phokas prezintă un tablou frapant al situației averilor monastice. Mănăstirile au dobândit suprafețe considerabile de pământ, dar ele rămân nefolosite: împăratul atribuie această stare de lucruri faptului că laicii donează pământurile fără oamenii și animalele de valorificat și pe care, bunurile monastice fiind inalienabile, mănăstirile nu și le pot procura. El descrie deci **un dezechilibru între capitalul fix și capitalul mobil, și o subinvestiție cronică.** Și aceasta, exact în momentul în care prietenul său **Atanasie întemeiază** la Athos mănăstirea **Marea Lavră, unde practică masiv investițiile productive**, sub forma canalizărilor de-a curmezișul muntelui, pentru irigații și morărit, și a unui port pentru corăbiile mănăstirii, care în curând vor cutreierea mările, cu scutire de taxă, pentru a vinde surplusul mănăstirii și, de bună seamă, alte produse. Atanasie a stârnit furia zadarnică a eremiților de la Athos, ostili acestei orientări.

La acest sfârșit al secolului al X-lea, Lavra este, încă, o excepție. Biserica inventează atunci un mijloc de a-i determina pe laicii înstăriți să investească în mănăstiri. **Unele dintre ele sunt încredințate ca „donație pentru binefacere"** (*charistike dorea*), pentru una, două sau trei generații, unor laici. Aceștia din urmă au drept îndatorire să întrețină mănăstirea și monahii și să îndeplinească obligațiile caritabile prevăzute în hrisovul de întemeiere; în schimb, **surplusul obținut**, care **este** deci **un obiectiv normal pentru o mănăstire**, le revine în întregime. La sfârșitul perioadei stabilite, mănăstirea își redobândește statutul originar. Principalul furnizor

de *charistikai* este patriarhul Constantinopolului, dar donații de acest fel fac și episcopii locali. Pe de altă parte, mănăstirile care au primit dreptul de a se administra singure, având deci statutul de „autodespot", se pot dona ele însele. Marele cărturar al secolului al XI-lea, Mihail Psellos (cf. Câțiva autori de primă mărime, cap. VII), este astfel solicitat în mai multe rânduri. El acceptă mănăstirea Medikion din Bithynia, care și-a avut momentul de glorie în secolul al IX-lea, dar care pare amenințată cu dispariția când o primește Psellos: **fără pământuri, dar cu datorii, pe care cărturarul le achită**; el cumpără vite, plantează vii, abate cursuri de apă pentru irigații și furnizează hrana monahilor din propriile-i resurse. „Înainte de a primi ceva, oricât de puțin, am cheltuit aur", constată Psellos; *a contrario*, mănăstirea a trebuit să-i furnizeze în cele din urmă un venit, dar după un timp anormal de lung față de cât era de așteptat în mod legitim.

Firește, o asemenea instituție ducea la abuzuri. Unii charistikarioi se grăbeau să demoleze clădiri și să-și însușească materialele; alții impuneau primirea de monahi aleși de ei. Multe contracte erau încheiate fără inventar, și la preluare, și la predare. Împărații și patriarhii au luat măsuri pentru a remedia aceste abuzuri, dar nu pentru a suprima instituția. Aceasta a murit de moarte naturală. Pe de o parte, **potentații laici au găsit în cedarea directă de venituri fiscale, *pronoia*, un venit mai sigur fără a trebui să investească**. Pe de altă parte, mergând pe urma marilor lavre athonite, călugării au devenit excelenți administratori. De altfel, *charistike* își avea echivalentul intern lumii monastice: o mănăstire în stare precară era atribuită alteia în *epidosis*. Soarta sa însă nu era mai demnă de invidie: beneficiarul reușea să facă astfel încât **mănăstirea donată să devină o simplă dependință, un metoc**. Oricum, aceasta este tendința generală: **concentrarea mănăstirilor în folosul celor mai puternice**. Împăratul, mai cu seamă, donează mănăstiri imperiale lavrelor athonite; în câțiva ani, mănăstiri străvechi, precum cea de la Peristerai, în apropiere de Thessalonic, sau cea de la Polygyros, în centrul Peninsulei Halkidiki, devin simple metocuri ale Lavrei sau Ivironului.

Pe toată durata secolelor al X-lea și al XI-lea, aceste mari mănăstiri cumpără bunuri și primesc o sumedenie de donații; pământurile lor sunt cultivate de pareci, iar în locurile unde aceștia nu există, ele creează metocuri pentru a trimite monahi ai mănăstirii principale ca să supravegheze munca țăranilor lor. **Aceste mănăstiri obțin pentru pământurile lor, dar și pentru corăbiile lor, condiții fiscale preferențiale.** Pe scurt, ele devin puteri economice. Evoluția încetinește într-un câtva în secolul al XII-lea, căci aristocrații laici se arată grijulii cu averile lor, dar apoi se reia. La sfârșitul Imperiului, mănăstirile știu să profite la maximum de situația politică, creată de schimbările permanente de dominație între Imperiu, sârbi și otomani. În fața fiecărei amenințări politice, potentații laici cred că pot să-și apere bunurile donându-le mănăstirilor care, bineînțeles, nu le mai înapoiază. Dimpotrivă, ele dovedesc o aptitudine uimitoare de a obține de la noii stăpâni, începând cu turcii, angajamentul de a nu se atinge de bunurile lor, acestea rămânând astfel singurele protejate, ceea ce atrage noi donații. În secolele al XIV-lea și al XV-lea, **mănăstirile au devenit principala putere economică, cel puțin în zonele rurale.**

Trebuie spus că mentalitatea cuceritoare creată de investițiile rodnice de care au dat dovadă îi lipsea în mod bizar aristocrației laice. **În întreaga societate triumfă într-adevăr idealul autarhic.** Acesta nu este surprinzător în cazul micii exploatații țărănești, care este, oricum, constrânsă la autarhie. Dar ea pătrunde și în clasa conducătoare. Aceasta preferă așa-numitele *autourgia*, adică **bunuri care furnizează în fiecare an venituri fără a necesita investiții suplimentare**: arhetipul este creșterea animalelor, care permite sporirea șeptelului. Această subinvestiție cronică este fără îndoială una dintre cauzele majore ale declinului bizantin. În același mod, aristocrații sunt mari amatori de bunuri imobiliare urbane, prăvălii și ateliere, care aduc în fiecare an o chirie; dar ei vor trebui să aștepte zilele de pe urmă ale Imperiului pentru a se lansa în comerț. **Comerțul, ca și căutarea profitului de dragul profitului, este considerat ca o decădere.**

ARTIZANATUL DE LUX

Fragment din poarta bisericii San Paolo fuori le Mura

O serie de produse au creat faima Bizanțului, în special a atelierelor din Constantinopol, megalopolis al iscusinței, de unde plecau necontenit, mai cu seamă spre Occident, corăbii încărcate cu produse ce nu se găseau decât aici dacă se dorea să fie de calitate superioară. **Porți monumentale de bronz**, sculptate cu finețe după modelul celor care împodobeau principalele biserici din Constantinopol, au ajuns la biserica San Paolo fuori le Mura, din Roma, la catedralele din Trani, în Apulia, Amalfi și Salerno, pe coasta tireniană, la mănăstirea Monte Cassino – toate, oferite de negustorul amalfitan Mauro Pantaleone. Atelierele din Constantinopol erau capabile să se adapteze la această cerere și să graveze inscripții în limba latină și/sau să deseneze o iconografie a Sfântului Mihail, pe atunci străină bizantinilor. Ele foloseau meșteșugari străini, care și-au semnat lucrările: porțile de la San Paolo din Roma, de pildă, comportă un nume armean scris în siriacă. De asemenea, o parte din **mozaicurile** care au ornamentat bisericile

din Kiev, din Sicilia sau din Țara Sfântă vor fi putut fi fabricate la Constantinopol înainte de a fi montate la fața locului.

Dar producția cea mai apreciată a Imperiului este **mătasea**. Aceasta prezintă un caracter particular, căci anumite țesături de mătase, mai cu seamă cele vopsite în purpuriu, dar și în alte culori, sunt **rezervate uzului imperial**, fie pentru veșmintele suveranului, fie pentru darurile pe care acesta le oferă principalilor săi demnitari sau principilor străini. Pentru producție și comerț, acestea sunt țesături „interzise" *(kekolumena)*. Începând din momentul în care Iustinian, în secolul al VI-lea, introduce cultura viermilor de mătase în Imperiu, aceste materiale textile sunt **fabricate mai întâi în ateliere imperiale**. Acestea sunt concentrate în Constantinopol, în interiorul palatelor imperiale: țesătoarele în Marele Palat, boiangiii pentru purpuriu – în palatul Zeuxippos; începând din secolul al VIII-lea, fabricanții de brocarturi sunt situați în palatul Eleutherios. Această concentrare geografică este menită să evite divulgarea secretelor de fabricație.

Țesătură imperială de mătase decorată cu lei

Acest monopol pune problema mâinii de lucru. În epoca lui Iustinian, e vorba numai de sclavi aflați sub o aspră restricție; condiția lor s-a ameliorat sub Heraclius, în secolul al VII-lea, iar Leon VI eliberează sclavii imperiali la sfârșitul veacului al IX-lea. Așadar, în secolele al X-lea și al XI-lea, atelierele imperiale folosesc fără îndoială salariați, ceea ce ridică problema secretului pentru persoanele care ies din atelier. Femeile se ocupă de primele stadii ale fabricației (torsul și țesutul); croitorii, boiangiii în purpuriu și

fabricanții de brocarturi sunt bărbați. Desenele care ornamentează țesăturile arată că acești artizani sunt adevărați artiști; inventivitatea în materie de culori este uimitoare: astfel, purpura de Tyr preparată cu suc de murex, sau purpura violetă, ori nuanțe mai catifelate, de culoarea piersicii. În secolul al X-lea, monopolul imperial și-a pierdut din strictețe: novela 80 a lui Leon VI autorizează vânzarea de mici cupoane de purpură, iar *Cartea Eparhului*, din 912, reglementează fabricarea privată a țesăturilor de mătase; însă veșmintele de talie mare și foarte scumpe rămân interzise vânzării cel puțin până în secolul al XII-lea.

ARTIZANATUL ȘI COMERȚUL CU AMĂNUNTUL LA CONSTANTINOPOL

În 912, Leon VI promulgă un edict foarte important pentru cunoașterea noastră despre artizanatul și comerțul la Constantinopol: ***Cartea Eparhului***. Eparhul, sau prefectul orașului, este un funcționar care există din 359; el e însărcinat în general cu poliția și justiția în capitală, iar această poliție privește și meseriile. Încă din epoca romană, acestea sunt organizate, cel puțin pentru o parte dintre ele, în **bresle**. Noutatea, la începutul secolului al X-lea, **este stabilirea în scris a reglementării unora dintre ele**. Fiecare dintre cele 22 de titluri ale *Cărții* este redactat conform unor modalități apropiate, cu mici deosebiri în ceea ce privește ordinea și vocabularul folosite; nu încape îndoială că eparhul a efectuat o anchetă printre subordonații săi, dar și cu privire la meșteșugurile în cauză, apoi a pus totul în ordine, fără a ajunge la o unificare totală, dar efectuând o clasificare ce se reflectă în starea actuală a *Cărții*. Această redactare este apoi transmisă cancelariei imperiale, care îi adaugă un preambul-tip, comparabil cu alte preambuluri de legi: textul este din acel moment gata de promulgare.

Greutate de o livră

Titlurile de la 1 la 3 se referă la meserii asimilabile unor servicii publice: notari, aurari, bancheri-schimbători de bani. Titlurile de la 4 la 8 tratează despre meșteșugurile mătăsii, a căror importanță politică am văzut-o; titlul 9, într-o tranziție subtilă, reglementează statutul celor ce se ocupă de cusutul lenjeriei. Titlurile 10-19 se ocupă de meseriașii care contribuie la aprovizionarea cu produse de primă necesitate: alimentare, ca brutarii sau negustorii de pește, ori altele, ca lumânărarii, tăbăcarii sau săpunarii. Sfârșitul este mai confuz, ca și cum ar fi vorba de un adaos ulterior: titlul 20 se referă la *legatarios*, adjunctul eparhului, titlul 21 – la geambași, iar titlul 22 – la diverși antreprenori de construcții. Cum *Cartea* ne este cunoscută printr-un mic număr de manuscrise, de altfel târzii, e greu să știm dacă va fi comportat și alte meserii; oricum, e vorba de un cod complex și expresiv, care păstrează urmele unei actualizări ulterioare, deoarece prevede pedepse pentru cei ce refuză să accepte la plată o *nomisma tetarteron*, monedă emisă sub Nikephoros Phokas (963-969). Fapt este că **multe meserii foarte importante**, și chiar vitale, pentru Constantinopol **lipsesc**, începând cu cea a **lucrătorilor în bronz**, care au dat numele lor unuia dintre cartierele celebre, situat în apropiere de Sfânta Sofia, Chalkoprateia, renumit și printr-o biserică a Sfintei Fecioare, construcție mai veche decât catedrala și deținătoare de icoane și relicve.

Meșteșugurile au deci o organizare: fiecare dispune de un șef, care trebuie agreat de eparh, dar care pare a fi desemnat de breaslă. Aceasta are o **viață colectivă**, care nu se mărginește la desemnarea șefului ei, ci comportă și sărbători, în special religioase: pe de altă parte, întrucât fiecare nou meșteșugar plătește cel mai adesea un drept de intrare în breaslă, aceasta este înzestrată cu **o vistierie**. O asemenea organizare îi permite eparhului **un control lesnicios** a tot ceea ce e de controlat, îndeosebi **calificarea profesională și onestitatea** noilor **membri**, al căror meșteșug este în mod vizibil garant. Mai multe meserii țin astfel de un sistem de formare. Acesta din urmă este foarte amănunțit pentru notari, care întrețin școli, atât pentru instruirea generală, cât și

pentru ucenicia dreptului și a întocmirii actelor: viitorul notar susține un examen, care atestă că știe pe de rost *Procheiron*-ul, manualul de drept promulgat de Vasile I între 870 și 879, și că este capabil să redacteze un act. Celelalte meserii se învață prin **ucenicie** într-o prăvălie sau un atelier, de la un meșter, care dispune astfel de mână de lucru auxiliară.

Pentru cea mai mare parte a meșteșugurilor, aceeași unitate economică realizează și fabricația, și vânzarea; aceasta este *ergasterion*-ul, deopotrivă prăvălie și atelier. Prăvălia, cu fațadă îngustă, care servește drept vitrină, are deschidere la stradă, adesea în fundul porticului atunci când e vorba de o stradă cu porticuri; fabricația, care dă numele ei *ergasterion*-ului, se efectuează în spatele prăvăliei; pentru meșteșugurile exclusiv comerciale, partea din spate a prăvăliei servește drept antrepozit. **Prăvălia poartă drept calificativ numele meșteșugului**: în cazul tranzacțiilor, *ergasterion*-ul este transferat împreună cu activitățile sale; dar nu se știe cine acorda autorizația practicării cutărei activități în cutare loc sau a schimbării activității, și nici măcar dacă o asemenea autorizație era necesară.

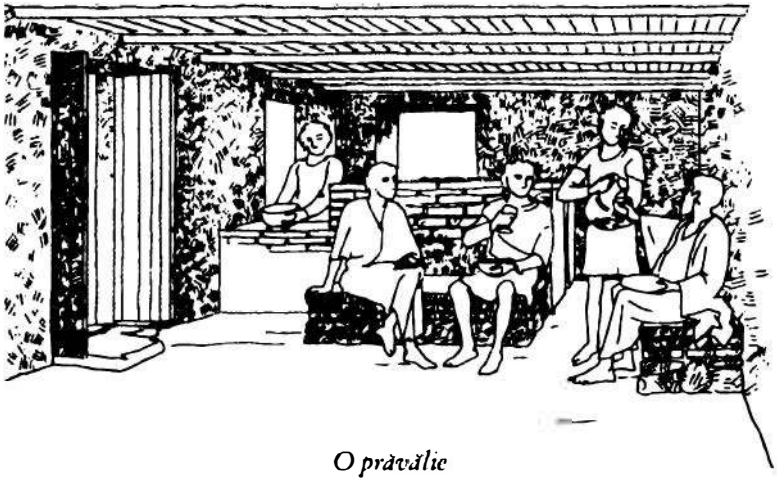

O prăvălie

Cele mai multe dintre aceste *ergasteria* sunt **mici întreprinderi familiale, exploatate de un meșter și familia sa**. El își

pune soția, fiii și ginerii la lucru pe echipamentele care îi aparțin; atelierul se transmite de la o generație la alta. Există adesea salariați și ucenici, dar aceștia reprezintă o mână de lucru auxiliară. Același meșter poate să exploateze mai multe *ergasteria* ale aceleiași meserii, dar atelierele anexe trebuie atunci să fie conduse de sclavi, din cauza responsabilității civile: într-adevăr, un gerant ar fi personal responsabil, în timp ce sclavul angajează responsabilitatea proprietarului său.

Anumite ateliere de meșteșuguri importante, de exemplu mătăsăriile, pot să folosească un număr destul de mare de **salariați**. Aceștia sunt, pentru epoca respectivă, **relativ protejați**. Durata normală a contractului de muncă este de o lună: pe durata acestui interval este interzis să se ademenească în scop de angajare un lucrător al unui concurent. Deși nu avem indicii despre ucenicia unui lucrător, e limpede că există lucrători la fel de calificați ca meșterul lor. Salariul lor este desigur variabil, dar, pentru cei mai calificați, el se situează în jurul unei jumătăți de *miliaresion* pe zi; dacă sunt angajați permanenți, la cele vreo 280 de zile lucrătoare dintr-un an asta înseamnă un salariu anual de circa 12 *nomismata*. **Acest câștig oferă un nivel de viață corespunzător, însă nu și posibilitatea de a economisi îndeajuns pentru a deveni meșter**, decât în cazul căsătoriei cu fiica unui meșter.

MARELE COMERȚ

Geografic, **Imperiul Bizantin este în mod ideal plasat**, mai cu seamă prin orașele sale portuare, începând cu capitala, pentru marele comerț. Acesta nu a încetat cu adevărat niciodată, nici măcar când făceau ravagii războiul pe mare cu arabii și pirateria acestora. Constantinopolul perpetuează tradiția armatorilor: la începutul secolului al IX-lea, pentru a-i îndemna să facă negoț, dar și pentru a asigura statului venituri, împăratul Nikephoros I le impune acestora un împrumut forțat cu un indice de 16,6%; acesta dă, mai bine decât coeficientul legal al prețului monetare, de două ori mai ridicat, o idee și despre costul banilor, și despre profiturile care se pot obține din marele comerț. De altfel, bizantinii

sunt **consideraţi**, chiar înaintea italienilor, şi împreună cu arabii, cu care fac negoţ, **maeştri în arta societăţii comerciale**: comanditari împrumută bani armatorilor de nave şi încasează trei sferturi din profituri; uneori negustorul investeşte o parte şi atunci profitul este împărţit pe jumătate.

Sigiliu de comerciari însărcinaţi cu perceperea taxelor pe comerţ

Corăbiile bizantine cu prova bombată şi vele cutreieră mările mai întâi pentru a face **comerţ cu produse alimentare**, dar şi pentru a furniza, în special Constantinopolului, **materii prime** – metale, mătase, in – necesare artizanatului. Ele aduc şi produse orientale, care ajung în Imperiu de la capătul Mării Negre (Trapezunt) sau de pe coasta siriană. La punctul maxim al înfruntărilor, negustori sirieni îşi au cartierele lor în capitală, unde se află, uneori, de peste zece ani; încă din secolul al VII-lea, negustori musulmani au o moschee la Constantinopol. Aceiaşi negustori, bizantini şi străini, exportă produsele Imperiului şi cele pe care le furnizează **artizanatul de lux**, atât de apreciat, din Constantinopol. În mai multe rânduri este necesar să se reorganizeze porturile Constantinopolului, care au tendinţa de a se colmata: portul teodosian, la Propontida, îşi încetează astfel orice activitate în secolul al X-lea. Însă poziţia adăpostită permite o nouă tehnică, mai bine adaptată dinamismului comercial (cf. supra, Consecinţele monetare): **malurile Propontidei şi ale Cornului de Aur se umplu de *skalai***, scări de lemn perpendiculare pe mal şi comportând debarcadere paralele cu acesta: în spatele scărilor se construiesc antrepozite mai mult sau mai puţin închise, numite *emboloi*, ca şi porticurile străzilor comerciale.

După rușii de la începutul secolului al X-lea, **negustorii italieni** sosesc la sfârșitul acestui veac la Constantinopol, apoi în celelalte orașe portuare și în principalele orașe din interior. Aceștia sunt, mai întâi, cetățeni ai orașelor ce fac teoretic parte din Imperiu, Amalfi și Veneția. Din 992, Veneția obține o diminuare cu 10% a dreptului de circulație, plătit în principiu de toată lumea, indiferent de origine; în 1082, venețienii obțin o dispensă totală și **concesionarea de așezăminte** în Cornul de Aur, care devin curând **adevărate cartiere**. În secolul al XII-lea, sosesc, la rândul lor, pisanii, apoi genovezii. La început ei sunt bine primiți, deoarece aduc o prosperitate generală; dar atmosfera se degradează începând de pe la mijlocul secolului. În 1171, Manuel I Comnenul poruncește să fie expulzați toți venețienii; faptul le permite acestora să scape de masacrul general din 1182. Desigur, negustorii italieni sunt repede din nou admiși, dar lecția a fost reținută: trebuie să se dobândească **siguranță în ceea ce privește Constantinopolul**, ceea ce venețienii întreprind cu a patra cruciadă.

Restabilirea Imperiului în 1261 marchează, dimpotrivă, triumful genovezilor, care devin curând stăpânii întregului cartier Pera, din nordul Cornului de Aur, și cutreieră Marea Neagră. Firește, comerțul Constantinopolului este de acum în mâinile italienilor, însă **negustorii bizantini**, cărora li se alătură curând aristocrația, pe care situația economică o silește să se umilească, **se asociază** acestuia. În 1453, orașul este parțial în ruină, artizanatul aproape că a dispărut, dar **comerțul, devenit aproape în întregime de tranzit, rămâne prosper** și cucerirea otomană nu-i pune câtuși de puțin capăt.

BIZANTINII

V

TIMPUL

În această privinţă, ca şi în celelalte, Bizanţul este mai întâi **continuarea Romei, atât în ceea ce priveşte măsurarea timpului, cât şi în ceea ce priveşte calendarul**. Orele zilei, lunile, modul de plasare a zilelor în interiorul lunilor după sistemul calendelor, idelor şi nonelor nu se schimbă, cel puţin în cursul primelor secole. Dar, începând din veacul al IV-lea, Imperiul se creştinează: **timpul lui Dumnezeu** şi al slujitorilor săi se întâlneşte cu timpul zeilor şi cel al cetăţii romane extinse la un întreg Imperiu. Or, timpul este în multe privinţe o dată politică şi ideologică. Putere publică, puterea imperială trăieşte în parte din impozitele pe care le percepe anual la dată fixă. Punctul de referinţă pentru numărarea anilor poate oare să rămână întemeierea Romei într-un imperiu dominat de-acum de o religie eshatologică, o religie care aşteaptă sfârşitul lumii şi moşteneşte o istorie a originilor sale ce ţine de adevărul revelat, chiar dacă împăratul este locotenentul lui Dumnezeu pe pământ? Iar noua religie se dovedeşte rapid o religie intruzivă, a cărei **liturghie ritmează viaţa** nu a tuturor locuitorilor Imperiului, dar a unei părţi notabile şi influente, **mai întâi clericii, apoi monahii** (cf. Cadrele, cap. VI).

Scurgerea timpului în cursul anului este deci în mod clar o preocupare publică. Ceea ce cunoaştem cel mai bine referitor la Bizanţ este ceremonialul imperial, cu grijă codificat, astfel încât împăratul Constantin Porfirogenetul (913-959) a pus să se compileze o carte *Despre ceremonii* şi mai mulţi înalţi demnitari au

redactat lucrări specializate numite *taktika* (de la verbul care înseamnă „a rândui"). Cea mai celebră dintre acestea, scrisă în 899 de către un înalt funcționar al Palatului, Philotheos, ne descrie **ciclul complet al ospețelor oferite de împărat** și care urmează ordinea sărbătorilor, aproape toate religioase, începând de la Crăciun, dar cărora li se adaugă sărbătorile care îi comemorează pe împărații dinastiei macedonene, atât pe Vasile I (867-886), tatăl împăratului domnitor pe atunci, Leon VI, cât și pe acesta și pe fratele său Alexandru, de asemenea încoronat. Timpul politic și timpul religios sunt deci strâns îngemănate; la acest nivel, este o evidență, căci împăratul este locotenentul lui Dumnezeu pe pământ.

Pentru masa populației, cea mai importantă este scurgerea cotidiană a timpului; aceasta este succesiunea vârstelor vieții, cu marile etape de la naștere până la moarte. Cu atât mai mult cu cât mortalitatea este ridicată, îndeosebi cea infantilă, iar speranța de viață este oricum scurtă: timpul care trece e resimțit în mod cu atât mai acut.

CALENDARUL

Acesta comportă trei niveluri: zilele în cadrul lunilor, așa cum sunt definite de calendarul iulian datând de la Cezar, lunile anului și numărarea anilor care se succed.

Pentru zile, noutatea este totală, săptămâna fiind de acum decalată de lunile solare ale calendarului iulian. Istorisirea *Facerii* este cea care se impune: Dumnezeu a creat lumea în șase zile și s-a odihnit într-a șaptea, ziua de Sabat. Bizanțul adoptă deci săptămâna în toată strictețea ei: ea se termină cu sâmbăta noastră, numită *sabbat*. Dar temelia lumii noi este învierea lui Hristos: **prima zi a săptămânii va fi** deci această nouă creație a cerului și-a pământului, **Ziua Domnului** (***Kyriake***). Creștinii răsăriteni nu rețin în cele din urmă denumirea celorlalte zile ale săptămânii așa cum a parvenit ea din Egipt (și subzistă în calendarul nostru de astăzi), adoptată de o parte a comunităților evreiești, unde zilele urmau

o ordine complicată întemeiată pe distanța presupusă a planetelor față de Pământ, începând cu Soarele și Luna. Vinerea devine ziua „pregătirii" (*paraskeve*) și celelalte zile sunt, simplu, a doua (luni), a treia (marți), a patra (miercuri) și a cincea (joi), stil deja cunoscut de alte comunități evreiești. Cu toate acestea, actele oficiale, cronicarii și chiar scriitorii ecleziastici nu folosesc în general zilele săptămânii, ci doar zilele, exprimate în numere, ale lunii (de unde numele lor de mineie), ceea ce este destul de comod pentru perenitatea sistemului, evitându-se deplasarea cu o zi a fracțiunilor de lună din an în an.

Ziua săptămânii (Bizanț)	Ziua săptămânii (Occident)
Kyriake (ziua Domnului)	Duminică (ziua Domnului)
A doua	Luni (ziua Lunii)
A treia	Marți (ziua lui Marte)
A patra	Miercuri (ziua lui Mercur)
A cincea	Joi (ziua lui Jupiter)
Paraskeve (pregătirea)	Vineri (ziua lui Venus)
Sabbat	Sâmbătă (ziua de Sabat)

Pentru lunile anului, tradiția romană este cea care se impune, cu toate că majoritatea acestora poartă numele unor zeități păgâne (de pildă, martie pentru Marte, iunie pentru Iuno, ianuarie pentru Ianus) sau al unor împărați de asemenea păgâni (iulie pentru Iulius Cezar, August). Anul roman începe în martie, de unde numele lunilor septembrie, noiembrie și decembrie. Din secolul al III-lea, **începutul anului fusese deplasat pe 1 septembrie** și Imperiul Bizantin a păstrat această datină până la sfârșit. Calendarele liturgice s-au adaptat la ea: când s-au păstrat *menologia* complete (liste de sfinți aranjați în ordinea sărbătorii lor în calendar: cf. Sentimentul religios, cap. VI), ele încep din 1 septembrie. De altfel, Orientul nu a cunoscut controversele violente care au agitat Occidentul creștin cu privire la stabilirea datei Paștelui, chiar dacă aceasta a fost subiect de dezbatere vreme de mai multe secole.

Mai rămânea de fixat cifra miilor. Datarea de la întemeierea Romei era exclusă; datarea prin domnia împăraților nu putea veni decât în al doilea rând, deoarece aceștia se schimbau frecvent și începutul domniei lor nu coincidea niciodată cu cel al anului. Datarea după consulii care se succed în fiecare an nu a supraviețuit dispariției consulatului în secolul al VI-lea. Încetul cu încetul se impune necesitatea **datării de la crearea lumii**, și aceasta în perspectiva Parusiei, întoarcerea lui Hristos pe pământ: ea va marca sfârșitul lumii, pe care creștinii îl așteaptă, căci salvarea lor depinde de Judecata de Apoi, care va avea loc atunci. Sprijinindu-se atât pe istorisirile din Vechiul Testament, cât și pe genealogia lui Hristos, așa cum figurează ea la începutul Evangheliei după Matei, calculul poate da rezultate diferite. În secolul al VII-lea se impune definitiv **era bizantină**, rezultând de fapt dintr-o aliniere a calculului computiștilor, care ajungea să dateze crearea lumii la 31 martie 5008 î. Hr., și a uzanței politice, statornicite de peste trei secole, de a situa începutul anului civil pe 1 septembrie. **Ca atare, documentele oficiale se datează în anul lumii socotit de la 1 septembrie 5509**. Pentru a afla anul erei noastre, trebuie deci să scădem 5509 între 1 septembrie și 31 decembrie și 5008 între 1 ianuarie și 31 august.

Acest calcul este, într-un anumit fel, un compromis. Convingerea computiștilor era că **lumea trăia cicluri de o mie de ani**, că Hristos se născuse la mijlocul celui de-al șaselea ciclu și că, după toate aparențele, nu avea să existe un al șaptelea. Desigur, calculul care dă 5509 nu este exact, dar toate celelalte moduri de calcul se dovediseră de asemenea false: astfel, computul alexandrin, adoptat, de exemplu, de cronicarul Teofan, ajungea la data creației 5492, adică aproximativ aceeași distanță era în final adoptată, însă în celălalt sens. Cu toate astea, apropierea sfârșitului ciclului, care ar fi trebuit să se situeze pe la anul 500, nu pare să fi stârnit o neliniște comparabilă cu cea care se atribuie, de altfel în mod exagerat, Occidentului față de anul 1000. Odată depășit acest stadiu, așteptarea s-a reluat: cum Constantinopolul căzuse în 1453, patriarhul Gennadios Scolarios, care își exercita funcția sub dominație

otomană, putea să creadă în sfârșitul lumii când avea să se încheie al șaptelea ciclu, în 1492; de altminteri, această credință se răspândise în cursul ultimului secol de existență a unui Imperiu Bizantin a cărui cădere era în mod vădit așteptată chiar de supușii săi. Între sfârșitul mileniului al VI-lea și sfârșitul celui de-al VII-lea, **teama eshatologică** nu a dispărut totuși, mai cu seamă cum se apropia **mijlocul acestui al VII-lea mileniu**, ceea ce corespundea cu aproximație mileniului nașterii lui Hristos. La apogeul puterii sale, împăratul Vasile II (976-1025) a fost în chip insistent îndemnat de unii să abandoneze lupta sa decisivă împotriva bulgarilor, care avea să-i aducă porecla de „omorâtorul de bulgari", pentru **a purcede la cucerirea Ierusalimului**, astfel încât Imperiul universal al cărui stăpân era să se afle în posesia **locului presupus al Parusiei** în ziua în care aceasta avea să se producă. În definitiv, predecesorul lui Vasile, Ioan Tzimiskes, ajunsese la 150 de kilometri de Orașul Sfânt. Preocuparea nu era totuși suficient de pregnantă sau de răspândită pentru a-l determina pe Vasile să se abată de la obiectivul său principal ca să înfrunte puterea califatului fatimid din Cairo, în alt chip redutabil și care i se părea, pe drept cuvânt, peste puterile sale. Cu toate acestea, **literatura apocaliptică**, adesea de origine orientală, venită din regiunile de limbă siriacă sau de la comunități evreiești din afara Imperiului, și ulterior răspândită pe scară largă în Occident, **a rămas în mod constant prezentă în Bizanț**.

Caracterul administrativ al acestui mod de datare prin anul lumii se manifestă într-o altă instituție: indicțiunea, care la început este de natură fiscală. Ea există de pe timpul reformei lui Dioclețian, însoțită de o cadastrare a pământurilor și a mijloacelor de exploatare a acestora, în 297. De atunci, indicțiunea este ciclul de cincisprezece ani care separă două reînnoiri ale cadastrului: primul an al primei indicțiuni ar fi deci de la 1 septembrie 297 la 31 august 298, iar al cincisprezecelea, de la 1 septembrie 311 la 31 august 312 etc. Totuși, numărul de indicțiuni cu începere din 297 este repede uitat și anii se datează după poziția în ciclul indicțional. Toți anii sunt deci cuprinși între unu și cincisprezece. Acest tip

de datare, frecvent în surse și fără îndoială în viața de zi cu zi, **nu definește data decât cu un multiplu de aproximativ cincisprezece ani.** Să luăm drept exemplu o decizie a unui funcționar numit Simeon, care le confirmă monahilor de la mănăstirea Marea Lavră, din Halkidiki, drepturile acesteia asupra a 32 de pareci. El este datat septembrie, indicțiunea 3. Cum funcționarul acționează la ordinul unui împărat nenumit, dar calificat drept „răposatul" Nikephoros Phokas (963-969), deducem că împăratul domnitor menționat este, după toate probabilitățile, Ioan Tzimiskes (969-976): indicțiunea 3 merge din septembrie 974 până în august 975 și corespunde anului lumii 6483.

Dacă perindarea anotimpurilor și modul în care o percep bizantinii nu au nimic original, momentele importante ce marchează cursul anului prezintă un interes cert și denotă un alt contact între fondul roman și păgân și o civilizație care se vrea creștină, între sărbătorile laice și calendarul sărbătorilor liturgice. Anumite sărbători păgâne nu dispar repede. Dacă Lupercaliile, festivități închinate deopotrivă întemeierii Romei și fertilității, nu se mențin după secolul al VI-lea, altele dăinuie până în veacul al X-lea. Astfel, **sărbătoarea legămintelor (Bota, 3 ianuarie)**, care mai dădea încă loc la sacrificii când sinodul *in Trullo* (692) pretinde interzicerea lor din acest motiv, **constituie în continuare prilej de curse la Hipodrom**, organizate de împărat, în secolul al X-lea. La fel, **Brumalia, sărbătorile lui Dionysos**, celebrate din 24 noiembrie până în 21 decembrie, care marchează încheierea fermentației vinului și sfârșesc prin a se întrepătrunde cu Nașterea Domnului, există încă în secolul al VI-lea; sinodul *in Trullo* decretează șase ani de excomunicare pentru oricine participă la ele. Cu toate acestea, ele **sunt încă practicate la curtea imperială**, unde, **în secolul al X-lea**, demnitarii îl aclamă pe împărat și îi urează o domnie îndelungată, acesta distribuindu-le în schimb pungi cu aur. În secolul al XII-lea, ele încă nu dispăruseră. La acestea se adaugă **sărbători de tip civic**, printre care cea mai importantă, în capitală, era **ziua de 11 martie, aniversarea inaugurării Constantinopolului** de către Constantin, și care prilejuia la Hipodrom cele

mai splendide curse de care ale anului (cf. Hipodromul, cap. IX), însoțite de distribuții de pâine și pești, deși acestea dispăruseră din obișnuințele constantinopolitanilor. În orașele de provincie, sărbătorile civice corespund mai degrabă cu sărbătorile religioase, cele ale sfântului protector de la care orașul posedă eventual relicve.

La sate, ritmul este copiat mai mult după anotimpuri și lucrările pe care le implică acestea. Cunoștințele noastre în această privință sunt însă foarte răzlețe. Se pare totuși că două sărbători corespund destul de bine solstițiilor, foarte importante pentru lucrările agricole, încă și mai strâns legate decât cele ale orașelor de durata zilei: Nașterea Domnului corespunde cu aproximație solstițiului de iarnă, iar cea a Sfântului Ioan Botezătorul, solstițiului de vară. Pe cât se pare, **creștinismul s-a mulțumit să asume cutumele păgâne creștinându-le**, mai degrabă decât să înfrunte datinile imemoriale.

Bineînțeles, în acest Imperiu creștin, calendarul sărbătorilor liturgice, nenumărate, se impune sau se suprapune. În afară de Paște, sărbătoare principală, ciclul celor douăsprezece (alte) sărbători cuprinde trei sărbători mobile legate de aceasta dintâi (Floriile, Înălțarea și Rusaliile) și nouă fixe, legate de Hristos (Buna-Vestire, Nașterea Domnului, Boboteaza, Întâmpinarea Domnului sau Hypapante, Schimbarea la Față) sau de Sfânta Fecioară Maria (Nașterea, Intrarea în biserică, Adormirea), la care se adaugă Înălțarea Sfintei Cruci. Acestor sărbători li se adaugă Tăierea Împrejur, două sărbători legate de Ioan Botezătorul – Nașterea, în 24 iunie, și Tăierea Capului, în 29 august –, precum și sărbătoarea Sfinților Petru și Pavel (29 iunie). **Dar această colecție deja bogată poate fi sporită de sărbători locale**. Într-adevăr, fiecare oraș și numeroase sate își au sfântul lor protector, o persoană a cărei viață în locul respectiv poate să fi fost reală sau doar pretinsă, dar a cărei sărbătoare face parte din identitatea comunității. Unul dintre cele mai bune exemple este cel oferit de orașul care a fost multă vreme al doilea ca importanță al Imperiului, Thessalonic. Sfântul său patron, Dimitrie, este sărbătorit

acolo, din secolul al V-lea, pe 26 octombrie și această sărbătoare este prilejul unuia dintre târgurile cele mai importante din Imperiu.

ZIUA, ORELE ȘI MĂSURAREA TIMPULUI

O zi se numește literalmente „noapte-zi", deci ansamblul format din o noapte și o zi, care prezintă avantajul de a avea o durată fixă, în timp ce durata zilei și a nopții variază în funcție de anotimpuri. **Ziua, ca și noaptea, numără douăsprezece ore, de durată variabilă** în tot cursul anului. Prima oră a zilei începe la răsăritul soarelui, a treia corespunde mijlocului dimineții, sfârșitul celei de-a șasea marchează mijlocul zilei și sfârșitul celei de-a noua, mijlocul după-amiezii. Ultima oră a zilei constituie seara. Ceea ce urmează după apusul soarelui se numește *apodeipnon*, literal, după-cină. Orele nopții, uneori împărțite în patru veghi, ca în epoca romană, se numără în același mod, cu o delimitare clară a „miezului nopții" (*mesonykton*). Firește, în mănăstiri, ciclul rugăciunilor și al slujbelor ritma în chip mai intens ziua și noaptea, dar această rigoare era necunoscută omului de rând.

Variabilitatea orelor în tot cursul anului **face imposibilă folosirea unor unități de timp mai mici**. Precizia se mărginește de obicei la exprimarea faptului că o acțiune sau un eveniment se situează spre începutul, mijlocul sau sfârșitul cutărei ore a zilei sau a nopții. Singurii care pot și trebuie să meargă mai departe sunt învățații, în special cei pasionați de astronomie, de altfel cu atât mai apreciată cu cât nu e deloc deosebită de astrologie. Observarea aștrilor necesită împărțirea zilei în 24 de ore. În secolul al XI-lea, Mihail Psellos poate astfel să propună diviziuni mai mici, conform unui sistem care amestecă o numerotare zecimală și duodecimală. Ora s-ar fi compus din 5 *lepta* (termen ce desemnează astăzi minutul în limba greacă), de la adjectivul care înseamnă „mărunt", cuprinzând 20 de *stigmai* (puncte). Fiecare dintre aceste *stigmai* ar fi comportat 12 *rhopai* (clipe), deci 240 de clipe pe oră.

A şti cât este ora, ca şi a măsura timpul, se dovedeşte aşadar o dificultate majoră: bizantinii nu au ceas. Termenul „orologiu" vine din greacă: literalmente, „a spune ora", *horologion*. El desemnează mai întâi un **cadran solar** şi deci nu funcţionează decât pe timpul zilei: Iustinian dispusese să se instaleze unul monumental pe edificiul (Milion) care marca începutul străzii mari a Constantinopolului, Mese. Dar bizantinii foloseau şi **clepsidra**, un instrument în care apa se scurge prin nişte orificii minuscule, în mod constant; clepsidrele, cel puţin, **pot fi folosite şi noaptea, şi funcţionează în chip statornic tot anul**; ele pot indica aceeaşi oră oricare ar fi latitudinea, care impune durata zilei, şi longitudinea, care creează decalajul orar. Dificultatea primordială era etalonarea lor, deoarece aceasta nu se putea face, cu ajutorul cadranelor solare, decât la echinocţii.

Bizantinii deveniseră maeştri în arta confecţionării de clepsidre şi a transformării lor în mecanisme ce constituiau, la rândul lor, opere de artă. La începutul secolului al VI-lea, retorul şi exegetul palestinian Prokopios din Gaza ne dă o descriere amănunţită a orologiului hidraulic public din cetatea sa: la drept vorbind nu prea creştin, acest orologiu era ornat cu automate care arătau, pe durata celor douăsprezece ore ale zilei, cele douăsprezece munci ale lui Hercule; din nefericire, nu se descrie mecanismul utilizat. La Constantinopol, *Horologion*-**ul** prin excelenţă **mărginea colţul sud-vestic al Sfintei Sofia**; el avea **douăzeci şi patru de porţi** care se deschideau şi se închideau în continuitatea celor douăzeci şi patru de ore ale zilei.

Secolul al IX-lea a cunoscut o întrebuinţare strategică a clepsidrelor. Învăţatul Leon Matematicianul l-a sfătuit pe împăratul Teofil să instaleze **două clepsidre sincronizate, una la Constantinopol** şi alta într-o fortăreaţă situată la **Porţile Ciliciene** – trecătoarea din Munţii Taurus care închide Asia Mică atunci când se vine dinspre Câmpia Ciliciei, pe vremea aceea ocupată de arabi –, la peste 800 de kilometri de capitală. O reţea de fortăreţe permitea să se aprindă un foc în fortăreaţa următoare de îndată ce fortăreaţa precedentă îl aprindea pe al său: în mai puţin de o oră,

aprinderea focurilor ajungea din Taurus la Constantinopol. Fortăreaţa de la Porţile Ciliciene îşi aprindea focul la începutul unei ore, astfel încât **capitala era alertată în cursul aceleiaşi ore. Fiecăreia dintre ore îi corespundea un mesaj diferit**: împăratul era astfel avertizat în cursul zilei despre natura şi importanţa unei incursiuni arabe, în vreme ce reţeaua Poştei imperiale, deşi bine organizată, ar fi avut cu siguranţă nevoie de patru sau cinci zile, în această zonă cu relief accidentat, înainte de a aduce aceeaşi veste autorităţilor. Ca atare, e de înţeles că Teofil, solicitat de califul al-Mamun, care îşi întemeia pe atunci Casa Înţelepciunii la Bagdad, să i-l trimită pe Leon pentru ca acesta să-i predea geometria euclidiană, a refuzat să se lipsească, chiar şi provizoriu, de un savant atât de important din punct de vedere strategic.

Dacă îi lăsăm deoparte pe aristocraţi, care au un gen de viaţă specific, şi pe monahi şi toţi cei care urmează genul lor de viaţă, al căror orar este în general stabilit de regula fiecărei mănăstiri, **ziua obişnuită a bizantinului**, deci în afara zilelor de sărbătoare, **este ritmată de** un element natural, **lumina zilei**, şi de două ocupaţii majore, **munca şi masa**. Numărul meselor este în general limitat la două: *ariston*-ul este un mic dejun uşor, servit în cursul dimineţii; masa principală (*deipnon*, cina) e servită spre seară, după ziua de lucru. Unii autori menţionează şi o gustare în zorii zilei, numită *prosphagion*, „ceea ce se mănâncă înainte" de a trece la îndeletnicirile obişnuite. Restul zilei este consacrat muncii, la câmp în zonele rurale şi în ateliere şi prăvălii la oraş. **Durata zilei de lucru variază în funcţie de anotimpuri**, ceea ce corespunde intensităţii muncii cerute de ciclul agricol. În oraş, iluminatul, care se face cu opaiţe sau lumânări, este, deopotrivă, prea costisitor şi insuficient de puternic pentru ca partea cea mai mare a meşteşugarilor să-l poată folosi la lucru în condiţii normale. În schimb, el permite veghile, eventual cu destinderea prin practicarea unor jocuri sau, pentru cei care obişnuiesc să o facă şi care aparţin aproape cu toţii aristocraţiei, a lecturii.

La oraş, această bună rânduială este perturbată de unele date suplimenatre. În primul rând, mult mai mult ca la ţară, nu e vorba

nici pe departe ca fiecare să aibă o meserie cu caracter permanent și un acoperiș deasupra capului. Și deși iluminatul urban este rudimentar, ba chiar, cel mai adesea, inexistent, nu toată lumea se întoarce acasă, dacă are o casă, la căderea nopții. O meserie, cel puțin, se practică preferențial, cu toate că nu exclusiv, noaptea: prostituția; aceste femei sunt, de altfel, singurele ce pot fi întâlnite pe străzi după lăsarea serii, în timp ce în cursul zilei femeile, dintre care unele participă la meșteșuguri, sunt relativ numeroase afară. Și cel puțin **una dintre meserii are orare decalate, cea a cârciumarilor**, căreia *Cartea Eparhului* (prefectului) din Constantinopol, promulgată în 912, îi consacră un întreg capitol.

> Nu le va fi îngăduit cârciumarilor, la cele mai mari sărbători și duminicile, să-și deschidă *ergasteria* înaintea celui de-al doilea ceas al zilei și să vândă cuiva vin sau merinde. Noaptea, de la al doilea ceas, ei vor trebui să închidă și să stingă luminile, pentru a evita ca obișnuiții care-și petrec ziua acolo și care, dacă ar fi cu putință, s-ar duce și noaptea ca să se umple cu vin, să poată ajunge cu ușurință la încăierări, violențe și altele.

De remarcat așadar că acești cârciumari deschid în mod normal la prima oră a zilei. Totuși, duminica și cu prilejul sărbătorilor religioase la care masa credincioșilor ar urma să participe, ei deschid cu o oră mai târziu, căci prima oră este cea a slujbei principale. Regulamentul urmărește să-i împiedice să rămână deschiși măcar o parte a nopții, limitând la o oră această deschidere nocturnă; este în mod evident o interdicție nouă pe care eparhul încearcă s-o pună în aplicare și ne dăm seama că bețiile nocturne erau un obicei, cel puțin în capitală.

Încă din 321, **Constantin decretase repausul duminical**. De fapt, această decizie precedă preocuparea sa, de altfel foarte moderată, de a impune creștinismul și probabila sa convertire, însă ea favorizează **cultul „soarelui neînvins"**, al cărui adept era și cu care se identifica în calitate de împărat, situat de calendarul întemeiat pe planete **duminica** (în engleză, Sunday). Trecerea la

creştinism ca religie de stat, la sfârşitul secolului al IV-lea, s-a făcut deci în mod lin, cel puţin pe acest plan: **ziua Domnului**, care era cea a adunării credincioşilor în bazilica episcopală pentru slujba cea mai importantă, **era deci zi nelucrătoare**, chiar dacă ne putem îndoi că acest repaus duminical era respectat întotdeauna şi pretutindeni. Cele mai mari sărbători religioase şi civice erau de asemenea, teoretic, zile nelucrătoare şi putem estima că, cel puţin la Constantinopol, numărul de zile lucrătoare nu trecea cu mult de 280. Acest punct depăşeşte chestiunea timpului, deoarece lucrătorii erau plătiţi pe ziua efectivă de lucru, oricare ar fi fost durata acesteia, şi deci nu primeau salariu în zilele de sărbătoare. *Vieţile sfinţilor* ne înfăţişează din belşug aceste personaje adresând în cel mai bun caz dojeni celor ce nu respectă aceste zile consfinţite.

În mod paradoxal, deşi esenţialul surselor disponibile provine de la ei, ziua aristocraţilor ne este mai puţin bine cunoscută. Activitatea lor normală este serviciul public, exercitarea unei funcţii care, în capitală şi pentru cei mai importanţi dintre ei, se desfăşoară la Palatul Imperial sau în clădirile din apropierea lui. Cât despre copiii acestei aristocraţii, de la vârsta de zece sau unsprezece ani ei merg la şcoală (cf. Şcoala, cap. X), care, în capitală, nu este întotdeauna situată foarte aproape de casă şi unde se duc însoţiţi, eventual de către mama lor, caz documentat doar de *Vieţi* ale sfinţilor şi care rămâne fără îndoială excepţional. Femeile din aristocraţie au mai puţină libertate de mişcare decât cele din popor, cum ar fi, mai cu seamă, ţărăncile, care lucrează la câmp sau cel puţin în grădină.

Totuşi, acest ritm al zilei nu este valabil pretutindeni şi diferă, fără doar şi poate, în micile târguri, după cum ne arată *Viaţa lui Teodor din Sykeon*, personaj mort în 613 şi a cărui *Viaţă* a fost scrisă la puţin timp după aceea. Sykeon este un sat, poate un târguşor, situat într-un loc unde un pod de pe drumul Constantinopol–Ankyra trece peste râul Sangarios. Bunica, mama şi mătuşa lui Teodor ţin hanul de acolo, unde mai fac negoţ şi cu nurii lor. Ambiţioasă în privinţa fiului său, **mama viitorului sfânt îl încredinţează învăţătorului din partea locului**. Aflăm astfel că

băiatul se întoarce acasă la ora dejunului (*ariston*), pe care îl ia împreună cu femeile din casă: putem deci presupune că la țară există o masă și o întrerupere a lucrului la mijlocul zilei. Școala se reia după-masa, dar se termină fără îndoială înainte de a se însera, lăsându-i lui Teodor timp pentru îndatoririle religioase într-un sanctuar din vecinătate, înainte de a se întoarce pentru masa de seară, care e mai ușoară, doar câteva lipii. În orice caz, cu siguranță că un lucrător la câmp nu putea să se mulțumească doar cu o masă în cursul dimineții și o alta seara.

Monahii constituie un caz particular, cel puțin cei care practică cenobitismul. Chiar dacă anumiți întemeietori monastici, ca Teodor Studitul la începutul secolului al IX-lea, Atanasie Athonitul în veacul al X-lea sau Pavel de la Evergetis la mijlocul secolului al XI-lea, au avut o mare influență și au văzut preceptele lor folosite din plin de alții, în Bizanț nu există reguli monastice prestabilite, nici ordine monahale sau canoane care să le impună: **fiecare întemeietor stabilește propria sa regulă și organizează timpul monahilor**. La modul foarte general, timpul este marcat de slujbele și rugăciunile care urmează un ritm ternar, delimitând împărțirea zilei pe câte trei ore; **viața monahului este rânduită de sunetul toacei**, preferată clopotelor; toaca este o bucată lungă de fier, de bronz sau, cel mai adesea, de lemn, în care se lovește cu un ciocan; mănăstirile aveau mai multe toace, de mărimi și sonorități diferite, pentru diferitele chemări. Dar proslăvirea lui Dumnezeu și rugăciunea, care sunt meseria călugărului și justificarea sa socială, nu admit discontinuitatea nocturnă, așa că **majoritatea monahilor se trezește noaptea pentru** *mesonykton*, slujba de la miezul nopții. Mănăstirea Stoudios din Constantinopol, reformată de Teodor, dispunea de un orologiu hidraulic care pornea o alarmă destinată monahului ce ocupa funcția de „deșteptător" (*aphypnistes*), însărcinat să întrerupă somnul confraților săi bătând toaca pentru a-i chema la slujba de noapte. Același Teodor Studitul îi obligă pe cenobiții săi să lucreze: ritmul de **o slujbă la fiecare trei ore** lasă efectiv loc unor largi intervale pentru diferite

activități, în primul rând cele din atelierele interne ale mănăstirii, printre care *scriptorium*-ul unde se recopiază manuscrisele.

VÂRSTELE VIEȚII

Speranța de viață a bizantinilor, evident variabilă în funcție de locul ocupat în societate, care guvernează calitatea și cantitatea alimentației, ca și igiena de care beneficiază individul, este greu de estimat. **Mortalitatea infantilă este, în orice caz, ridicată**; speranța de viață a femeilor este mai mică decât cea a bărbaților din cauza **mortalității importante legate de maternitate**. În ansamblu, pare puțin probabil ca speranța de viață la naștere să fi depășit patruzeci de ani, adică mai mică decât cea cunoscută pentru Grecia antică. Cea mai bine cunoscută este vârsta atinsă de împărați, în afara morții politic accidentale: cei din dinastia Macedonenilor (867-1056) au atins în medie 59 de ani, Comnenii (1081-1185) – 61 de ani, Paleologii (1259-1453) – 60. Aceasta dă cel puțin o idee despre **speranța de viață a aristocraților. Dar cea mai bună modalitate de a ajunge la o vârstă înaintată era**, fără îndoială, **retragerea la mănăstire**: chiar și făcând abstracție de *Viețile sfinților*, a căror veridicitate nu e întotdeauna evidentă, fenomenul este vădit. Putem lua exemplul lui Leontios din Ierusalim, care a fost egumen al mănăstirii Sfântul Ioan Teologul, din Patmos, înainte de a deveni patriarhul Ierusalimului. Data morții sale e atestată cu certitudine (1185); nașterea sa poate fi situată cu oarecare precizie între 1110 și 1115, ceea ce înseamnă că a trăit între 70 și 75 de ani, cu toate că nu a rămas închis într-o mănăstire. În pofida persecuțiilor la care a fost supus, Teodor Studitul, mort în 826, a trăit 67 de ani. Cât despre acel ascet extremist, stâlpnicul (care își petrece jumătate din viață în vârful unui stâlp) Daniel, mort în 493, el se născuse în 409. Teodora din Thessalonic, moartă în 892, se născuse cu vreo 80 de ani mai înainte.

Numărul de copii la o femeie este greu de apreciat. Documentele de arhivă de la sfârșitul epocii bizantine descriu familiile

bizantine cu copiii lor, între trei și cinci la un cuplu. Dar aceste documente nu înregistrează decât copiii în viață și îi scot deci din calcul pe cei morți la o vârstă fragedă; or, este sigur că mortalitatea neonatală și infantilă, mai ales în cazul sevrajului, era ridicată. De pildă, o sfântă din secolul al IX-lea, Maria cea Tânără, provenită din mica aristocrație provincială din Tracia, a adus pe lume patru copii, dintre care doi au murit de mici.

Pruncul este hrănit la sân până la vârsta de doi sau trei ani; dar generalizarea botezului copiilor, cu începere din secolul al VII-lea, le conferă acestora foarte devreme un loc în societate. **Până la vârsta de șase sau șapte ani, băieții și fetele rămân sub responsabilitatea totală a femeilor.** Vârsta de șapte ani este primul stadiu crucial, deoarece logodna este posibilă de la această vârstă; chiar dacă am văzut că Teodor din Sykeon nu începea școala decât la opt ani, ceea ce știm despre învățământul primar la Constantinopol, cel puțin pentru cei ce beneficiau de el, situează începutul lui mai degrabă la vârsta de șapte ani. Cei puțini la număr care au parte de învățământul secundar (cf. Școala, cap. X) îl încep pe la unsprezece ani, pentru șase sau șapte ani. Tot pe la vârsta de șapte ani le încredințează țăranii fiilor lor primele treburi, paza animalelor mici – oi, capre sau porci; este vârsta la care părinții viitorului Sfânt Ioannikios, în Bithynia, îi dau în grijă, pe la 760, porcii lor, ca să-i ducă la păscut în zonele de pârloagă din afara satului. La oraș, copiii meșterilor încep o ucenicie, eventual în atelierul patern, însă nu știm la ce vârstă. În orice caz, această mână de lucru ajutătoare nu este neglijabilă. **Copilăria este într-adevăr departe de a fi considerată o stare interesantă** în sine și, pentru cea mai mare parte a părinților, copilul care nu are încă vârsta la care să poată lucra este în primul rând o povară.

Cam de pe la zece ani, un copil poate să intre la mănăstire. Chestiunea a fost mult timp dezbătută, deoarece prezența băieților foarte tineri în mănăstirile de bărbați, lipsiți de orice contact cu femeile, nu este lipsită de riscurile pedofiliei; după exemplul lui Teodor Studitul, întemeietorii de așezăminte monahale preferă adesea **ca tinerii să aibă șaisprezece sau șaptesprezece ani** și

să li se vadă tuleiele. Astfel, când Leontios din Ierusalim se prezintă la mănăstirea din Patmos, egumenul îl izolează fiindcă este încă imberb, iar hagiografia dă explicația de mai sus. După toate aparențele, această problemă nu se punea în cazul fetelor: silită de raidurile arabe să fugă din Egina, patria sa, și după ce și-a pierdut soțul, Teodora din Thessalonic, în vârstă de douăzeci și cinci de ani, încredințează unei mănăstiri ultimul dintre cei trei copii ai săi care mai este încă în viață, fiica sa Theopiste, de șase ani.

De la ce vârstă este considerat cineva **adult**? Desigur, legea stabilește **etatea de douăzeci și cinci de ani ca fiind cea a trecerii la vârsta adultă**; dar realitatea este mult mai greu de definit, cu atât mai mult cu cât **bizantinii ignoră orice noțiune de adolescență**. După multe fluctuații, vârsta căsătoriei este fixată la doisprezece ani pentru fete și la paisprezece ani pentru băieți; este limpede că este vorba de o comoditate a familiilor aristocratice grăbite să se lege între ele prin uniunea copiilor lor și care a condus la acordarea unei mari importanțe logodnei, ce permite decalarea acestei etape sociale la vârsta de șapte ani, dar căreia o astfel de vârstă nu-i îngăduie să conducă o adevărată gospodărie. Vârsta reală a căsătoriei, chiar și în cazul fetelor, este mult mai mare: pentru o femeie, abia după douăzeci și cinci de ani, această vârstă este resimțită ca într-adevăr tardivă. Vârsta medie pentru bărbați trebuie să se fi situat în jurul a douăzeci de ani, și chiar mai mult. **Liberul-arbitru este considerat atins la șaisprezece sau șaptesprezece ani**, vârstă cerută pentru intrarea la mănăstire a unui bărbat, vârstă la care se încheie învățământul secundar pentru cei a căror familie are cu ce să-l plătească. **Serviciul militar**, pentru cei ce sunt înscriși în rândurile armatei, ceea ce este ereditar pentru o parte a populației până în secolul al X-lea, **începe la optsprezece ani**. De fapt, un bărbat este cu adevărat adult când are din ce să trăiască în mod independent, iar legislația lui Leon VI îl eliberează pe fiu de orice dependență în momentul în care a izbutit acest lucru. Recensămintele, deși ne arată un oarecare număr de văduve ocupându-se de o exploatație împreună cu

copiii lor, comportă destul de puține exemple de cupluri însoțite de fii în chip vădit adulți. Fiii vor fi putut să-și întemeieze propria exploatație, fie primind moștenirea părintească, fie din cedarea unei părți a acesteia de către părinți încă în viață, fie căsătorindu-se cu o fiică având drept zestre pământuri. Cât despre locuitorii orașelor care nu conduc un atelier – fiii lucrează în atelierul tatălui lor înainte de a-l moșteni –, **ei sunt adulți de îndată ce sunt în măsură să primească un salariu.**

Femeile însă nu sunt niciodată pe deplin adulte: ele ies de sub autoritatea tatălui pentru a intra sub cea a soțului. Desigur, celor care provin dintr-o familie bogată li se atribuie o zestre; dar aceasta este adesea administrată de soț. Înstrăinările importante necesită totuși acordul soției. Două împrejurări le dau **o reală independență**. Prima este **văduvia**: femeia devine atunci capul familiei, aflându-se la conducerea casei aristocratice, a exploatației familiale sau a atelierului. A doua, valabilă mai cu seamă tot în cadrul aristocrației, este moștenirea: în măsura în care nu se confundă cu zestrea, ea îi conferă beneficiarei o mare independență. O dovedește povestea bogatei peloponesiene Danielis, care a trăit la cumpăna dintre secolele al IX-lea și al X-lea. Să notăm mai întâi numele ei: el înseamnă „a lui Daniel"; ea nu are nume, este femeia sau soția lui Daniel. La începutul poveștii, ea nu e câtuși de puțin văduvă, dar dispune, pe numele ei, de o avere considerabilă. În circumstanțe care au mai puțină importanță, reușește să aranjeze **adoptarea fiului ei ca frate de către viitorul împărat Vasile I**, nu fără însemnate daruri; devenit împărat, acesta îi acordă fratelui său adoptiv o înaltă demnitate. Danielis se duce atunci la Constantinopol ca „mamă a împăratului" și îi face acestuia alte daruri somptuoase, desigur din avuțiile ei. În cele din urmă, supraviețuindu-le lui Vasile și fiului ei, se duce încă o dată la Constantinopol, la Leon VI, pe care îl instituie moștenitorul său, căci **o femeie are dreptul de a testa**. Când moare, funcționarul însărcinat să intre în posesia moștenirii în numele averii imperiale se lovește de reprezentanții familiei lui Daniel, care nu interveniseră la momentul darurilor anterioare; acesta verifică faptul că Danielis

nu a dat nimic care să fi provenit de la familia lui Daniel, ci doar din propriile-i bunuri, şi dă curs cererilor lor. Pe scurt, dispunând de averea personală, fără ca soţul său sau familia acestuia să aibă dreptul de a exercita vreun control, a încercat Danielis să cumpere pentru fiul ei o carieră într-o înaltă funcţie publică. Dar, odată văduvă, ea dispune de o parte din averea soţului său, iar familia acestuia doreşte ca aceste bunuri să nu părăsească patrimoniul familial.

Alt caz ce îi îngăduie femeii să devină propriul său stăpân, şi care presupune de asemenea apartenenţa la aristocraţie şi posesia unei averi: **întemeierea unei mănăstiri**. În dreptul bizantin, **o mănăstire ctitorită de o persoană privată** este un aşezământ de drept privat, care **îi aparţine ctitorului său**, cu toate bunurile aferente. Întemeietoarea nu este nici măcar obligată să intre la respectiva mănăstire, deşi adesea o face, şi să-i devină egumenă: în calitate de ctitoră, ea este protectoarea şi adevărata ei conducătoare, ceea ce îi conferă o totală independenţă. Cu acest preţ (văduvie, avere personală, ctitorie), o femeie devine cu adevărat adultă, fără condiţie de vârstă. Pe de altă parte, într-un anumit fel, **orice femeie care intră la mănăstire scapă autorităţii familiei sale.**

Dacă revenim la bărbaţi, deveniţi adulţi, ei trebuie să aştepte circa şaizeci de ani ca să beneficieze de privilegiile acordate bătrânilor, cel puţin acelora care, nefiind nevoiaşi, nu sunt plasaţi în aziluri. **Bătrâneţea este sinonimă cu înţelepciunea** şi impune în mod automat respectul, chiar dacă unele *Vieţi* ale sfinţilor nu izbutesc să ne ascundă că eroul sau eroina lor (Teodora din Thessalonic, Chiril Phileotes, mort în 1110 la periferia Constantinopolului) nu mai e în deplinătatea lucidităţii sale. De altfel, **ajungerea la o vârstă înaintată este adesea un semn de recunoaştere a sfinţeniei**. În mod reciproc, descriind copilăria eroului lor, hagiografii ni-i înfăţişează înţelepţi ca nişte bătrâni. În anchetele legate de proprietate, se face apel la mărturia bătrânilor.

RITURILE DE TRECERE

Chiar dacă există câteva maternități legate de un spital, **cele mai multe dintre femei nasc acasă**, cu ajutorul unei moașe. Ele nasc așezate pe un scaun găurit sau ghemuite, în genunchi. În general, familiile preferă nașterea unui fiu, dar acceptă destul de ușor și fetele. Dacă părinții au posibilități, **nașterea prilejuiește o mare petrecere, însoțită de un ospăț**, vizite și daruri. Festivitățile devin publice când e vorba de nașterea unui moștenitor al tronului, care are loc de obicei în Porphyra, sala pardosită cu purpură unde nasc împărătesele domnitoare și care le conferă copiilor legitimi ai împăraților, fie ei fete sau băieți, titlul de porfirogenet. Începând din secolul al VII-lea, **copilul este, în mod obișnuit, botezat în decurs de patruzeci de zile**, iar botezul încetează a mai fi ritul de trecere al catehumenilor tineri sau adulți relativ vârstnici, marcând încorporarea în comunitatea creștină, pentru a deveni un fel de prelungire a nașterii; bisericile construite după această dată nu vor mai avea alături un baptisteriu. Mai târziu, botezul nu va mai fi privilegiul episcopului și al clerului bisericii catedrale, fiind practicat chiar și de clerul rural (cf. Sentimentul religios, cap. VI).

Al doilea rit de trecere este **căsătoria** (cf. Familie, soție, copil, cap. X). Ea nu numai că marchează nașterea unei noi celule familiale, în teorie independente, și într-un anumit fel **trecerea la vârsta adultă**, cu rezervele pe care le-am văzut, dar poate de asemenea să pecetluiască **alianța a două neamuri**, și chiar o alianță politică în cadrul Imperiului sau cu o putere străină. În aristocrație, căsătoriile sunt deci întotdeauna aranjate și logodnicul nu își cunoaște neapărat logodnica înainte de ceremonie; un contract civil precede în acest caz căsătoria, exclusiv religioasă. După abluțiunile rituale, logodnica, învești mântată în alb și purtând voal, pleacă de la domiciliul familial spre biserica unde o așteaptă logodnicul său. Ei își exprimă consimțământul, primesc binecuvântarea bisericească și schimbă verighete care pot să poarte portretele soților separate de o cruce și, uneori, având deasupra

imaginea lui Hristos sau a Sfintei Fecioare; verigheta serveşte şi drept amuletă care preîntâmpină sterilitatea. Mirii pleacă apoi într-o procesiune cu muzicanţi, cântări speciale şi lumânări aprinse, spre casa iluminată a mirelui. Abia acolo mireasa îşi ridică voalul. Condusă împreună cu soţul său în camera nupţială, ea primeşte centura de căsătorie. În timp ce soţii îşi înfăptuiesc uniunea, invitaţii iau parte la un ospăţ, cu mimi, dansatoare şi alte reprezentaţii; autorii ecleziastici povăţuiesc clericii să nu participe la aceste festinuri, ceea ce evident că ei fac. În zori, cei care se mai ţin încă pe picioare aşteaptă să vadă cearşaful însângerat care va dovedi că mireasa era fecioară şi că mariajul s-a înfăptuit.

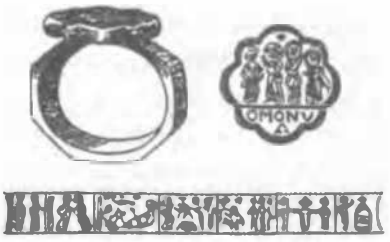

Verighetă şi centură de căsătorie

Dacă **recăsătorirea** văduvelor este excepţională în afara foarte înaltei aristocraţii, cea a **văduvilor**, care îşi pierd adesea soţia în cursul naşterii, **este frecventă**. Problema contractării de către un bărbat a unei a treia căsătorii, autorizată, apoi interzisă de legea civilă, a dat loc la discuţii aprinse. Biserica se împotriveşte şi impune o penitenţă prealabilă de cinci ani. Leon VI provoacă scandal când, devenit văduv pentru a treia oară fără a avea un fiu, dar care a obţinut de la concubina sa fiul atât de mult aşteptat, Constantin Porfirogenetul, se căsătoreşte cu ea, deşi tocmai a interzis a treia căsătorie. Deşi această a patra căsătorie, calificată drept adulter de către oponenţi, a creat o criză politică şi ecleziastică majoră, legitimitatea imperială a copilului nu a fost niciodată contestată.

Ultimul rit de trecere este, desigur, **moartea, urmată de funeraliile**. Acestea constituie, deopotrivă, un rămas-bun adresat defunctului şi un ajutor la trecerea sufletului spre lumea cealaltă (cf. Sentimentul religios, cap. VI). Trupul este spălat cu un amestec de apă şi vin, uns cu ulei înmiresmat, i se închid gura şi ochii, şi e acoperit cu pânză de in. **Corpul**, cu mâinile împreunate în jurul

unei icoane, este apoi **expus** pe un catafalc în vestibulul casei, pentru a primi vizitele celor veniți să jelească. Cei mai bogați închiriază un grup de bocitoare, pentru a însoți spre biserică cortegiul funebru, cu sicriul deschis, înconjurat de lumânări și tămâiat. Sicriul este apoi închis și dus la mormânt. Cei mai avuți își oferă ca ultim lăcaș ospitalitatea unei mănăstiri, unde **monahi sau monahii se vor ruga pentru mântuirea sufletului lor în schimbul unei dotări confortabile**, dacă nu au întemeiat sau restaurat ei înșiși un asemenea așezământ tocmai în acest scop. Solidaritatea ce însoțește funeraliile nu este doar cea a familiei și a îndatoraților ei: de exemplu, când moare unul dintre cei douăzeci și patru de notari din Constantinopol, întreaga breaslă participă la funeralii.

VI

RELIGIA

Imperiul Bizantin este esențialmente roman și creștin. **Creștinismul este deci o componentă esențială a identității sale și a identității locuitorilor săi.** Împăratul Romanilor, cum se intitulează el însuși până la sfârșitul Imperiului, adaugă acestei titulaturi pe aceea de „credincios întru Domnul Hristos"; locotenent al lui Dumnezeu pe pământ, el este primul dintre creștini și, în definitiv, **șeful Bisericii**.

Cu toate acestea, când întemeiază Constantinopolul, inaugurat în 330, Constantin, care a autorizat creștinismul în 313, încă nu este creștin. În noua capitală pe care-o creează, el construiește mai întâi temple închinate zeilor romani și va trebui să se aștepte **sfârșitul secolului al IV-lea** pentru ca religia creștină să devină religia oficială și **singura în mod oficial autorizată**. Păgânismul nu dispare decât treptat: Iustinian nu îndrăznește să închidă Academia din Atena decât în 529. În plus, creștinii, din momentul în care persecuțiile au încetat și religia lor este îngăduită, contenesc foarte repede a se opune romanității. Cadrele lor, episcopii, sunt membri ai aristocrației educați în *paideia*, școala antică (cf. Școala, cap. X), pasionați de filosofia neoplatoniciană și de retorica antică; ei devin rapid **cei mai buni apărători ai romanității**.

Chiar dacă păgânismul a rezistat vreme îndelungată în păturile elevate și instruite ale aristocrației urbane, creștinismul s-a impus destul de rapid în masa populațiilor din Orientul roman și chiar dincolo de hotare, în zonele apropiate sau chiar mai îndepărtate

ale Imperiului Persan. Din acel moment el a încetat, aproape fără niciun preambul, să mai fie acel fenomen aproape strict urban care îl caracteriza la început; **întâlnind credinţe populare** înrădăcinate de veacuri în sânul populaţiilor Imperiului, **el a ştiut să le asume şi să le transforme în folosul său**. Dar asta nu s-a petrecut fără dificultăţi.

Dorindu-se universală, cu vocaţie ecumenică, deorece urmăreşte să acopere întreaga ***oikoumene*** (***ad litteram*,** **lumea locuită**), noua religie se loveşte de diversitatea lumii în care se răspândeşte, cu şcolile sale de gândire puternice şi bine constituite. Dacă adăugăm că această religie, moştenitoare a iudaismului, ale cărui moduri de gândire provenite din civilizaţiile semitice se deosebesc de schema greco-latină, este ea însăşi foarte complexă, întrucât propovăduieşte un singur Dumnezeu, dar întreit în persoane – Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh –, înţelegem cu uşurinţă că **definirea însăşi a doctrinei creştine s-a dovedit lungă şi dificilă**, marcată de crize profunde. Şi asta cu atât mai mult cu cât clandestinitatea care i-a precedat lui Constantin a împiedicat orice reflecţie de ansamblu a creştinilor, presupunând că aceştia ar fi dorit-o.

Cunoaşterea religiei bizantinilor este cu atât mai importantă cu cât ceea ce ne-a rămas din cele unsprezece secole de istorie a lor sunt în primul rând bisericile, iar partea răsăriteană a creştinătăţii actuale, ortodoxă, este continuarea ei directă şi statornică. Vom încerca aşadar să definim religia bizantinilor, înainte de a arăta ce era Biserica lor, de a ne întreba asupra naturii şi importanţei fenomenului monastic şi de a încerca să înţelegem mai bine viaţa credincioşilor, credinţele şi practicile lor.

ORTODOXIA

NAŞTEREA DOCTRINEI CREŞTINE

Când creştinismul iese din clandestinitate, el este profund divizat în şcoli de gândire. Autorizând o nouă religie, şi dincolo de convingerile sale personale, **Constantin** face o alegere politică:

câştigarea sprijinului a ceea ce pare a fi partea cea mai dinamică a populaţiei imperiului său. El nu poate permite ca mulţimea creştinilor să se destrame. Ca atare, **convoacă la Niceea primul sinod**, prin definiţie o adunare de episcopi, şi pune să fie prezidat de reprezentanţii săi. Nimeni nu-i contestă acest rol, dimpotrivă: el este cel care a autorizat creştinismul, episcopii sunt pătrunşi de ideologia care face din împărat un zeu şi dacă, evident, pentru ei Constantin nu este un zeu, el este reprezentantul legitim al acestuia pe pământ. De unde tradiţia ortodoxă care va dăinui: **împăratul, locotenentul lui Dumnezeu pe pământ, este cel care convoacă şi prezidează sinoadele.**

Principala controversă se referea pe atunci nu la existenţa Sfintei Treimi, o singură divinitate în trei Persoane (Ipostasuri), Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh, ci la raportul dintre cele trei. Cum să se propovăduiască un Dumnezeu unic tri-personal? Un preot din Alexandria, de altfel în chip violent combătut de episcopul său Atanasie, Arie, preconiza un monoteism mai intransigent, susţinând că **Fiul era o creaţie a Tatălui**. Doctrina sa, **arianismul**, este condamnată şi sinodul de la Niceea proclamă că Tatăl, Fiul şi Duhul Sfânt sunt aceeaşi substanţă: acesta este Crezul (sau Simbolul) de la Niceea, de altfel redactat de un arian moderat, palestinianul Eusebiu din Cezareea, care preferă să cedeze în privinţa doctrinei, decât să-şi îndepărteze susţinerea unui împărat căruia îi va scrie *Viaţa*. Totuşi, chestiunea ariană nu este rezolvată. Constantin însuşi îl recheamă pe Arie din exil în 328 şi mai mulţi dintre succesorii săi au fost arieni; arianismul se răspândeşte în numeroase regiuni din Orient; majoritatea germanilor aflaţi în afara Imperiului vor fi convertiţi de episcopi arieni. **Va fi nevoie de aproape un secol** şi convocarea de către Teodosie al unui al doilea sinod ecumenic la Constantinopol, în 381, **pentru ca problema arianismului să fie rezolvată în Orient**.

Chestiunea Trinităţii fiind mai mult sau mai puţin rezolvată, se iveşte o a doua dificultate majoră, în jurul persoanei Fiului. Hristos reuneşte într-adevăr două naturi: el este deopotrivă **în chip desăvârşit Dumnezeu şi în chip desăvârşit om. Coexistenţa**

acestor două naturi pune o serie de întrebări care vor zgudui Orientul creştin vreme de două veacuri. La început, ea opune principalele două şcoli de gândire, cele din ambele mari metropole orientale, Antiohia în Siria şi Alexandria în Egipt.

Pentru Nestorie, preot din Antiohia care devine patriarh al Constantinopolului în 428, Dumnezeu nu se poate naşte dintr-o femeie. Trebuie deci **să se aştepte naşterea lui Hristos pentru ca natura sa divină să se unească cu natura sa umană**. Fecioara Maria nu mai este deci Theotokos (Născătoare de Dumnezeu), ci Hristotokos (Născătoare de Hristos): acesta este **nestorianismul**. El întâlneşte violenta opoziţie a patriarhului de Alexandria, Chiril. Nestorianismul merge, mai cu seamă, împotriva unei realităţi ce se înfiripă în masa creştinilor: cultul Sfintei Fecioare, care satisface nevoia unei figuri feminine, prezente în cultele antice, acum marginalizate, şi al cărei statut este minimalizat dacă încetează a mai fi Maica Domnului. Sinodul de la Efes, din 431, marchează triumful lui Chiril şi condamnarea lui Nestorie. Cu toate acestea, nestorianismul nu dispare: el câştigă numeroşi adepţi în Orient, în zona de influenţă a Antiohiei şi în special în regiunile creştine dominate de Imperiul Persan, unde nu riscă persecuţia. Comunităţi nestoriene există încă şi astăzi în aceste regiuni.

Victoria lui Chiril din Alexandria îngăduie acestuia şi susţinătorilor săi să dezvolte o doctrină care, asemenea lui Arie cu un secol mai înainte, propovăduieşte cel mai strict monoteism. **În momentul întrupării, natura umană a lui Hristos se contopeşte cu Divinitatea**: nu mai rămâne de o singură (*monos* în greacă) fire (*physis* în greacă). Acesta este **monofizitismul**, termen ce nu va fi aplicat acestei doctrine decât în secolul al VII-lea, dar care o desemnează în ziua de azi. Conflictul este de o rară violenţă: Chiril izbuteşte să-şi impună doctrina cu prilejul unui nou sinod convocat la Efes în 449. Însă noul împărat Marcian, urcat pe tron în 450, şi anturajul său, preocupaţi să nu se rupă de Roma, puţin sensibilă la argumentele monofizite, şi de partea pe atunci cea mai ameninţată a Imperiului, convoacă un nou sinod

la Calcedon, pe țărmul asiatic al Bosforului, care condamnă monofizitismul în 451.

Dar **criza este** prea **profundă** pentru a fi rezolvată printr-un simplu sinod, chiar și urmat de măsuri polițienești, întrucât împăratul are datoria să pună în aplicare canoanele sinodului, folosind chiar și forța. De altfel, populația Constantinopolului nu prezintă siguranță, ceea ce explică ținerea sinodului la Calcedon. **Monofizitismul se impune** în masa populației mai cu seamă **în provinciile orientale** ale Imperiului, în Siria (începând cu Antiohia) și în Egipt, cu excepția Palestinei. Puterea imperială reușește să reconstituie o ierarhie în marile orașe, fără totuși a putea să elimine ierarhia monofizită, dar se arată **neputincioasă în recucerirea zonelor rurale**. Cum creștinismul îngăduie **ca fiecare să practice religia în limba sa**, monofizitismul devine vectorul **renașterii copte** (limba egiptenilor) și **siriace** (sau aramaice, [aramaica era] limba părții siro-palestiniene, cea pe care o vorbea Iisus). Populația nutrește aceeași repulsie pentru episcopul și perceptorul elenofoni și calcedonieni trimiși de Constantinopol: lustrul civilizației greco-romane prezente de opt veacuri pălește pretutindeni. Faptul nu este desigur lipsit de pericol în aceste regiuni expuse atacurilor dușmanului redevenit cel mai primejdios, perșii, cărora curând le iau locul arabii.

Mai mulți împărați au fost monofiziți, întocmai ca Teodora, influenta soție a lui Iustinian. Alții, mai ales la începutul secolului al VII-lea, au făcut **încercări de sinteză respinse** de ambele tabere. În zadar. Problema a fost rezolvată prin absurd: regiunile monofizite au fost cucerite în decurs de zece ani de arabii musulmani, nu însă fără a fi opus o rezistență mai mult decât onorabilă având în vedere eșecul total al armatelor bizantine; cel puțin tratatele de capitulare le asigurau monofiziților **o libertate a cultului** desigur foarte **limitată**, dar cum **nu mai cunoscuseră niciodată.**

CHESTIUNEA IMAGINILOR

Porunca a doua din Legea dată lui Moise le interzice oamenilor să confecționeze chipuri cioplite, reprezentări ale creaturilor lui Dumnezeu, și să se închine lor. Această poruncă, urmată întocmai de religiile creștină și musulmană și de creștinii cei mai rigoriști, se traduce prin absența sculpturilor, fie ele și doar în *ronde-bosse*[1], din bisericile creștinătății orientale. Acordul este însă mai puțin unanim în privința **reprezentărilor sub formă de pictură sau mozaic**.

De fapt, încă din primele timpuri ale creștinismului, imaginile sunt prezente în biserici: scopul primordial este **de a ilustra Istoria Sfântă** pentru o populație, în majoritate analfabetă, care nu are acces la Scripturi. Din cele scrise de Părinții Bisericii, reiese că faptul nu ridică nicio problemă, iar aceste imagini nu fac obiectul niciunei devoțiuni speciale. Dimpotrivă, **portretele imperiale**, prezente pretutindeni în Imperiu, sunt cele care **sunt venerate și onorate cu lumânări și tămâie**: tradiția precreștină dăinuie și obiectivul politic e limpede. Singurele obiecte care beneficiază de un cult sunt **relicvele** martirilor, apoi cele ale oamenilor sfinți, **rămășițe pământești ale eroilor credinței**.

Cu începere de la mijlocul secolului al VI-lea, fenomenul își schimbă amploarea și importanța. Se începe a se face portretul oamenilor sfinți încă de pe când sunt în viață. Imaginile, asemeni relicvelor, dobândesc puteri miraculoase și se răspândesc în cultul privat al indivizilor, în casele lor. Apoi ele devin publice și **capătă o importanță considerabilă**: unele sunt considerate *acheiropoieta* (nefăcute de mâna omului), altele sunt plimbate, de pildă cele ale Sfintei Fecioare, protectoarea Constantinopolului, prin fața zidurilor capitalei în cursul asediului de către avari din 626. **Icoana dobândește astfel o putere de sine stătătoare**, cea conferită de prototipul pe care îl reprezintă. Ea devine unul din vectorii

[1] Lucrare de sculptură executată complet în relief, nemaifăcând astfel corp comun cu fondul (n. tr.).

mijlocirii, **un intermediar între Dumnezeu şi oameni, în locul celei a împăratului,** pe care vicisitudinile secolului al VII-lea o lipsesc de credibilitate.

Nu e mai bine atunci să se caute ajutor de la aceste obiecte, cu atât mai mult cu cât credinţa în prezenţa forţelor divine în obiecte materiale e înrădăcinată în mod profund şi imemorial, în orice caz cu mult înaintea apariţiei creştinismului, în lumea greco-romană şi orientală şi concordă perfect cu convingerile locuitorilor Mediteranei Orientale din secolul al VII-lea? **Icoanele au devenit un fapt major al vieţii bizantine**: folosite pe scară largă de cler, de autorităţile seculare, chiar în locul imaginii imperiale, şi de oamenii de rând, ele fac obiectul unei devoţiuni casnice şi publice. Ele îngăduie să se facă accesibilă prezenţa milostivă a divinităţii. Dar ele îl văduvesc pe împărat de locul său privilegiat ca intermediar între Dumnezeu şi oameni.

Ajuns pe tron în 717 pentru a respinge ultimul asediu arab al Constantinopolului, **Leon Isaurianul** caută în primul rând **să regrupeze energiile în jurul puterii imperiale.** Intenţia sa de a elimina icoanele din biserici şi cult începând din anii 730 concordă cu preocupările unei părţi a clerului său, îndeosebi ale anumitor ierarhi din Asia Mică. Victoriile pe care le obţine în faţa arabilor, întocmai ca şi fiul său Constantin V, îi permit celui din urmă să impună această doctrină la sinodul ţinut la Hiereia, la periferia asiatică a Constantinopolului, în **754**. Din acel moment, **iconoclasmul devine doctrina oficială a Imperiului**, pe care împăratul este însărcinat s-o impună, chiar şi cu forţa.

Pe fond, chestiunea se învârte în jurul **reprezentabilităţii lui Hristos**, argumentele fiind apoi extinse la Sfânta Fecioară şi la sfinţi. Ştiind că Hristos este în acelaşi timp Dumnezeu desăvârşit şi om desăvârşit, şi că Dumnezeu nu poate fi reprezentat, iconoclaştii îi prind pe iconoduli într-o argumentaţie circulară şi imparabilă: dacă se înfăţişează deopotrivă ambele naturi, pentru a-l putea înfăţişa pe Hristos-Omul, atunci se contopesc cele două naturi şi e vorba de monofizitism; dacă se pretinde a nu se înfăţişa decât Hristos-Omul, se separă cele două naturi şi se cade sub

acuzația de nestorianism. **Iconoclasmul nu admite decât reprezentările simbolice** ale divinității: Crucea, euharistia și Cuvântul.

Susținătorii imaginilor, printre care principalul este Ioan Damaschinul, fost funcționar al califatului retras într-o mănăstire din Palestina și care, fiind în afara Imperiului, poate scrie nestânjenit, pornesc, dimpotrivă, de la ideea că **întruparea îl face pe Dumnezeu reprezentabil**: Hristos este icoana Tatălui. Ioan Damaschinul răstoarnă argumentația iconoclastă: **cum Hristos este în chip desăvârșit om**, El poate fi reprezentat, altminteri e vorba de monofizitism, deoarece se amestecă cele două naturi. Evident, dacă se poate înfățișa această imagine esențială care este cea a lui Hristos, *a fortiori* pot fi înfățișate cele ale Fecioarei și sfinților, căci Ioan stabilește o scară valorică a imaginilor. Rămâne de parat acuzația de idolatrie: Ioan face distincție între icoană, obiect material, și prototipul pe care ea îl reprezintă; icoana nu face obiectul unui cult, ci al unei simple venerații; cinstirea icoanei se răsfrânge asupra prototipului său. Este vorba într-adevăr de **două concepții potrivnice și ireconciliabile despre reprezentarea divinului.**

Victoriile repurtate de Leon III și Constantin V le conferă acestora o autoritate sporită: ierarhia bisericească, obișnuită să se supună, cedează și, oricum, este încetul cu încetul reînnoită. Singurii oponenți serioși sunt monahii, cel puțin cei care nu adoptă iconoclasmul, în orice caz nu atât de numeroși pe cât au încercat să ne facă să credem sursele ajunse până la noi, toate iconodule. Într-adevăr, o serie de mănăstiri își datorează **principalele lor mijloacele de existență pelerinilor care drenează spre ele icoanele și relicvele** pe care le dețin; faptul întărește argumentele de tip teologic. Mănăstirile care opun rezistență sunt secularizate și călugării lor, dispersați. Mizând pe câștigarea opiniei publice, Constantin V organizează la Hipodromul din Constantinopol, umplut până la refuz de 40 000 de spectatori, o reprezentație batjocoritoare. Monahi și monahii, lipsiți de haina monahală care îi identifica atât de limpede în ochii populației și prezentați lumii în haine lumești, sunt plimbați pe pista Hipodromului, în cupluri, un bărbat, o femeie, mână în mână, pentru a da de înțeles că se

întorc în societatea obișnuită. Persecuțiile sunt mai mult ofensatoare decât violente; cine nu se manifestă ostentativ scapă de ele. Cei pe care sursele iconodule ulterioare i-au prezentat drept martiri, ca Ștefan cel Tânăr, care reușise totuși să sălășluiască liniștit pe Muntele Skopas, la câțiva kilometri de capitală, sunt de fapt **condamnați pentru conspirație sau pentru lezmaiestate** (Ștefan, care a reconstituit în închisoare o mănăstire desființată, a mai și călcat în picioare o monedă cu efigia imperială).

Totuși, iconoclasmul nu are parte de aprobarea întregii populații (cf. Sentimentul religios, infra). În plus, el se lovește de opoziția papalității, care se întoarce atunci spre Carolingieni, ceea ce izolează Imperiul și amenință ultimele sale posesiuni în Italia. Pentru a pune capăt acestei izolări, împărăteasa Irina, devenită regentă în numele fiului său Constantin VI, decide să reinstaureze cultul icoanelor și convoacă un **nou sinod, cu sprijinul Papei, reunit la Niceea în 787**, el neputând să se țină la Constantinopol, a cărui populație a devenit majoritar iconoclastă. Cu toate acestea, împărații iconoduli care se succed suferă înfrângeri după înfrângeri în fața bulgarilor; în 813, aceștia asediază Constantinopolul și populația înspăimântată dă năvală la mormântul lui Constantin V, iconoclast, dar victorios, sau victorios pentru că era iconoclast. În 815, Leon V repune în vigoare sinodul de la Hiereia, admițând totuși că un cult al icoanelor nu poate fi calificat drept simplă idolatrie; cei doi succesori ai săi continuă această politică, ierarhia este din nou epurată și câțiva monahi intră în rezistență. Dar acest al doilea iconoclasm nu are nici vigoarea, nici unitatea celui dintâi. În 843, ajunsă regentă în numele fiului său Mihail III, împărăteasa **Teodora restabilește definitiv cultul imaginilor**: de atunci, acest eveniment constituie sărbătoarea Ortodoxiei.

De ce au avut câștig de cauză icoanele? Să notăm mai întâi că, atât în 787, cât și în 843, **puterea imperială**, care impusese de altfel iconoclasmul, și nu ierarhia ecleziastică total supusă, **este cea care asigură revenirea icoanelor**; este deci o decizie politică la care s-a reflectat cu maturitate. Pentru a explica această decizie, cel puțin doi factori sunt de luat în considerare. Mai întâi, dezbaterea

teologică, de înalt nivel, care ajunge la o doctrină a imaginii mult mai precisă decât practicile constatate înainte de Leon III: cu Ioan Damaschinul, apoi cu Teodor Studitul (mort în exil în 826) și patriarhul Nikephoros (mort în exil în 828), icoanele au beneficiat de apărători de foarte bună calitate. Apoi, **sensibilitatea ansamblului populației: oamenii simpli, atașați de icoane și de relicve**, sunt sensibili la propaganda monastică; dar și o parte importantă a **aristocrației**, care **consideră excesiv rigorismul iconoclast** și admite necesitatea acestor medii.

Consecințele sunt profunde și durabile, atât pentru viața bizantinilor, cât și pentru expresia artistică bizantină. Icoanele portative se înmulțesc în casele bizantinilor de orice condiție, în timp ce modelele se standardizează. **Pereții bisericilor se acoperă de mozaicuri**, pentru cele mai bogate, **și de fresce**, pentru celelalte, conform unui program ce se stabilește treptat, nu fără a evolua sub diferite influențe: Hristos Pantocrator (Atotputernicul) se impune pe cupolă, iar Sfânta Fecioară, în absidă; portretele sfinților împodobesc pereții. Acesta este decorul în care bizantinii își vor trăi de acum înainte credința. În plus, icoanele nu se limitează la lăcașurile de cult: **ele apar pe străzi**, mai cu seamă în principalele intersecții din Constantinopol. Pe scurt, întreaga viață a bizantinilor se desfășoară sub binevoitoarea lor protecție, în timp ce **pelerinajele la relicve** cunosc un nou avânt.

IDENTITATEA ORTODOXĂ

Chiar dacă restabilirea icoanelor în 787 avea drept bază dogmatică scrisoarea trimisă de papa Hadrian I, sinodul mersese mult mai departe și doctrina emisă de el s-a lovit de scepticismul ostil al teologilor lui Carol cel Mare. **Statutul** privilegiat al **imaginii devine** deci repede **un factor al identității ortodoxe**. Chiar în împărțirea bisericii, bariera care separa sanctuarul și altarul său de naos, inițial alcătuită dintr-o colonadă cu perdele ce puteau fi trase pentru a le ascunde credincioșilor tainele, *templon*-ul, este înlocuită în secolul al XII-lea cu un adevărat perete adăugat care se acoperă cu icoane, **iconostasul**. În creștinătatea slavă, în special

în cea rusă, iconostastul devine din ce în ce mai înalt, ajungând până la boltă. Credincioșilor, care nu mai pot să asiste la îndeplinirea tainei împărtășaniei, li se propune astfel un substitut: imaginile sfinte. O întreagă concepție despre Biserică, asupra căreia vom reveni, se afirmă în acest fel.

Începuturile iconoclasmului au marcat o primă ruptură cu Roma. Sinodul de la Calcedon (451) promovase patriarhatul Constantinopolului, noua Romă, la rangul al doilea, dar rezervase vechii Rome o întâietate de onoare. Concepția imperială a Bisericii i se impune încă Papei: în fața amenințării invaziilor, el caută mereu ajutorul Constantinopolului și al împăratului său. La trecerea dintre secolele al VI-lea și al VII-lea, **Grigore cel Mare**, care a fost de altfel vreme îndelungată reprezentantul Papei pe malurile Bosforului, **se consideră încă supusul acestui Imperiu, în ochii săi unic**. Până la căderea exarhatului de Ravenna, în 751, papii solicită exarhului, reprezentant al împăratului, confirmarea alegerii lor. **Roma este punctul extrem din Occident al Imperiului Bizantin.**

Secolul al VIII-lea marchează o cotitură decisivă. Papa refuză iconoclasmul propovăduit de Leon III; acesta îi confiscă proprietățile de la reședința romană din Sicilia. Mai cu seamă, în numele principiului – pe care îl vom mai întâlni – conform căruia puterea civilă este cea care dictează geografia ecleziastică, el sustrage obedienței față de patriarhatul roman, pentru a le anexa Constantinopolului, Italia Meridională și Sicilia, precum și Illyricum, adică o treime din Peninsula Balcanică. În opoziție cu protectorul său natural, simțindu-se spoliată, papalitatea se orientează spre puterea în ascensiune a Occidentului creștin, Carolingienii, fapt ce va duce la **încoronarea imperială a lui Carol cel Mare de către Papă, la Roma**, de Crăciunul anului 800, contestare radicală a caracterului universal revendicat de Bizanț.

Încetul cu încetul, pe nesimțite, rivalitățile se exacerbează și **prăpastia se lărgește**. O **concurență** acerbă opune Roma și Constantinopolul **în convertirea slavilor**. Dacă moravii, convertiți de Chiril și Methodios, care de altminteri recunosc autoritatea

romană în această regiune, rămân sub obedienţă romană, papa Nicolae I nu este destul de abil pentru a-i împiedica pe bulgari să primească botezul de la clerul bizantin. În această epocă, un conflict violent se iscă între Nicolae I şi patriarhul Photios, urmat de o reconciliere după moartea acestui papă, dar care cristalizează o serie de **deosebiri**, ce se vor regăsi ulterior: **celibatul preoţilor**, susţinut pe atunci de Roma, întrebuinţarea pâinii dospite sau nedospite (azima) pentru **euharistie**, portul bărbii de către preoţi, dar şi **adăugarea de către Occident, în Crezul de la Niceea**, a afirmaţiei că Sfântul Duh purcede de la Tatăl şi Fiul (*a Patre **Filioque***), pe care Orientul o refuză. Cu toate acestea, Roma nu renunţă încă la locul său în Imperiu, şi reciproca.

O a doua etapă: **reforma gregoriană din Occident**. Fundamentul acesteia este revendicarea libertăţii Bisericii; cu alte cuvinte, nu doar emanciparea în raport cu puterea politică, ci şi posibilitatea ca **papa** să deţină o putere politică şi **să le poruncească suveranilor**. Ideea este în contradicţie totală, şi de neînţeles pentru bizantini, cu viziunea lor despre o Biserică al cărei şef firesc este împăratul. Împins de necesitatea de a se alia cu Bizanţul împotriva normanzilor din Italia Meridională, primul dintre papii reformatori, Leon IX, trimite la Constantinopol, în 1054, o solie, care ajunge după moartea papei, dar care marchează lipsa reciprocă de înţelegere, reia subiectele de dispută din secolul al IX-lea şi se termină cu excomunicarea patriarhului Mihail Cerularie de către legaţi, apoi a soliei de către Biserica din Constantinopol. Totuşi, **incidentul, astăzi considerat pe nedrept la originea schismei, este repede uitat**: conştiinţa unităţii creştine rămâne puternică. Când turcii învinge oştile bizantine, împăraţii fac apel la ajutorul Occidentului; când predică cruciada la sinodul de la Clermont, în 1095, papa Urban II îi stabileşte ca prim obiectiv **sprijinirea fraţilor răsăriteni**, înaintea chiar a Ierusalimului.

Totuşi, cruciada rămâne de neînţeles pentru bizantini. Împăratul, şi nu un episcop, fie el şi al Romei, este cel care trebuie să declare războiul; preoţii n-au ce căuta pe câmpul de bătălie. În mod normal, cruciaţii ar trebui să-i dea ascultare conducătorului de

război care este împăratul, ceea ce ei refuză. Cu toate astea, papalitatea afirmă **primatul pontifical** și pretinde ca întreaga creștinătate să i se supună. Cea de-a patra cruciadă, pe care Inocențiu III a încercat totuși s-o împiedice să ocupe Constantinopolul în 1204, distrugând provizoriu Imperiul Bizantin, îi oferă această ocazie. Chiar și restaurat în 1261, Imperiul Paleologilor rămâne slab: el are nevoie de ajutorul Occidentului. Împărații ce vor urma vor fi dispuși să plătească acest ajutor cu supunerea Bisericii lor, dar, noutate incredibilă, **Biserica refuză să se supună vrerii imperiale**. Conștiința unei ortodoxii independente prevalează asupra reflexului de supraviețuire la o parte a ierarhiei, la totalitatea monahilor și în masa populației, cu excepția câtorva aristocrați. Pe scurt, **ortodoxia se definește prin împotrivire la catolicism** sub călcâiul pontifical. În ultimele vremuri ale Imperiului, printre puținii bizantini care mai rămân se impune în mare măsură ideea că autoritatea sultanului otoman este preferabilă celei a papei de la Roma. **Ortodoxia s-a desprins de Imperiu**: conștiința apartenenței la ortodoxie prevalează asupra celei a apartenenței la Imperiu. Cu atât mai mult cu cât influența spiritualității monastice a devenit dominantă: căci călugării reprezintă, deopotrivă, o aprigă voință de independență față de orice putere și un solid complex de superioritate spirituală față de ierarhia seculară.

CADRELE

IERARHIA ECLEZIASTICĂ

Când creștinismul iese din clandestinitate, în 313, el nu este decât un răsad de biserici locale în cetățile lor și încă aproape absent în zonele rurale. Se organizează însă cu repeziciune, după **principiul acomodării, calchiindu-și cadrele după cele ale lumii romane**. Principiul, cel puțin în Răsărit, unde răsadul din cetăți este dens, înseamnă un **episcop** la o cetate și o cetate la un episcop. Așa cum cetățile sunt regrupate în provincii, episcopiile sunt regrupate în provincii ecleziastice în jurul **episcopului metropolei provinciale**,

episcopul metropolitan sau **mitropolitul**. Episcopul metropolitan reunește episcopiile sale sufragane în sinod provincial și, în principiu, le vizitează pentru a se asigura că se achită de sarcinile lor.

La început, episcopul este ales de clerul bisericii catedrale și de principalii cetățeni creștini ai cetății. În general, el este **ales din sânul aristocrației municipale**. În fața declinului magistraturilor civile, el ajunge să joace un rol tot mai important în cetate, iar acest rol nu va înceta de-a lungul întregii epoci bizantine: îl vedem pe episcop intervenind pe lângă autorități, îndeosebi pe lângă funcționarii însărcinați cu strângerea impozitelor, pentru a ușura povara enoriașilor săi. El se ocupă și de o parte a îndatoririlor **de asistență publică**: numeroase aziluri și spitale sunt fundații episcopale, alături de instituțiile publice care depind de împărat și așteptând ca mănăstirile, la rândul lor, să se însărcineze cu această misiune.

Rețeaua mitropoliilor nu e îndeajuns pentru a da seamă de organizarea Bisericii. Încă din secolul al IV-lea, cele mai mari cetăți, Roma, Alexandria și Antiohia, dobândesc o importanță particulară, care se bazează în parte pe principiul **întemeierii de către un apostol**. Acest vârf al ierarhiei primește o confirmare deplină cu prilejul sinodului de la Calcedon, din 451. Al douăzeci și optulea canon al acestuia îi recunoaște un primat de onoare episcopului de Roma, dar îi conferă rangul al doilea episcopului de Constantinopol, **„pentru că acest oraș este un oraș imperial"**, expresie ce oglindește clar principiul acomodării, deoarece Constantinopolul nu se putea prevala de niciun apostol întemeietor. Cu același prilej, Ierusalimului i se acordă statutul de patriarhat, care putea să se înțeleagă de la sine. În secolul al VI-lea, Iustinian afirmă principiul **pentarhiei**: buna guvernare a Bisericii se bazează pe acordul celor cinci patriarhi.

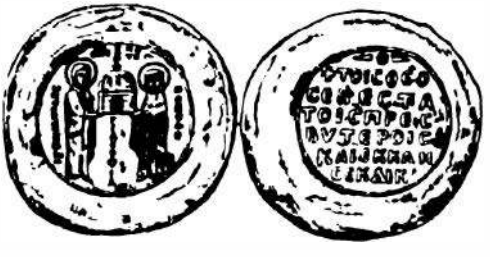

Sigiliu al clerului de la Sfânta Sofia

PATRIARHUL CONSTANTINOPOLULUI

La început modest sufragan al mitropoliei Heracleei Traciei, **patriarhul Constantinopolului devine deci o piesă esenţială a eşichierului imperial.** Împăratul asigură promovarea patriarhatului, cu condiţia de a-l controla. Alegerea patriarhului este aşadar crucială. Ficţiunea sistemului electiv se menţine: când scaunul este vacant, sinodul permanent din Constantinopol se întruneşte şi întocmeşte o listă de trei nume dintre care împăratul alege. Sinodul permanent este format din mitropoliţii prezenţi la Constantinopol, dar şi din cei mai înalţi demnitari ai Bisericii din Constantinopol şi din reprezentanţii împăratului. Se întâmplă foarte rar ca un kandidatos al împăratului să nu figureze pe listă; altminteri, împăratul poate să refuze lista de câte ori este necesar. Pe şleau, asta înseamnă că **împăratul alege patriarhul.**

Că patriarhul este **un înalt funcţionar ca şi ceilalţi** o dovedeşte urmarea procedurii. Hirotonirea întru episcop este efectiv precedată de o numire la palat conform unei formulări lipsite de ambiguitate: „Graţia divină şi maiestatea mea imperială ce purcede din ea te numesc pe tine, preacucernicul N..., patriarh al Constantinopolului." Atunci, şi numai atunci, se desfăşoară la Sfânta Sofia ceremonia de hirotonire episcopală, oficiată de trei episcopi, printre care mitropolitul de Heracleea Traciei, reamintire discretă a originilor. În principiu, noul titular nu este unul deja episcop, deoarece **transferul unui scaun episcopal la un altul este interzis**, un episcop fiind în chip indisolubil legat de biserica sa. Se poate întâmpla ca noul ales să nu aparţină clerului: el primeşte atunci, în decurs de câteva zile, dacă nu chiar într-o singură zi, toate treptele ecleziastice, înainte de a fi consacrat patriarh. Până în secolul al X-lea, **împăraţii** nu ezită **să aleagă pentru acest post pe unul dintre colaboratorii lor cei mai apropiaţi**, un înalt funcţionar; acesta a fost cazul multor patriarhi celebri, ca Tarasios, care reinstaurează icoanele la cel de-al doilea sinod de la Niceea, Nikephoros, succesorul său, sau Photios, căruia Roma i-a reproşat că e „neofit". Ulterior, cei mai mulţi patriarhi vor fi aleşi dintre monahi, printre care unii fuseseră hirotoniţi preoţi.

Să adăugăm că, în caz de conflict, împăratul găsește întotdeauna un sinod de complezență pentru **a destitui patriarhul**, chiar dacă îl va alege din nou câțiva ani mai târziu.

Prin intermediul sinodului permanent, **împăratul exercită și o influență decisivă în alegerea titularilor scaunelor episcopale** și îndeosebi a mitropoliților celor mai importanți (cf. Controlul teritoriului, cap. II). La fel, în ceea ce privește desemnarea titularilor, adesea nominali, ai scaunelor patriarhale orientale: dacă întâmplarea face ca Antiohia să se întoarcă la suveranitatea bizantină – și atunci patriarhul ei nu este ales decât cu și mai multă grijă la Constantinopol –, Ierusalimul și Alexandria sunt sub dominație musulmană și, în cazul Ierusalimului, pentru o vreme, cruciată. *Viața lui Leontios din Ierusalim*, în secolul al XII-lea, ne permite să ne facem o idee despre proces. Egumen al mănăstirii din Patmos, venit la curte pentru a solicita privilegii, Leontios este foarte apreciat de Manuel I Comnenul pentru calitățile sale de teolog și rămâne acolo. El își dă seama că împăratul vrea să-l avanseze într-un post important; este limpede că aceste posturi sunt la dispoziția suveranului. Cele descrise în *Viață* ne arată felul în care Leontios, pur și simplu, supralicitează: în fața principalului său colaborator, căruia nu-i vine să creadă, Leontios refuză rând pe rând mitropolia Kievului, apoi pe cea a Ciprului, pentru a obține în cele din urmă scaunul de patriarh al Ierusalimului, pe care împăratul îl trimite să îl ocupe în ciuda latinilor, de altminteri în zadar.

Începând din secolul al XIII-lea, patriarhul este întotdeauna un fost monah. Călugării au dobândit o importanță decisivă în Biserica bizantină. Dar asta nu-l pune pe patriarh într-o poziție mai favorabilă, dimpotrivă. El rămâne mâna dreaptă a împăratului. Când acesta se împotrivește monahilor, de pildă printr-o apropiere de Roma, patriarhul este obligat să-l urmeze și stârnește mânia implacabilă a tagmei monastice din care a provenit și care foarte adesea este cea care l-a propulsat pe tronul patriarhal, dar care nu ezită să-l ponegrească fără reținere.

NAȘTEREA MONAHISMULUI

Rapiditatea și ușurința cu care Biserica se strecoară în tiparul civilizației greco-romane și imperiale determină o reacție la cei ce înțeleg **să mențină o exigență spirituală**, care mergea aproape de la sine într-o Biserică marginală și persecutată. Pentru o mulțime de bărbați și femei, în perspectiva de a obține mântuirea, e vorba de a-și domina condiția umană, de a se detașa de ea prin asceză și meditație pentru a se apropia de Dumnezeu, a fi una cu el (*monos* în greacă, de unde termenul **monah**); e vorba de **a-l imita pe Hristos** și de a urma întocmai învățătura evanghelică adresată tânărului bogat – creștinismul a cuprins mai întâi aristocrația: „Dacă voiești să fii desăvârșit, du-te, vinde averea ta, dă-o săracilor și vei avea comoară în cer; după aceea, vino și urmează-Mi" (Matei 19:21).

Una dintre modalitățile cele mai simple și mai spectaculoase de a părăsi totul este retragerea în singurătate, **anahoreza**. Iar locul privilegiat al acesteia, cel unde Hristos s-a retras înainte de a-și începe predicarea, este deșertul (în greacă, *eremos*): așa se devine eremit. La începutul secolului al IV-lea, egipteanul Antonie creează astfel modelul monastic: el se retrage în deșert, aflat mereu aproape în Egipt, pentru a-și trăi acolo restul zilelor. *Viața* sa, scrisă pe la 357-358 de către patriarhul Atanasie al Alexandriei, a devenit un *bestseller* al Evului Mediu, atât în Răsărit, cât și în Apus, și **a făcut o propagandă extraordinară eremitismului**.

Totuși, traiul de unul singur în pustietate este un act de eroism care poate duce la nebunie și care nu e la îndemâna tuturor. Tot în Egipt, Pahomie pune bazele mănăstirii: voluntarii pentru această viață nouă se grupează în comunități aflate sub **conducerea spirituală a unui învățător**, a unui părinte (*abba* în aramaică, de unde termenul de abate; **egumen**, conducător, în greacă). Ei duc așadar o **viață în comun, *koinos bios:* acesta este cenobitismul**. Succesul e fulgerător: la moartea sa, în 346, Pahomie conduce nouă mănăstiri de bărbați și două de femei.

Din Egipt, monahismul se răspândește cu iuțeala fulgerului în lumea romană și dincolo de ea: în Asia Mică, în Siria și mai ales

pe Pământul Sfânt, nu departe de Ierusalim, în deşertul Iudeei, din dorinţa de a-l imita pe Hristos. Dar această mişcare nu e fără pericole pentru Biserică, pe atunci zdruncinată de polemici dogmatice. Într-adevăr, **monahii rămân laici**; ei se doresc **în afara ordinelor ecleziastice**; Pahomie însuşi nu era preot. De asemenea, se vor în afara ierarhiei, trăsătură ce va rămâne dominantă pe toată durata mileniului bizantin. În al treilea sfert al secolului al IV-lea, **Vasile din Cezareea** încearcă să dea întâietate cenobitismului şi să încadreze monahii în sistemul episcopal. El decretează nu tocmai o regulă, dar o serie de precepte ce vor avea o lungă posteritate. Fără să preconizeze o separaţie strictă între cenobitism şi eremitism şi chiar dacă insistând pentru gruparea pustnicilor în confrerii, el **admite** ceea ce va rămâne un adevăr axiomatic în creştinătatea bizantină, **superioritatea vieţii eremitice**.

În deşertul Iudeei se creează un nou tip de monahism, al cărui nume este promis celui mai strălucit viitor: Euthymios (mort în 473) şi discipolul său Sava (439-532), doi capadocieni, creează **lavra**. Călugării **vieţuiesc colectiv în izolare**, în jurul unei albii de râu cel mai adesea secat (*wadi*, ued) din deşertul Iudeei. Fiecare monah îşi alege un *kellion*, fie o grotă în peretele viroagei, fie un mic edificiu construit pe platoul arid, cu o odaie şi o încăpere de serviciu. Acolo, el trăieşte singur, lucrând şi rugându-se, pe toată durata săptămânii. **Sâmbăta, se duce în centrul lavrei** cu produsul muncii sale, de regulă coşuri împletite; asceţii iau **masa** şi celebrează **slujbele în comun**. Duminică dimineaţa, fiecare se întoarce în *kellion*-ul său cu provizii şi ceva de lucrat. Însă, pentru a fi admis într-o lavră, trebuie să fi petrecut mai mulţi ani într-un cenobiu din vecinătate.

Monahismul este însă, înainte de toate, o stare de spirit, căutarea unirii cu divinitatea, care nu necesită neapărat izolarea de lume. De unde **prezenţa unor mănăstiri în oraşe**. Încă din anii 350, noua capitală, **Constantinopol, mişună** literalmente de monahi; dar ea nu cuprinde decât un mic număr de cenobiţi, cei mai mulţi dintre monahi fiind gyrovagi, **călugări rătăcitori** care trăiesc, în cel mai bun caz, în casa care e dispusă să le dea adăpost şi

să le asculte vorbele, iar în cel mai rău caz, pe stradă, în mijlocul celor mai nevoiași. Ei **scapă oricărei autorități**, creează o adevărată rețea, încearcă să influențeze **intervenind, eventual**, în dezbaterile dogmatice. Pe scurt, sunt un factor insuportabil de dezordine în acest oraș nou care e deja greu de guvernat: unul din rezultatele sinodului de la Calcedon (451) este de a le impune reguli și, mai cu seamă, de a-i expulza din cetate. Grupul cel mai puternic fusese întemeiat de un oarecare Alexandru: aceștia erau **akoimetoi, neadormiții**, prin aceasta înțelegându-se că **făceau cu schimbul pentru ca lauda lui Dumnezeu să fie neîntreruptă**. După expulzarea extremiștilor, a devenit din nou posibilă întemeierea de mănăstiri în Constantinopol; astfel, pe la 460, consulul Studios a pus să se construiască într-o zonă aproape pustie din apropierea Porții de Aur un mare cenobiu, pe care l-a consacrat lui Ioan Botezătorul și l-a încredințat akoimetoi deveniți inofensivi. Trei secole mai târziu, mănăstirea Stoudios (Studios) avea să devină celebru și cel mai puternic așezământ din Constantinopol.

MONAHISMUL TRIUMFĂTOR

Iconoclasmul a evidențiat mai multe slăbiciuni ale monahismului. Mai întâi, majoritatea mănăstirilor trăiesc în mod meschin din milostenii și din munca monahilor, **fără putere funciară**. Apoi, **fiecare mănăstire este o entitate izolată** în fața unei ierarhii bine organizate și care beneficiază de sprijinul imperial. Multe mănăstiri au acceptat, de altfel, iconoclasmul. Faptul îl frapează pe un tânăr de familie bună, format în epoca iconoclastă pentru a deveni funcționar, dar al cărui unchi, Platon, se retrage pe unul dintre domeniile sale din Bithynia, pentru a întemeia acolo mănăstirea Sakkoudion, și ia cu el o bună parte a familiei sale, printre care nepotul său Teodor. **În 799, lui Teodor**, care a sprijinit-o pe împărăteasa Irina în lupta contra fiului ei, pe care ea sfârșește prin a pune să fie orbit, **i se încredințează mănăstirea Stoudios.** În decurs de câțiva ani, el face din ea un așezământ de câteva sute

de călugări; prin învățăturile și preceptele sale, în special nenumăratele-i cateheze, el trasează contururile unui nou monahism.

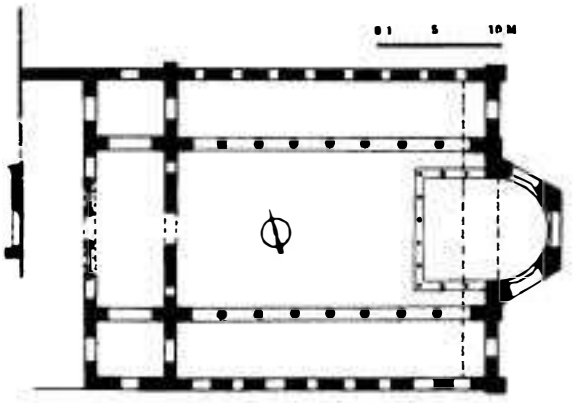

Planul bisericii Stoudios

Teodor Studitul este, în adâncul ființei sale, un funcționar cu un cert **talent de organizator**, care știe să evalueze raporturile de forță politice. El atribuie nenorocirile suferite de monahi și incapacitatea lor de a apăra în chip durabil Ortodoxia proastei organizări, tendințelor anarhiste ale idealului anahoretic și insuficientei înrădăcinări socio-economice. Teodor **apără prioritatea vieții cenobitice**; el caută puterea socială care va conferi independența economică întemeiată pe o dotare suficientă și privilegiată. Încredințat că unirea face puterea, el încearcă să organizeze în jurul mănăstirilor familiale eboșa unui sistem de ordine.

Teodor insistă asupra a trei calități esențiale ale monahului studit. Mai întâi, **castitatea**: contactele cu femeile, pe care nu le poate evita cu totul în contextul aristocratic, vor fi în mod riguros controlate. Apoi, **stabilitatea**: călugării rătăcitori constituie una dintre relele endemice ale monahismului. În sfârșit, **sărăcia**: monahul nu trebuie să aibă nimic al lui, nici cel mai mic obiect material; în fiecare săptămână, veșmintele sunt redistribuite, fără a se ține seamă de starea sau de mărimea lor, astfel încât ajung să fie numite „schimburi".

Dar organizarea mănăstirii studite este cea unde se reflectă cel mai bine contribuția lui Teodor. Vârsta minimă de admitere în mănăstire este între 16 și 17 ani, cu un noviciat, mai puțin cunoscut pentru Stoudios. **Mănăstirea este împrejmuită**: săracii sunt cazați la intrarea în curte, într-un *xenodocheion*, unde monahii îi primesc pe oaspeți. Acesta se organizează într-un **mic cătun care face față propriilor nevoi din propriile-i resurse**: de unde **importanța muncii**; Teodor îi repartizează pe călugări în diferite funcții (econom, chelar etc.), menite să-l despovăreze pe egumen de orice griji administrative. El îi atribuie fiecăruia o sarcină: mănăstirea este un corp mistic în care fiecare are de jucat un rol precis. Acestea sunt diaconiile slujirii (grădină, brutărie, rufărie etc.) și de producție: copiere, prelucrarea pietrei, a pielii, a fierului, a pergamentului. Teodor Studitul este un anticontemplativ; ba chiar îndeamnă la productivitate: **munca este un criteriu al devoțiunii**, este o slujire a lui Dumnezeu, **este slujba monahului**, care, frecvent, nu este preot; orice monah lucrează, aidoma săracilor, indiferent care va fi fost statutul său anterior, cel mai adesea înalt.

Învățăturile lui Teodor Studitul exercită asupra monahismului bizantin o influență profundă, după cum stă mărturie **numărul mare de manuscrise din operele sale**. Însă Teodor nu izbutește să insufle monahismului bizantin o organizare de ansamblu. El a încercat să construiască un sistem regrupând mai mult mănăstiri familiale. Dar acest dispozitiv rămâne limitat: doar cinci mănăstiri, care întrețin simple legături personale cu egumenul de la Stoudios. Sistemul nu supraviețuiește fondatorului său.

Monahismul este în mod irezistibil **atras de munți**, simbol simplu al înălțării spre cer. Ei îngăduie acel soi de mișcare perpetuă a monahismului bizantin: un ascet se retrage pe munte și asceza sa îi atrage discipoli, care îl conving să întemeieze o mănăstire, al cărei egumen devine în chip firesc, continuându-și totodată traiul de eremit, cu rezultatul ușor de ghicit în ceea ce privește conducerea mănăstirii. În cele din urmă, acest aflux de discipoli nu-i convine ascetului, care numește un nou egumen și se **retrage mai sus pe munte**; acolo atrage noi emuli, se vede nevoit să întemeieze

o nouă mănăstire și așa mai departe. Astfel, Muntele **Olimp din Bithynia** (Uludag), la câțiva kilometri sud de Brusa (Bursa), devine muntele monastic cel mai căutat din veacul al IX-lea până în secolul al X-lea. Aproape prea mult, căci Olimpul nu e departe de capitală: din secolul al XI-lea, Athos, peninsula situată cel mai la est din Halkidiki, lângă Thessalonic, pe atunci părăsită și ajunsă teren de pășunat pentru animalele țăranilor din împrejurimi, devine locul la modă al eremitismului. Dar această tihnită retragere va fi bulversată de sosirea unui veteran al Olimpului, **Atanasie**.

Originar din Trapezunt, fost strălucit profesor în școlile din Constantinopol, Atanasie a trăit și pe Muntele Kyminas, mai în estul Bithyniei, într-o mănăstire ctitorită de un mare aristocrat, Mihail Maleinos. Acolo l-a cunoscut pe cel mai ilustru general din secolul al X-lea, **Nikephoros Phokas**, un adevărat ascet, care intenționează să se retragă la o mănăstire pe care ar fi urmat să o întemeieze Atanasie. Pornind în expediția care îi va permite să recucerească Creta în 961, Nikephoros Phokas se oprește la Athos, unde Atanasie își duce viața de eremit, și îl îmbarcă pe corăbiile sale pentru a beneficia de rugăciunile lui. Aceasta e de altfel dintotdeauna **prima îndatorire a monahului: să se roage pentru biruința Imperiului creștin**.

Urmarea e cunoscută: expediția lui Nikephoros Phokas reușește acolo unde nenumărate tentative au dat greș cu începere din 827; este rezultatul rugii monahului. Atanasie se întoarce la Athos cu un venit consistent și obține de la ceilalți eremiți un teren situat la extremitatea peninsulei, unde întemeiază mănăstirea numită **Marea Lavră, mănăstire ortodoxă prin excelență**. Termenul e același ca în Palestina, lavra, dar realitatea nu e exact aceeași. Lavra, întocmai ca foarte multele mănăstiri care se vor înființa la Athos în următoarea jumătate de secol, este **în primul rând un cenobiu**: biserica și trapeza sunt construite în interiorul unei curți aproape pătrate, al cărei contur, alcătuit din chiliile monahilor, constituie împrejmuirea. Dar călugărilor care ajung la un înalt grad de perfecțiune li se îngăduie să se retragă, în grupuri de doi sau trei și în număr extrem de limitat, în ermitaje sau *kellia* situate pe munte, la

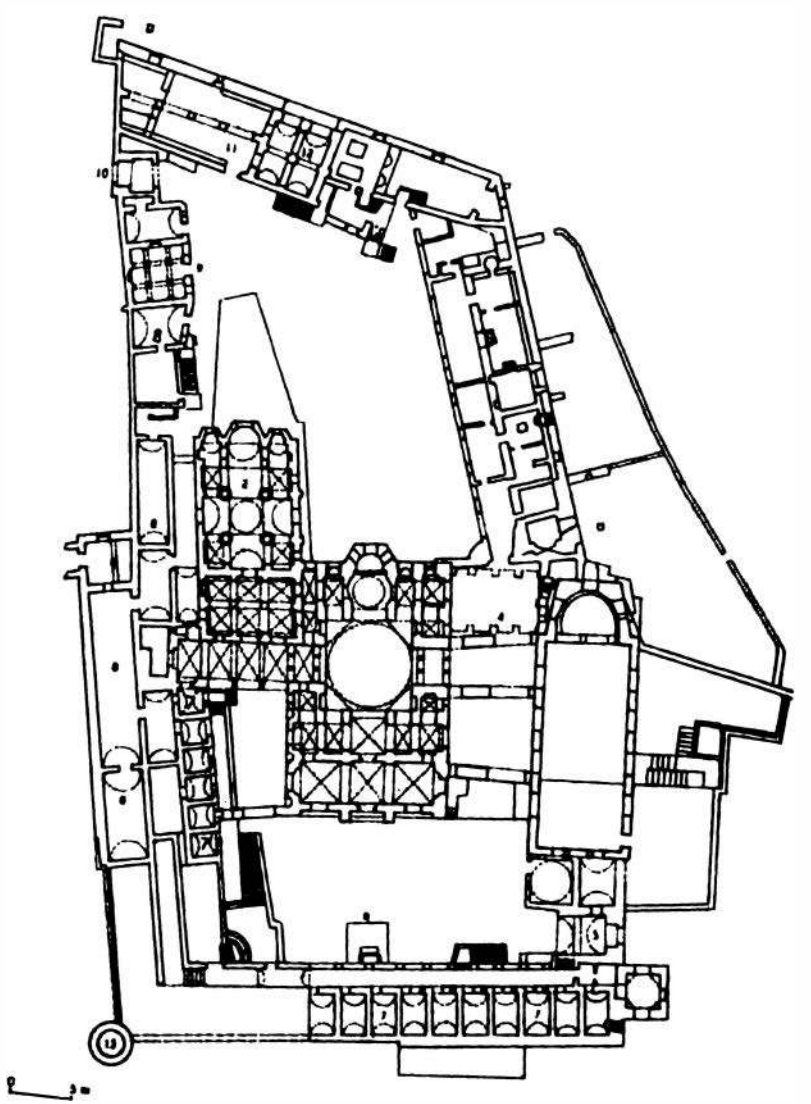

Planul mănăstirii Hosios Loukas

Katholikon *(biserica principală)*; **2.** *Biserica Panagia*; **3.** *Trapeza*; **4.** *Cis-*
tă; **5.** *Intrarea actuală*; **6.** *Fântână*; **7.** *Chiliile monahilor*; **8.** *Magazii*;
Calefactorium *(locul pentru încălzit)*; **10.** *Poarta de est*; **11.** *Grajd de*
12 și **13.** *Turnuri*; **14.** *Grădini.*

o oarecare distanţă de cenobiu. Cu toate acestea, ei continuă să facă parte din acesta şi rămân **sub autoritatea unicului egumen.**

În fond, Atanasie nu inovează: multe mănăstiri se conformau deja acestui model; de altfel, el se inspiră din belşug din învăţăturile lui Teodor Studitul. Dar perspectiva e cea care se schimbă şi, fără îndoială, starea de spirit a monahismului. Monahii reuşiseră destul de bine să treacă drept victime ale iconoclasmului

Mănăstirea Marea Lavră

pentru a face din reinstaurarea imaginilor victoria lor: urmarea a fost un puternic curent de donaţii. Dar **gestiunea unui patrimoniu este în opoziţie cu idealul monastic** şi multe mănăstiri, deşi bine dotate, trăiesc de azi pe mâine, şi chiar dispar, când nu au fost ctitorite de mari aristocraţi în măsură să le asigure administrarea. Or, Atanasie amenajează imediat un port pentru a aproviziona mănăstirea şi a-i exporta produsele şi sfredeleşte muntele pentru a aduce apă până la grădina ei, într-un cuvânt, **practică investiţia productivă**; se pricepe să obţină donaţii funciare, mănăstiri deja existente şi **scutiri fiscale** pentru corăbiile mănăstirii care ies pe pieţe pentru a vinde surplusul realizat din pământurile astfel acumulate şi valorificate. Pe scurt, la şcoala sa, **monahii**

devin excelenţi administratori şi o adevărată putere socială. Fenomenul se alătură, de altfel, modei iniţiate de împăraţi, dar larg răspândite în aristocraţie cu începere din secolul al X-lea: întemeierea de mănăstiri, bine înzestrate, al căror *typikon* prevede în mod amănunţit modalităţile de gestiune, inclusiv cele de repartizare a surplusului pe care trebuie să-l furnizeze în chip firesc o mănăstire odată ce călugării au ce mânca şi obligaţiile caritabile sunt îndeplinite.

Încetul cu încetul, **Athos devine referinţa absolută**: principii străini – ruşi, sârbi – îşi întemeiază aici mănăstiri. Când Bizanţul pierde Asia Mică, el devine polul principal al monahismului bizantin; când Imperiul se restrânge şi mai mult, el ajunge să personifice într-un anumit fel Ortodoxia. De altminteri, monahii au reuşit să treacă drept maeştri în arta de a naviga în mijlocul evenimentelor politice imprevizibile: în faţa înaintării turceşti, multe familii aristocratice îşi pun averea la adăpost încredinţând-o călugărilor, cu speranţa de-a o recupera când roata norocului se va întoarce, ceea ce nu se întâmplă; iar monahii îi conving pe otomani nu numai să nu le invadeze Muntele, dar şi să-i lase să-şi păstreze proprietăţile şi o parte din privilegii.

Creuzet al reflecţiei teologice şi spirituale, **Athos şi monahii săi îşi impun concepţiile în ceea ce mai rămâne din Imperiu în secolul al XIV-lea**. Dintotdeauna, călugării au căutat prin rugăciune starea de linişte sufletească, *hesychia*. În acest scop, ei dezvoltă o adevărată tehnică centrată pe recitarea neîncetată a rugăciunii „Doamne Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluieşte-mă pe mine", însoţită de o legănare a corpului menită a desăvârşi concentrarea pentru a ajunge la contemplaţia perfectă. În secolul al XIV-lea (cf. Paleologii, cap. I), **isihasmul** devine o adevărată doctrină formulată de **Grigorie Palama**. Practicarea rugăciunii isihaste îngăduie într-adevăr să se vadă lumina care îl învăluia pe Hristos în momentul Schimbării la Faţă pe Muntele Tabor, lumina taborică, făcând accesibilă experienţei umane adevărata comuniune cu Dumnezeu. **Omul** rămâne o creatură, dar **participă la divinitate prin intermediul lui Hristos şi al desăvârşitei**

Sale umanităţi, ceea ce readuce la teologia sinodului de la Calcedon, dar se situează în clară opoziţie cu cultura aristotelică de care erau pătrunşi bizantinii şi care renaşte de un secol în Occidentul creştin. Adoptarea doctrinei palamiste de către un sinod ţinut la Constantinopol în 1351 deschide prăpastia dintre ortodoxie şi creştinătatea romană. Călugării athoniţi vor fi printre cei mai aprigi paznici ai ortodoxiei şi adversari înverşunaţi ai unirii bisericilor.

Călugări athoniţi bătând toaca

În concluzie, monahii, la origine marginali în societate şi în Biserică, au devenit un element esenţial al acestora, care duce la cristalizarea identităţii bizantine.

SENTIMENTUL RELIGIOS

SFÂNTUL

Fără doar şi poate, o parte a succesului înregistrat de călugări se datorează influenţei pe care o exercită în toate straturile societăţii. Desigur, un număr foarte mic de simpli creştini şi un număr deloc neglijabil de episcopi au putut avea parte de recunoaşterea sfinţeniei lor, mai ales în primele timpuri, dar, în ochii bizantinilor, nu încape îndoială că **sfântul este monahul**, uşor de recunoscut după **veşmântul său negru**. Or, sfântul, în general un bărbat, răspunde uneia dintre aşteptările majore ale bizantinilor.

Creştinismul este într-adevăr o religie a mântuirii. Întrebarea importantă pe care şi-o pune creştinul este: voi fi mântuit? Atât timp cât creştinismul a rămas o sectă minoritară şi selectivă, simplul act al botezul includea pe cineva în cercul aleşilor şi **probabilul**

martiriu asigura mântuirea; acum însă, când toată lumea este botezată, se ivește neliniștea față de Judecata de Apoi. Prinși între un Dumnezeu insondabil și un sistem arhaic de confesiune publică, laicii se întorc spre sfânt pentru a ști dacă vor fi mântuiți și dacă el poate face ceva pentru ei. Sfântul, pentru care singura cale de mântuire este renunțarea la lume, nu răspunde întotdeauna, dar el deține răspunsul: nimeni nu îl mai părăsește, fiindcă **are în mâinile lui cheile raiului**. Omul sfânt care s-a retras în deșert sau în alt loc izolat este imaginea Celui înviat din morți; **înzestrat cu *parrhesia* (apropierea de Dumnezeu și libertatea de a cuvânta înaintea Lui)**, el va fi intermediarul palpabil cu Atotputernicul, spre deosebire de Hristos, care S-a înălțat la ceruri.

Aceasta ne permite să înțelegem locul omului sfânt în societate. Sătenii simt nevoia unui om-șarnieră, exterior satului, care poate să-și pună puterea – același termen ca pentru patron –, priceperea și cultura în slujba satului. Omul sfânt rezolvă dilema inerentă credinței creștine: Dumnezeu este, în același timp, cel care își iubește copiii, dar și îndepărtat și impasibil; omul sfânt este, în același timp, moștenitorul profeților și plin de compasiune. **Spre deosebire de Dumnezeu, el poate fi abordat și interogat** în speranța unui răspuns, chiar dacă unul puțin comprehensibil. Pietatea bizantinului mediu este alcătuită din momente discontinue de căință; omul sfânt practică credința în chip continuu. El este singurul care îl poate îndupleca pe Dumnezeu în favoarea penitentului: **este un profesionist într-o lume de amatori.**

Caracterul spectaculos al anumitor practici ascetice care se dezvoltă în primele secole frapează mulțimile. Unele dintre aceste practici n-au căpătat decât o dezvoltare relativă, ca aceea a celor numiți

Baza stâlpului lui Simeon Stâlpnicul

păscători (*boskoi*), care hălăduiesc la marginile deșertului mâncând doar rarele ierburi ale stepei aride. Sau **nebunii întru Hristos**, *saloi*, care simulează nebunia pentru a converti oamenii și care sunt întâlniți mai degrabă în orașe.

Dar reușita cea mai spectaculoasă o reprezintă **stilismul**[1]. Inventatorul lui este un sirian, originar de pe malurile Eufratului. Nemulțumit de viața monahală pe care o duce în mănăstirea Teleda, la vreo sută de kilometri nord de Antiohia, **Simeon** decide să urce pe Muntele Koryphaios din apropiere. El **își construiește o împrejmuire (*mandra*)**, din care să nu mai iasă, și își leagă piciorul cu un lanț de o piatră. Pe urmă, cum discipolii sosesc în număr mare, nu poate să scape din capcana *mandrei* și alege **fuga în sus, ridicând un stâlp de piatră** de pe care nu avea să coboare decât pentru a urca pe altul și mai înalt, ultimul înălțat **culminând la șaisprezece metri**. Urcat pe primul stâlp în anul 422, moare treizeci și șapte de ani mai târziu, pe 24 iulie 459. Succesul lui Simeon este extraordinar: oamenii vin de pretutindeni pentru a-i cere sfaturi, pe care el le împarte din vârful stâlpului; el **distribuie și eulogii**, mici discuri de lut adunat de la baza stâlpului și trecute printr-o matriță comportând o reprezentare sumară a sfântului pe stâlpul său. La ocazii deosebite, muntele e năpădit de o mulțime (femeile, inclusiv mama sfântului, nu au voie să pătrundă în *mandra*) venită, de pildă, să-i ceară să pună capăt secetei. Mulțimea așteaptă sub brațele întinse ale sfântului și, în acest timp, tunetele furtunii de toamnă se apropie încetul cu încetul.

Eulogie a lui Simeon Stâlpnicul

Patriarhul Antiohiei a trebuit să recurgă la forță pentru a pune stăpânire pe moaștele sfântului. Dar **a rămas stâlpul, împrejurul căruia** a trebuit să se construiască o barieră

[1] De la *stylos*, stâlp, în limba elenă (n. tr.).

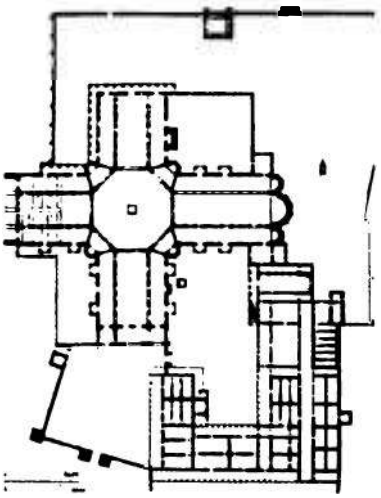

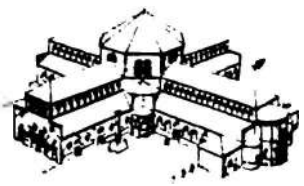

Planul complexului lui Simeon Stâlpnicul

metalică pentru a nu fi deteriorat; în jurul octogonului din mijlocul căruia acest stâlp se înălța sub cerul liber, căci asceza consta în a trăi pe o platformă neacoperită, **s-a edificat un gigantic complex** cu patru brațe, ale cărui ruine spectaculoase sunt vizibile și în zilele noastre la Qalat Seman (castelul lui Simeon), inclusiv baza stâlpului. Pelerinajul a persistat timp de mai multe secole după cucerirea arabă.

Simeon a avut o grămadă de imitatori. În unele regiuni se înălțau adevărate păduri de stâlpi. Când sanctuarul lui Simeon a trecut la monofiziți, un alt Simeon, calcedonian, a ridicat stâlpul său pe Muntele Admirabilis (Muntele Minunat), care domină cursul râului Oronte între Antiohia și mare. Stilismul a ajuns până și în regiunea Constantinopolului. Totuși, unul dintre discipolii lui Simeon, și el sirian, Daniel, mort în 493, nu a șovăit să coboare de pe stâlp pentru a se pune în fruntea unei uriașe manifestații de stradă menite să ducă la căderea unui uzurpator monofizit, Basiliskos. Chiar și în secolul al XI-lea, pe Muntele Galesios situat în apropiere de Efes, **un oarecare Lazăr a construit mai mulți stâlpi succesivi**, ce urcau tot mai sus pe munte; el nu era singurul stâlpnic din regiune, care mai includea și o femeie ce înăsprise

Vedere a complexului lui Simeon Stâlpnicul

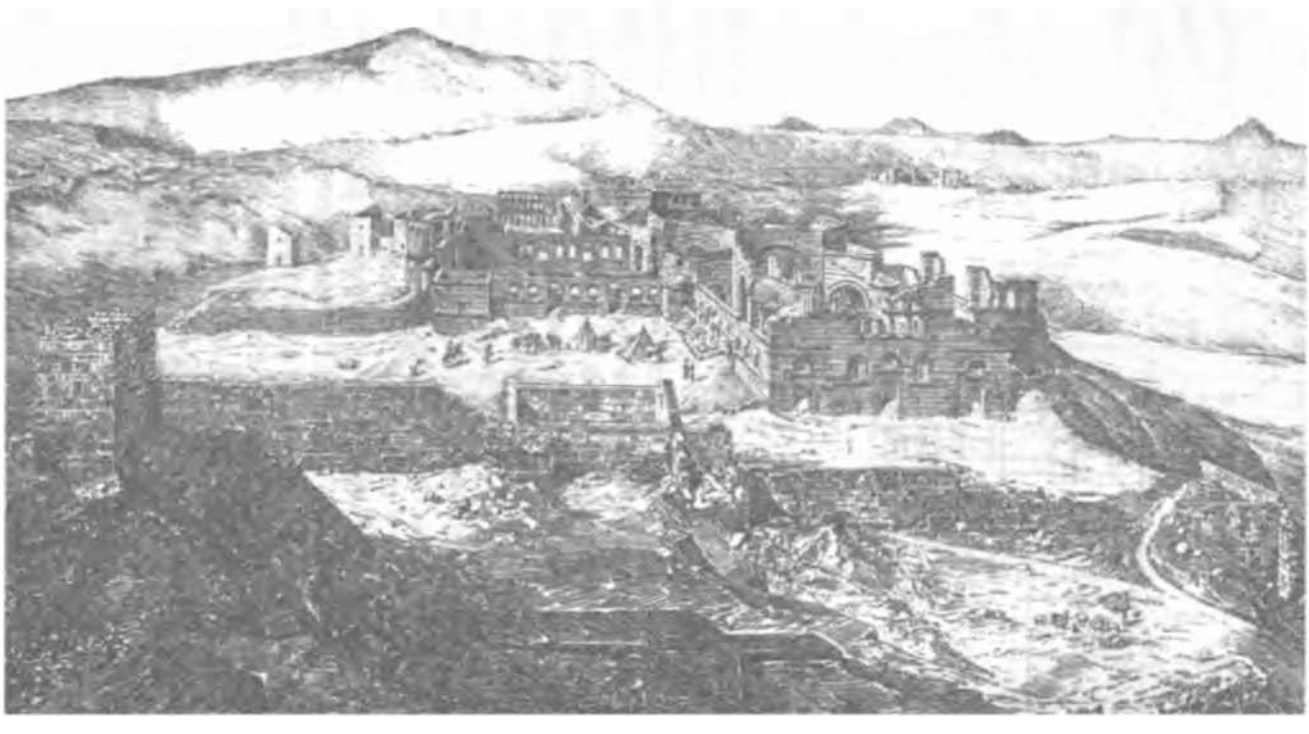

exercițiul lăsându-și picioarele să atârne de pe platformă. În secolul al XII-lea, stâlpul lui Daniel încă mai funcționa: Leontios, viitorul patriarh al Ierusalimului, negociase cu monahii care deserveau sanctuarul să se poată stabili acolo, dar în cele din urmă a preferat să intre într-o mănăstire. Căci **chiar și stilismul a fost recuperat de monahism**; Lazăr Galesiotes întemeia o mănăstire pe lângă fiecare stâlp; iar stâlpul său, lipit de biserică, comunica printr-o fereastră cu aceasta **pentru ca sfântul să poată urmări slujba**.

Odată depășită epoca martirilor, sfințenia devine un fenomen „sălbatic". Până în secolul al XIII-lea, când se face simțită influența latină, **nu există procedură de recunoaștere a sfințeniei**, nu există proces de canonizare. Este sfânt cel pe care zvonul popular îl consideră sfânt. Noi nu știm asta decât în măsura în care s-a găsit cineva, de obicei un discipol, care **să scrie *Viața* personajului**. Totuși, autoritățile încearcă să recupereze și să încadreze fenomenul, după cum am văzut în cazul patriarhului Antiohiei luând în stăpânire moaștele lui Simeon. Acesta este unul dintre cei puțini la număr pentru care prima biografie a fost scrisă înaintea morții sale, de către mitropolitul Cirului, Teodoret; la puțin timp după moartea sa, discipolii săi siriaci au așternut în scris o versiune în această limbă; mult mai târziu a apărut și o *Viață* în greacă. Foarte adesea cel care scrie *Viața*, hagiograful, include **o recunoaștere a sfințeniei de către autorități**, când este cazul chiar de către împărat, ca pentru Daniel Stâlpnicul, sau, eventual, de către episcop. Dar sfințenia se măsoară și după posteritate, după felul în care sfântul își află locul în culegerile de *Vieți* rânduite în calendar, numite menologia (Simeon Stâlpnicul are norocul de a fi sărbătorit pe 1 septembrie, prima zi a anului), sau, și mai bine, în acele cărți folosite în fiecare zi pentru slujbă (sau sinaxă), cu un rezumat al *Vieții* sfântului zilei, numite sinaxare. Cazul cel mai fericit este, de bună seamă, **includerea în sinaxarul de la Constantinopol**, cel al catedralei patriarhale.

Viețile sfinților erau scrise pentru monahii care deserveau sanctuarul sfântului sau pentru pelerinii care se duceau acolo; ele menționează **o puzderie de miracole** săvârșite de sfânt în timpul vieții

sau după moarte, cărora li se adaugă adesea o culegere de miracole, câteodată singura care ne-a parvenit, săvârșite de moaștele sale.

PRACTICA RELIGIOASĂ

Într-o oarecare măsură, la început Biserica a fost depășită în Răsărit de propriu-i succes. Inițial, bisericile locale erau mici comunități grupate în jurul episcopului lor, înconjurat, dacă era cazul, de câțiva diaconi și preoți. Pentru a deservi orașul, din momentul în care creștinismul se impune, este îndeajuns, în linii generale, să se construiască **o catedrală** de dimensiuni corespunzătoare plus **câteva lăcașuri de cult în cetate, deservite de clerul bisericii catedrale**; instituția fiind publică, este înzestrată cu pământuri și venituri de către autoritățile municipale sau administrative, cu atât mai mult cu cât autoritatea episcopului se extinde și asupra așezămintelor de caritate, pe care cetățile în declin nu mai au mijloacele să le întrețină. Clerul cetății face apel și la milostenii.

Într-un mare oraș cum este Constantinopolul, bisericile sunt nenumărate; în plus, adesea și cele ale mănăstirilor se deschid credincioșilor pentru a oficia slujbe. Dar, **la fel ca la țară, nu există noțiunea de parohie**. Desigur, din motive de comoditate, oamenii merg mai bucuros la slujbă într-o biserică apropiată de domiciliul lor, dar asta nu este o obligație.

Pe de altă parte, deservirea zonelor rurale îi pune Bisericii o problemă pentru care nu era pregătită. Ea construiește cam la întâmplare, în câteva sate, **biserici numite publice (*katholike*)** deservite de un cler detașat și întreținute de episcop. Nu este însă suficient. Aproape pretutindeni, la inițiativa proprietarului de pământ sau a comunităților sătești, se edifică oratorii sau capele, unde oamenii pot să se roage, dar unde, în principiu, tainele nu se pot săvârși decât cu aprobarea episcopului. O bucată de vreme, episcopii au trimis la țară horepiscopi („episcopi de țară") sau periodeuți („itineranți"). Revendicarea ca oratoriile să devină biserici cu statut deplin ia însă amploare: în secolul al IX-lea, Leon VI suprimă distincția. Totuși, nu există parohii, și nici dijmă pentru întreținerea clerului. La sate, se ia **un țăran relativ înstărit**,

proprietar sau nu (cf. Clasele sociale, cap. III), i se dă o instruire sumară, suficientă pentru a cunoaşte liturghia pe de rost şi a putea să oficieze slujba duminica, uneori sâmbăta, şi în zilele de sărbătoare. În restul timpului, el îşi lucrează pământul şi trăieşte din asta, cu soţia şi copiii lui. Când moare, cel mai simplu este ca **fiul sau ginerele său să-i urmeze**, ca şi pentru pământul său. Calitatea nu este deci principalul criteriu de selecţie; de altfel, documentele de arhivă arată că, dacă preoţii sunt relativ numeroşi la sate şi se ocupă şi cu vânzări, cumpărări şi arendări de pământuri, mulţi dintre ei sunt incapabili să-şi semneze numele. Oricum, nu avem niciun exemplu de membru al clerului rural care să fi făcut carieră pentru a deveni episcop, aceste posturi fiind rezervate monahilor sau membrilor eminenţi ai clerului bisericilor catedrale din marile metropole.

În aceste condiţii, nu e de mirare că **mănăstirile rurale îi fac clerului orăşenesc o concurenţă inegală**. Nu rareori se întâmplă ca un sătean înstărit să întemeieze o mănăstire sau ca mai mulţi săteni să se asocieze în acest scop. Dacă sătenii au şansa să se afle în apropiere de o mănăstire mai răsărită, vor găsi întotdeauna un preot – necesar vieţii mănăstirii – de un nivel acceptabil şi o comunitate de oameni consideraţi *a priori* sfinţi în măsură să satisfacă nevoile spirituale elementare. Cu puţin noroc, se vor găsi acolo şi **moaştele miraculoase** ale sfântului întemeietor sau vreo **icoană** căreia i se vor atribui aceleaşi puteri.

În bisericile ceva mai importante, slujbele sunt numeroase, ritmând orele zilei. Pentru călugări, în general ele au loc la fiecare trei ore. Cele mai importante, utrenia *(orthros)*, care marchează începutul zilei şi o consacră lui Dumnezeu, şi vecernia, care precedă apusul soarelui, sunt oficiate şi în bisericile catedrale. La Sfânta Sofia din Constantinopol, slujba cea mai frecventată sâmbăta şi duminica este cea a celei de-a treia ore. În mănăstiri, în afara slujbelor diurne la fiecare trei ore, monahii asistă şi la *apodeipnon* („după cină") înainte de a se duce la culcare şi se scoală la miezul nopţii pentru mieznoptică *(mesonykton* – „miezul nopţii").

Participarea la slujbă nu este nici pe departe singura practică la care participă credincioşii. În sanctuarele mai importante, fenomenul major este cel al **privegherii**. De exemplu, în biserica Sfântul Ioan Botezătorul din Oxeia, în centrul Constantinopolului, o priveghere se ţine până dimineaţa în fiecare sâmbătă seara şi în ajunul sărbătorii sfântului. **O comunitate de laici pune mână de la mână pentru a-i asigura întreţinerea**, căci lumânările şi tămâia sunt scumpe; membrii confreriei poartă chiar un costum special. În plus, **priveghiul iese din biserică pentru o procesiune** prin cartier. Procesiunea este, de altfel, una dintre practicile cele mai curente şi cele mai spectaculoase ale creştinismului bizantin. La Constantinopol, numărul lor este foarte mare; **unele sunt conduse chiar de împărat**, ca atunci când plimbă în fiecare an prin oraş numeroasele relicve legate de Hristos pe care le păstrează la Palat (Crucea, dar şi alte obiecte legate de Patimi, ca Lancea şi Buretele). Pentru procesiunile mai obişnuite, clerul înaintează cântând litanii, precedat de relicva sau de relicvele şi icoanele sfântului sau sfintei care se sărbătoreşte şi urmat de o uriaşă mulţime. Cel mai adesea, evenimentul are loc noaptea şi capul procesiunii e luminat *al giorno*. Când mai multe biserici din acelaşi oraş sunt dedicate aceluiaşi sfânt, se poate face turul lor, cu opriri lângă fiecare sanctuar. **Procesiuni pot avea loc şi la ţară**, sub conducerea clerului şi mai ales a unui om sfânt ce va fi fost chemat în ajutor; bunăoară, dacă e vorba de alungat lăcustele de pe o parcelă de teren cultivat, pe care o pustiesc, sfântul îi înşiră pe cetăţeni într-o procesiune pe care o conduce în jurul câmpului infestat. La Constantinopol, în secolul al IX-lea, există şaizeci şi opt de zile de procesiune, dintre care şaptesprezece îl implică pe împărat şi treizeci şi două, pe patriarh.

Dar cea mai spectaculoasă practică este cea a **pelerinajului**. Aceasta pare necunoscută în primele timpuri ale creştinismului, chiar dacă persoanele pioase care au posibilităţi doresc să facă un soi de turism sacru ducându-se la Locurile Sfinte. Încetul cu încetul, se trece totuşi de la lucrările practice ale Istoriei Sfinte la un adevărat cult: călătoria la Ierusalim devine atunci **o etapă a itinerarului**

personal care duce la mântuire; ea nu este câtuşi de puţin obligatorie, însă o găsim adesea în viaţa sfinţilor. Aceia dintre ei care sunt monahi sau doresc să devină monahi folosesc, de altfel, prilejul pentru a-i vizita pe călugării din deşertul Iudeei, mai cu seamă pe cei din cea mai celebră lavră, cea a Sfântului Sava; primirea hainei monahale aici are caracterul unei sanctificări aparte. Firește, frecvența pelerinajelor la Ierusalim scade mult după cucerirea arabă, dar stăpânitorii ţinutului nu li se împotrivesc decât rareori şi lavra Sfântul Sava continuă să funcţioneze şi funcţionează încă.

Alte pelerinaje cu rază mare de acţiune înlocuiesc Ierusalimul: Sfântul Ioan din Efes, Sfântul Mihail din Chonai (Colosse), în centrul Asiei Mici, Sfântul Petru din Roma, chiar şi după aşa-zisa schismă din 1054, Sfântul Simeon Stâlpnicul, atât cel de la Muntele Koryphaios, cât şi cel de la Muntele Admirabilis. Dar cele mai spectaculoase sunt fără îndoială **multitudinea de pelerinaje la locuri mult mai apropiate**: nu rareori episcopul unei cetăţi îşi adună toţi credincioşii pentru a porni în procesiune spre un sanctuar venerat, situat la doar câţiva kilometri depărtare. Chiar şi unele icoane pot face obiectul unui pelerinaj. La începutul secolului al XI-lea, în cursul restaurării bisericii Theotokos din Blacherne, în partea de nord-vest a Constantinopolului, sanctuarul cel mai îndrăgit al Sfintei Fecioare cu începere din această epocă, se descoperă sub tencuială o icoană a acesteia. Toată lumea crede într-o intervenţie miraculoasă. Din acel moment, ea este acoperită cu un voal; **în fiecare vineri**, se goleşte biserica de credincioşi şi, când se redeschid porţile, **o adiere miraculoasă ridică voalul**, dezvăluind icoana pentru a fi venerată. Chiril, care trăieşte în satul său, Philea, de pe coasta europeană a Mării Negre, şi care va muri în 1110 în miros de sfinţenie, parcurge în fiecare vineri – ne spune *Viaţa* sa – cei vreo cincizeci de kilometri care despart satul de capitală, pentru a asista la minune.

În afara slujbelor, procesiunilor şi pelerinajelor, este greu să relatăm despre practica religioasă, cu excepţia celei a clerului şi-a monahilor, pentru care ni s-au păstrat lucrări specializate, îndeosebi

cărți de rugăciune (euchologia). În ceea ce privește laicii, nu o cunoaștem decât puțin pe cea a aristocraților care ne-au descris-o. Ei se mulțumesc de obicei cu două tipuri de rugăciune: **rugăciunea corporală**, alcătuită din metanii, care pot merge până la *proskynesis* (prosternarea, întinderea cu tot trupul pe podea), și **rugăciunea orală**, care constă **în a recita** cu voce tare, dar cumpătată, **diverse formule, Tatăl nostru, Kyrie, anumiți Psalmi**. Călugării practică în plus rugăciunea prin meditație, recitând cu voce scăzută din Biblie sau dintr-un florilegiu și, bineînțeles, Psalmii – **se consideră că un monah ar trebui să recite în fiecare zi totalitatea Psalmilor** – și rugăciunea mistică, **cea a inimii**, care se află în **centrul isihasmului**.

LUMEA DE DINCOLO

Bizantinii cred că Iisus a murit pe Cruce pentru a permite mântuirea păcătoșilor. Ei cred în înviere și că, la Judecata de Apoi, cei ce vor fi socotiți vrednici vor ajunge în rai și vor avea parte de viața veșnică. Problema, pentru ei, este de **a merita raiul**. Dar despre ceea ce crede cu adevărat masa populației, o dată în plus, nu cunoaștem decât punctul de vedere al aristocraților, pe care îl exprimă uneori aproape cu naivitate în hrisoavele de întemeiere a mănăstirilor.

Să notăm mai întâi că ei sunt educați în cultura antică: nu există unanimitate în a ști dacă raiul se află în cer, credință ce se impune încetul cu încetul, sau sub pământ, unde e îngropat fiecare. De la trecerea antică, rămâne adesea noțiunea că **morții trebuie să se prezinte la un fel** de vamă, de peaj, unde suma de achitat depinde de meritele fiecăruia.

Cei care sunt bogați și puternici probabil că vor fi auzit toată viața repetându-se că e mai lesne să treacă o cămilă prin urechea acului, decât să intre ei în împărăția cerurilor. Atunci, cum să obțină iertarea? Cum să se explice, de altfel, că Dumnezeu, care este dreptatea însăși, i-a creat pe unii săraci și pe alții bogați, situație

în chip vădit nedreaptă, cel puțin după spusele predicatorilor? Drept care aristocrații noștri cred că **Dumnezeu a creat săracii pentru ca bogații să se poată răscumpăra** acordându-le ajutor: ei aderă în mod aproape naiv la **o contabilitate a lumii de dincolo**. Să adăugăm că ei cred că sufletele vor fi cântărite, dar că **se poate influența această cântărire prin mijlocitori bine plasați**: sfinții, desigur, dar ei sunt răposați și nu se știe dacă acceptă cu adevărat să se roage pentru cineva; atunci, **monahii, a căror meserie** tocmai aceasta **este**. Aristocrații bizantini cred că **intervenția permanentă a monahilor** în favoarea lor, atâta vreme cât va dura până în ziua necunoscută lor a Judecății de Apoi, poate face să se aplece talerul balanței în favoarea lor.

De aceea orice aristocrat bizantin care se respectă, pentru a asigura mântuirea sa, a rudelor sale și a descendenților săi, ctitorește sau restaurează o mănăstire, îi atribuie obligații caritabile și o înzestrează din belșug pentru a-i permite întreținerea călugărilor și ajutorarea săracilor; el face astfel **o fundație pentru salvarea sufletului său, un** ***psychikon***. În *typikon*, se menționează cu de-amănuntul aceste operații, în special lista celor pentru care monahii vor trebui să se roage veșnic. Unele dintre ele sunt încă în vigoare. În decembrie 1083, un georgian trecut cu trupele sale în slujba bizantinilor, devenit megas domestikos ton scholon în Apus, care s-a distins luptând împotriva normanzilor și a acumulat o avere importantă, dar nu mai are familie, întemeiază la Petritzos (astăzi Bacikovo, în Bulgaria), aproape de Philippoupolis, în Tracia, o mănăstire mărginită de mai multe așezăminte de caritate. **Și în zilele noastre**, în fiecare dimineață, la *orthros*, **ziua călugărilor de la Bacikovo începe cu rugăciunea pentru mântuirea sufletului lui Grigorie Pakourianos** și al fratelui său Apasios. Cei care l-au convins pe Pakourianos să ctitorească această mănăstire – dar oare fusese nevoie să fie convins? – erau, poate, interesați; însă urmașii lor continuă să îndeplinească sarcina de mijlocire care le-a fost încredințată.

VII

LITERATURA

În acest domeniu, ca și în celelalte, Bizanțul se naște cu o **moștenire**, cea a lumii greco-latine, de a cărei continuitate se prevalează. Cu toate acestea, evoluția e remarcabilă: cu începere din secolul al VII-lea, Imperiul este aproape în exclusivitate elenofon și, ca atare, renunță în mod provizoriu la o parte a moștenirii latine; **creștinismul își impune amprenta**, alegând dintre genurile literare unele pe care le asumă și altele pe care le condamnă, cu mai mult sau mai puțin succes, dar și creând altele noi.

Dacă numeroase opere sunt de la bun început așternute în scris pentru a fi citite într-o bibliotecă – cum este cazul, de pildă, al cronicilor și al altor lucrări istorice –, multe altele sunt menite în primul rând spre a fi citite cu voce tare sau recitate. Bizantinii apreciază în mod deosebit **discursurile**, adresate domnitorului, pronunțate sub formă de elogiu funebru la înmormântări sau de omilii rostite de cei mai iluștri episcopi. Una dintre inspirațiile literare cele mai noi este, de altfel, **poezia bisericească** provenită direct din rugăciuni și cântări liturgice, cele două fiind strâns legate.

Numărul bizantinilor care știu să citească e relativ restrâns (cf. Școala, cap. X). Lectura orală, declamarea și cântatul la ocazii publice sau în biserici și mănăstiri sporesc considerabil numărul celor care au acces la o parte a literaturii; aceștia nu se reduc așadar la publicul înstărit care are posibilități pentru a învăța să citească și a-și oferi cărți.

Concepția însăși despre creația literară este profund diferită de a noastră, care pune pe primul loc originalitatea și condamnă plagiatul. **Reluarea unei opere vechi pentru a o reproduce parțial sau a o rezuma, folosirea ei din plin ca sursă de inspirație sunt considerate drept calea obligatorie a creației.** Un bun istoric trebuie să scrie ca Tucidide sau Plutarh. Un bun specialist în medicină, chiar dacă este la curent cu progresele venite din lumea musulmană, nu-și va baza mai puțin lucrarea pe Hipocrat sau Galenus. Pe lângă textele sacre, un bun predicator nu va conteni să citeze, fără a se sinchisi să-i numească, din iluștrii săi predecesori aflați printre Părinții Bisericii, ca Grigorie de Nazianz, Vasile de Cezareea sau Ioan Gură de Aur. Multe *Vieți* ale sfinților pot apărea în ochii noștri ca adevărate compilații ale unor *Vieți* precedente, fără însă ca asta să le lipsească de sens sau valoare.

Începând din secolul al V-lea, practic nu mai există autori păgâni în activitate. Orice autor este înainte de toate creștin, iar opera sa se plasează în această perspectivă. Dar valoarea atribuită **moștenirii antice** într-o lume unde se învață citirea atât din Homer, cât și din Psalmi, permite, cu începere din secolul al IX-lea, să se redescopere, comenteze și dezvolte conceptele lui Aristotel, ale lui Platon și ale filosofiei neoplatoniciene. Acești autori sunt prezentați drept precursori ai creștinismului, care nu pot fi condamnați ca păgâni deoarece scriau înaintea apariției sau a triumfului noii religii. Bineînțeles, ei trebuie **abordați dintr-o perspectivă creștină,** ceea ce necesită o mare abilitate retorică, în care bizantinii au devenit maeștri; însă, cu prețul unei oarecare prudențe, gândirea filosofică regăsește o marjă de libertate. Va trebui să se aștepte secolul al XV-lea pentru a-l vedea pe Georgios Gemistos Plethon angajându-se într-o contestare de fond a premisei creștine.

LIMBA

Până în secolul al VI-lea, limba oficială a Imperiului rămâne **latina.** În 529, Iustinian, el însuși latinofon, promulgă codul său

în această limbă; însă legile ulterioare vor fi în greacă, cu excepția celor în mod specific adresate provinciilor de limbă latină. După aceea, **greaca devine limba oficială**, cu atât mai mult cu cât regiunile pe care le controlează Imperiul și a căror limbă rămâne latina sunt încetul cu încetul pierdute. Cât despre limbile locale, cum ar fi copta în Egipt sau siriaca în Siria-Palestina, ele rămân vorbite în masa populației și văd născându-se o abundentă literatură creștină căci Biserica autorizează folosirea lor în liturghie, dar fără statut oficial; cuceririle arabe le scot din cadrul Imperiului, cu excepția unei mici părți din Siria între secolele al X-lea și al XII-lea.

Greaca rămâne deci singura limbă a literaturii bizantine, dacă nu a omului de pe stradă. **Limba vorbită** evoluează continuu pentru a da naștere limbii moderne: relativa simplificare a gramaticii, dispariția vocalelor lungi și grave, dispariția diftongilor etc., dar și îmbogățirea vocabularului. **Limba savantă** ezită între două tendințe: evoluția și conservatorismul. Însă tendința dominantă este încercarea de-a face să renască limba clasică. Cum aceasta nu prea mai este vorbită, limba scriitorilor devine în același timp prețioasă și complexă, uneori obscură, fenomen și mai mult accentuat de metodele de învățare folosite în școlile secundare.

LIMBILE IMPERIULUI

De fapt, limba folosită este destul de **diferită** nu numai în funcție de epoci, dar și **în funcție de tipurile de literatură** și chiar de **publicul** căruia i se adresează autorul. Bunăoară, poezia

Perioada	Limbi oficiale	Limbi savante	Limbi vorbite
Sec. IV-VII	latina, greaca	latina târzie, greaca târzie	latina târzie, greaca comună, copta, siriaca
Sec. VII-XIII	greaca	greaca clasicizantă	greaca comună, slavona

epică sau romanul, două genuri de altfel destul de apropiate, deşi destinate aristocraţiei pasionate de limba savantă, utilizează un idiom mai apropiat de limba vorbită, mult mai maleabil şi favorabil atât povestirii, cât şi efectelor stilistice căutate. Hagiografia, în schimb, prezintă toate nivelurile limbii: unele relatări sunt scrise într-o limbă foarte simplă, fiind menite a fi citite unui public larg, cel care mergea la sanctuar şi n-ar fi înţeles limba savantă; altele sunt destinate comunităţilor monastice şi prezintă o limbă mai elaborată; altele, în sfârşit, sunt de fapt rescrieri, ca menologion-ul (*Vieţi* înşirate în ordinea sărbătorilor sfinţilor, lună de lună) alcătuit în secolul al X-lea de Simeon Metaphrastes sau *Vieţile* vechi rescrise în secolul al XIV-lea.

SUPORTUL ŞI SCRIEREA

Suporturile destinate simplelor însemnări rămân folosite vreme îndelungată, în special tăbliţa de ceară pe care se scria cu un stilet, mai ales pentru caracterul lor reutilizabil.

La începutul epocii bizantine, documentele de arhivă erau scrise pe **papirus** ca şi, probabil, cărţile fără o finalitate luxoasă. Pierderea Egiptului face papirusul rar şi scump; el îşi pierde atunci o bună parte din avantajele lui faţă de **pergament**, mai scump şi greu de utilizat, dar foarte durabil. **Hârtia** începe să apară în secolul al XI-lea, mai întâi pentru documente de arhivă. O parte vine din China, dar mai cu seamă din lumea arabă, care o foloseşte încă din secolul al VIII-lea, de unde numele ei de *bagdatikos*, apoi din Italia. Acest nou suport, desigur mai fragil decât pergamentul, dar mult mai durabil decât papirusul, prezintă un avantaj considerabil: este **mult mai ieftin decât pergamentul**. Să adăugăm că el e, de asemenea, mai puţin greu, mai puţin gros şi deci mai uşor de depozitat. Hârtia nu duce totuşi la dispariţia totală a pergamentului, din nou rezervat lucrărilor de lux, de pildă cele destinate împăratului sau cărţile liturgice ale episcopiilor celor mai importante. Fie că o fac pe papirus, pergament sau hârtie,

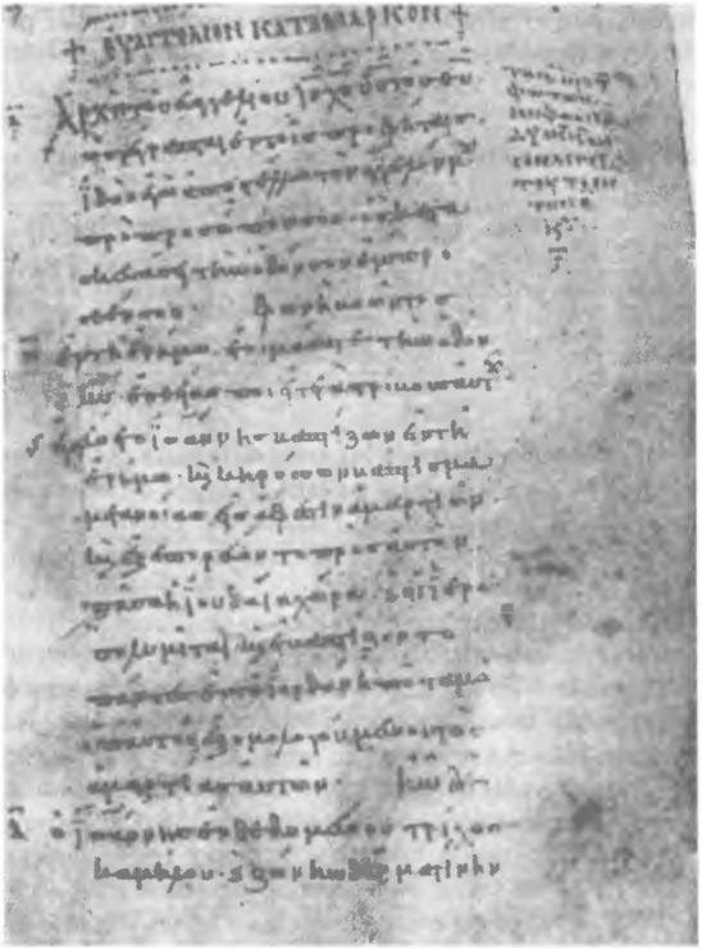

Cel mai vechi manuscris grec (datat) cu minuscule

bizantinii scriu cu un *kalamos*, o tijă de trestie cu vârful ascuțit: relativ fragilă, ea are avantajul de a comporta un rezervor natural de cerneală.

A doua schimbare notabilă: **trecerea de la *volumen*, care se rulează, la *codex***, alcătuit din foi pliate în caiete, cel mai adesea de patru pagini, legate în final laolaltă. Avantajul este evident: în timp ce *volumen*-ul trebuie citit în continuitatea derulării, iar

căutarea în interior este dificilă dacă ruloul nu este foarte scurt, *codex*-ul poate fi răsfoit, revenindu-se înapoi sau mergându-se înainte. Cu toate astea, *volumen*-ul nu este abandonat. De exemplu, mănăstirea Sfântul Ioan Teologul din Patmos păstrează autograful *Vieții* lui Leontios din Ierusalim, egumenul ei devenit în anii 1170 patriarhul Orașului Sfânt, adică manuscrisul scris sau dictat de autor, Theodosios Goudelis, puțin după 1204. Or, e vorba de un rulou de hârtie. Cel care scria a lipit cap la cap peste zece foi de lungime inegală, apoi a început să scrie; ajuns la capătul *volumen*-ului, l-a întors pentru a continua pe partea cealaltă, din care o porțiune a rămas nescrisă deoarece calculase un pic excesiv. E vorba de un fel de ciornă. La nu mult timp după aceea, *Viața* a fost recopiată, cu câteva schimbări care nu vor fi fost neapărat dorite de autor, într-un *codex* de pergament, mai bine scris și ușor ornamentat. Textul *Vieții* este aici urmat de scrieri ale lui Leontios.

În fine, a treia schimbare decisivă: scrierea. Până la sfârșitul secolului al VIII-lea, manuscrisele aveau **caractere unciale**, adică erau scrise cu majuscule. Când sunt îngrijite, aceste manuscrise ignoră legătura între litere, dar și pauza dintre cuvinte. Scrierea uncială cumulează mai multe inconveniente: este o scriere lentă și dificilă; ocupă mult loc pe manuscris, mai cu seamă că nu se pretează la prescurtări; este greu de citit și duce la confuzii de cuvinte pentru cititorii nedeprinși. Rezultatul este un cost prohibitiv. Concomitent, în cancelaria imperială, scrierea uncială evoluează: scrisul se înclină de la dreapta spre stânga și apar legăturile dintre litere. La sfârșitul secolului al VIII-lea, această evoluție dă naștere **literei minuscule cursive, simultan cu apariția în Occidentul latin a minusculei caroline.** De altminteri, minuscula greacă apare în același timp în Italia de Sud, unde legăturile cu latinii sunt numeroase, și în Palestina, adesea în relație cu Italia.

În Bizanț, nașterea minusculei corespunde unei necesități. **Ea permite să se copieze mult mai repede**, deoarece nu mai e nevoie să se ridice tija de trestie. În plus, ea are un format mult mai mic, ceea ce îngăduie să se scrie de circa patru ori mai mult text pe aceeași pagină de pergament. Economia de materie primă se

adaugă deci la economia de manoperă. **Preţul cărţilor scade şi ele se pot fabrica în număr considerabil mai mare.** Or, acest fapt corespunde unei **nevoi**: polemica iconoclastă se poartă în parte în scris; ea necesită, pentru a dezvolta argumentaţia unora şi a altora, căutarea în cărţi străvechi, care trebuie deci reproduse. Palatul Imperial şi Patriarhatul aveau deja biblioteci; mănăstirile, îndeosebi cele din Bithynia, de unde va proveni Teodor Studitul, se înzestrează şi ele. După reinstaurarea imaginilor în 843, mănăstirea Stoudios (cf. Cadrele, cap. VI) va deveni templul minusculei bizantine: penitenţialul studit conţine un număr destul de mare de clauze care pedepsesc greşelile copiştilor; atelierul (*scriptorium*) este condus de un protocaligraf, comportă un „paznic al cărţilor" şi chiar un „paznic al pulberii de aur" însărcinat să vegheze asupra acestui preţios ingredient al anluminurii.

Cum se realizează o carte? Într-un atelier bine echipat, **doi oameni lucrează împreună**: unul dictează, celălalt scrie, lucru ce mobilizează două persoane, dar merge de două ori mai iute. Faptul se deduce cu uşurinţă după greşelile scribului, pricinuite de ambiguităţile de pronunţie: de pildă, sunetul *i* poate să corespundă literei *iota* (i), dar şi lui *upsilon* (u) sau lui *beta* (vechiul *e* lung) ori diftongilor *ei* sau *oi;* sunt greşeli de iotacism pe care copistul nu le-ar fi făcut cu manuscrisul de copiat în faţă. Prima transliterare cu minuscule se reperează şi graţie „greşelilor de unciale", citirea greşită a majusculelor mai puţin familiare. Acestea fiind zise, munca este considerabilă: unui scrib exersat care lucrează singur îi trebuie patru luni ca să recopieze un manuscris de 300 de file.

Această noutate este însă departe de a se impune cu repeziciune. Cărţile cele mai preţioase, în special cele liturgice, rămân încă adesea cu scriere uncială două secole mai târziu. Unul dintre cei mai mari intelectuali de la cumpăna dintre secolele al IX-lea şi al X-lea, mitropolitul Cezareei din Capadocia, Arethas, nu ştie să scrie cu minuscule: el posedă cărţi cu minuscule, dar le adaugă adnotări cu unciale. Se pare deci că minusculele nu erau predate în toate şcolile din Constantinopol înainte de sfârşitul secolului al IX-lea: ele nu se învăţau decât intrând, de pildă, în mănăstirile

specializate. Cu toate acestea, noua scriere s-a impus cu rapiditate în cancelaria imperială și chiar la notarii provinciali: cele mai vechi acte păstrate la Athos, care datează din ultimul sfert al secolului al IX-lea, sunt scrise cu minuscule.

GENURILE LITERARE

În ceea ce privește operele produse în Bizanț, ele nu ne-au parvenit nici pe departe în totalitate. Unele dispariții se datorează, pur și simplu, pierderii lucrărilor ca urmare a evenimentelor politice imprevizibile, mai cu seamă a celor două căderi ale Constantinopolului, în 1204 în fața cruciaților, care pustiesc orașul unde era concentrată o parte deloc neglijabilă a manuscriselor, și în 1453 în fața turcilor. Acest ultim eveniment a fost fără îndoială mai puțin grav, căci, dacă 1204 este o surpriză contra căreia nimeni nu luase măsuri de precauție, cucerirea de către Mehmed II era cât se poate de previzibilă și resimțită ca atare în cercurile informate bizantine. De două veacuri, interesul pentru cultura greacă progresase mult în Italia, fără însă a se face neapărat distincția între operele Antichității și producția bizantină propriu-zisă. Unii italieni merseseră la Constantinopol, alții puseseră să se aducă manuscrise în orașul lor; **mulți intelectuali bizantini preferaseră să nu aștepte căderea capitalei și se exilaseră în Italia cu cărțile lor.**

Concepția însăși despre creația literară și, pe o scară mai largă, despre educație, în Bizanț, explică o parte din dispariții: de vreme ce e normal a te inspira dintr-o operă anterioară, până la a-i copia esențialul, pentru a crea una nouă, pare mai puțin necesar să se păstreze opera care a servit drept sursă de inspirație. Exemplul extrem al acestui fenomen se întâlnește în materie de hagiografie. În secolul al X-lea, Simeon Metaphrastes redactează cel mai celebru menologion, în care rescrie în manieră proprie *Viețile* sfinților pe care îi prezintă, slujindu-se de *Viețile* vechi; e limpede că

el nu a păstrat originalele și numeroase *Vieți* nu sunt cunoscute decât din parafrazările sale.

Ne putem face o oarecare idee despre fenomen cu ***Bibliotheca* lui Photios**, cărturar și înalt funcționar din secolul al IX-lea, devenit ulterior patriarh al Constantinopolului. Titlul care figurează în cele două mai bune și mai vechi manuscrise are toate șansele să fie cel potrivit: „Inventarul și enumerarea cărților pe care le-am citit, pe care iubitul meu frate Tarasios mi-a cerut să le întocmesc ca să facă o estimare cu caracter general; ele sunt în număr de 300 mai puțin 20 plus una (279)." Dacă cea mai mare parte a celor 122 de lucrări profane ne-au parvenit, dar uneori într-o versiune mai puțin completă decât cea folosită de Photios, din cele 157 de lucrări religioase ni s-au păstrat doar vreo 70. Vom face în treacăt două observații: Photios citise mult mai mult decât aceste 279 de scrieri; multe lucrări, adesea foarte vechi, erau disponibile la Constantinopol în al doilea sfert al secolului al IX-lea, când scria viitorul prelat.

Bizanțul este înainte de toate continuarea lumii greco-latine, fără întrerupere. Cu toate acestea, triumful creștinismului aduce o serie de modificări. **Teatrul**, condamnat pentru imoralitate, **dispare aproape cu totul**. În schimb, apar alte genuri, de altfel adesea impregnate de reminiscențe antice: arta tipic romană a discursului, care dăinuie, se extinde la domeniul religios; liturghia dă naștere unei poezii liturgice; biografia antică se răsfrânge asupra hagiografiei.

Nu încape îndoială că educația primită, al cărei pivot este retorica, într-atât încât devine obsesie, și unde arta de a vorbi frumos și convingător este un scop în sine, îi predispune pe bizantini la compunerea de **discursuri**. Împărații înșiși nu ezitau s-o facă: ni s-au păstrat cuvântările lui Constantin VII Porfirogenetul către soldații săi, a căror înțelegere pare limpede că le va fi dat ceva de furcă trupeților. Invers, discursurile adresate domnitorilor erau nenumărate. Dar dacă ne referim la cel mai mare cărturar din secolul al XI-lea, Mihail Psellos, genul în care excelează el este elogiul funebru: participa la tot felul de înmormântări și nu a

şovăit să ia cuvântul în faţa mormântului patriarhului Mihail Cerularie, căruia îi întocmise cu doi ani înainte, în 1057, actul de acuzare înaintea sinodului permanent din Constantinopol care a ratificat destituirea pusă la cale de împărat. Dincolo de o retorică destul de complicată şi câteodată găunoasă, efortul creator este uneori uimitor, iar emoţia nu lipseşte.

Alt gen foarte apreciat la Roma şi de o importanţă politică şi ideologică incontestabilă: **istoria**. Ea este o adevărată regină în primele secole, căci istoriei politice i se alătură istorii religioase sau ecleziastice. Ne putem da seama de importanţa ei dacă ne gândim că unul dintre artizanii sinodului de la Niceea din 325, unde Constantin i-a impus Bisericii să încerce să-şi unifice doctrina, palestinianul Eusebiu din Cezareea, a scris deopotrivă prima *Viaţă* a lui Constantin şi o *Istorie bisericească*. Un alt palestinian din aceeaşi cetate, Procopius, în secolul al VI-lea, a scris o istorie a războaielor lui Iustinian, precum şi un tratat *Despre edificii*, în cinstea acestui împărat, dar şi un pamflet îndreptat contra lui şi a soţiei sale Teodora, intitulat *Anecdota*, adesea calificat drept *Istoria secretă*. Până la sfârşitul Imperiului coabitează două genuri nu întotdeauna distincte: istoria şi cronica. Aceasta din urmă relatează evenimentele an după an; adesea numită cronografie, ea poate să se întoarcă în timp până la facerea lumii, aşa cum Titus Livius pornea de la întemeierea Romei. Cea dintâi îl ia drept model pe Tucidide şi vrea să privilegieze reflecţia asupra evenimentelor. Distincţia se dovedeşte iluzorie, deoarece istoricii cu o gândire elevată, ca Ioan Skylitzes în secolul al XI-lea sau Ioan Zonaras în al XII-lea, scriu în ritmul anual. Invers, *Cronografia* lui Mihail Psellos răvăşeşte cu nonşalanţă cronologia, cu dublul scop de a-şi pune în prim-plan autorul şi de a distila judecăţi de valoare de-o obiectivitate nu întotdeauna compatibilă cu ceea ce ar fi de aşteptat de la un istoric.

Dacă **epopeea** antică pare să se închidă creaţiei începând din secolul al IV-lea şi să rămână mult timp un mijloc de învăţare a citirii lui Homer, ea renaşte în secolul al XI-lea din două surse diferite. Una este savantă şi afectată: fiica împăratului Alexios I

Comnenul, Ana, scrie biografia tatălui său, cunoscută sub numele *Alexiada;* referința epică e prezentă, dar opera este redactată într-un stil dificil și încearcă de fapt să treacă drept Istorie, genul epic îngăduindu-i autoarei să-și ia oricâtă distanță dorește față de cea mai elementară obiectivitate. Dar **adevărata epopee bizantină ia naștere la hotarele răsăritene**, în acea zonă de frontieră unde războinicii bizantini, sau *akritai*, se confruntă zilnic cu omologii lor arabi, *ghazi.* Războiul e în principiu permanent, mai ales în secolul al X-lea, dar stima e reciprocă. Prima parte[1] relatează povestea tatălui lui Digenis („cu dublă obârșie"), un emir arab care se căsătorește cu fiica unui general bizantin și îl concepe pe Digenis; partea a doua, mai atemporală, povestește, într-o atmosferă de roman, copilăria viitorului paznic de frontieră *(akrites/akritas),* isprăvile sale de vânătoare sau contra tâlharilor și viața tihnită alături de tânăra sa soție într-un palat de pe malurile Eufratului. Textul, scris în vers decapentasilabic – un metru de cincisprezece picioare a cărui structură se bazează doar pe accentuarea cuvintelor – este rezultatul unei creații orale de pe frontiera secolului al X-lea, fără îndoială transcris, în diferite versiuni, în veacul al XII-lea. La sfârșitul secolului al XIII-lea sau începutul celui de-al IX-lea, poemul despre Belisarios[2] laudă faptele de arme ale marelui general al lui Iustinian, dar prezintă un personaj de o gelozie brutală, apropiindu-se astfel de intriga unui roman.

Romanul antic încetează a mai fi creativ în secolul al IV-lea, dar rămâne citit, căci Simeon Metaphrastes nu ezită să se inspire din el pentru a-și înfrumuseța hagiografiile, iar romanul alexandrinului din veacul al II-lea Ahile Tatios, *Leucippe și Clitophon*, inspiră renașterea genului. În secolul al XII-lea, în epoca în care triumfă aristocrația organizată în cercuri familiale în jurul Comnenilor,

[1] Michel Kaplan se referă, omițând (?) să precizeze titlul operei, la poemul epic (de un autor anonim) *Digenis Akritas*, considerat epopeea națională a Bizanțului (n. tr.).

[2] Din *Războaiele*, cronica războaielor duse de Iustinian, a lui Procopius din Cezareea, menționată deja în textul lui Michel Kaplan (n. tr.).

romanul renaște sub pana lui Eustathios Makrembolites *(Hysmine și Hysminias*, un roman de dragoste), a lui Constantin Manasses, un istoric care scrie în versuri (nouă volume despre iubirea dintre Arsitandros și Kallithea), și mai ales Teodor Prodromos (*Rhodanthe și Dosikles*, nouă volume, 4 614 de versuri dodecasilabice). Romanul reapare în forță în secolul al XIV-lea, iar cel mai celebru, scris în versuri decapentasilabice și într-o limbă mult mai populară, *Kallimachos și Chrysorrhoe*, este un tipic roman de dragoste, cu despărțirea și regăsirea amanților la modul „romanelor sofiste"; *Belthandros și Chrysantza* este un **roman cavaleresc** în versuri, în care influența occidentală este și mai pregnantă.

În afara acestor două genuri, **poezia** bizantină oferă o imagine curioasă. Ea este una dintre disciplinele centrale ale învățământului: orice elev ieșit de pe băncile școlii știe să versifice. Totuși, filonul artistic al lui Virgiliu sau al lui Horațiu, care fac să cânte cuvintele și încearcă să trezească emoția cititorului, e pierdut. Ea se refugiază în **poezia liturgică**: exemplul desăvârșit, a cărui forță creatoare se poate compara cu a celor doi poeți latini menționați, datează din secolul al VI-lea, cu Romanos Melodul, căruia i se datorează mai multe sute de *kontakia*, predici versificate într-un ansamblu de 18-24 de strofe, sau tropare, al căror număr de silabe și accentele sunt constante. Subiectul pare auster și metoda – rigidă, dar rezultatul acestei pene geniale este de o frumusețe incomparabilă.

În esență, **poezia este o formă de retorică**, omniprezentă la curte și în societatea aleasă, care o apreciază ca exercițiu de stil. Ea poate să devină chiar și o armă politică: pe vremea domniei iconoclaste a lui Teofil (829-842), doi adversari ai împăratului, Teodor și Teofan, și-au meritat porecla de *Graptoi* („însemnați") căci li s-a imprimat cu fierul roșu pe frunte o poezie în metru iambic ostilă imaginilor. Dar genul favorit al bizantinilor este epigrama, scurt poem satiric zeflemisind, sau lăudând, o persoană, ori prezentând o enigmă, ca în exemplul următor, datorat celui mai vestit dintre specialiștii din secolul al XI-lea, Hristofor din Mytilene:

Enigmă

Mă ții, însă eu fug, oricât mă ții de tare;
Mă vezi fugind și nu mă poți opri,
Mă strângi zadarnic în mâna ta închisă,
Eu totuși fug, lăsându-ți mâna goală.

Răspuns: Zăpadă

CÂȚIVA AUTORI DE PRIMĂ MĂRIME

Ordinea este cronologică; Părinții Bisericii au fost omiși în mod intenționat.

EUSEBIU DIN CEZAREEA

Scriitor ecleziastic grec, născut în Cezareea Palestinei pe la 260, devine episcopul acestui oraș, după pacea Bisericii decretată de Constantin. Arian moderat, a renunțat la această doctrină din fidelitate față de Constantin și a fost principalul redactor al Crezului de la Niceea. În afara mai multor lucrări teoretice, este autorul primei *Vieți* a lui Constantin. Dacă *Cronica* sa nu ne-a parvenit pe cale directă, *Istoria bisericească*, pe care o duce până în 323 și o remaniază de mai multe ori, este una dintre sursele noastre principale pentru istoria creștinismului. Moare în 339.

LIBANIOS

Celebru retor, născut la Antiohia în 314, profesează la Atena, Constantinopol și Nicomedia, înainte de a reveni ca profesor la Antiohia, unde moare pe la 394. Deși păgân și partizan al lui Iulian Apostatul, a primit de la Teodosie demnitatea de prefect onorific al pretoriului în 383. A lăsat 64 de discursuri și 1 600 de scrisori. Discursurile cele mai remarcabile sunt elogiile pe care le aduce orașului său, Antiohia.

ROMANOS MELODUL

Sirian, poate de origine evreiască, născut în ultimele decenii ale secolului al V-lea, devine diacon la Beirut înainte de a ajunge la Constantinopol sub Anastasius (491-518), unde oficiază la biserica Sfintei Fecioare *ta Kyrou*. Este fără îndoială cel mai mare poet bizantin, inventatorul *kontakion*-ului. Ne-au parvenit de la el ceva mai puţin de o sută din cele vreo mie de imnuri pe care le-a scris, dintre care 59 în mod cert autentice (căci, evident, a fost adeseori imitat). Chiar dacă cele mai multe sunt compuse pentru o sărbătoare religioasă, autorul nu ignoră pe de-a-ntregul actualitatea, cu un imn „despre cutremurele de pământ şi incendii" în chip vizibil legat de răscoala Nika în cursul căreia Iustinian a fost cât pe ce să-şi piardă tronul în 532. Simplitatea limbii alăturată muzicalităţii întemeiate pe accentul tonic explică frumuseţea incomparabilă a acestei poezii sacre. Romanos a murit după 555.

IOAN MALALAS

Sirian (*malalas* înseamnă retor în siriacă) născut în Antiohia pe la 490; după ce şi-a început cariera de funcţionar pe malurile râului Oronte, vine la Constantinopol prin 540, dar oraşul său de baştină este principala vedetă a *Cronicii* sale. Aceasta, cunoscută printr-un unic manuscris, trunchiat, este prima cronografie bizantină, relatarea pornind de la facerea lumii pentru a se încheia, în starea în care s-a păstrat, în 565; nu încape îndoială că relatarea mergea până la anul 574. Spre deosebire de Procopius, Malalas scrie într-o limbă aproape populară; dacă Malalas, care moare la sfârşitul anilor 570, tratează despre epoca lui Iustinian urmând în chip slugarnic propaganda oficială, el se singularizează citându-şi sursele pentru perioadele mai vechi.

PROCOPIUS DIN CEZAREEA

Născut pe la 500 în Cezareea Palestinei, a fost unul dintre principalii colaboratori ai lui Belisarios, marele general al lui Iustinian, şi l-a însoţit în toate expediţiile sale. Drept urmare, a scris opt volume despre războaiele purtate contra vandalilor, în

Africa, şi ostrogoţilor, în Italia; şi-l revendică drept model pe Tucidide. Iustinian îi comandă o carte *Despre edificii* organizată geografic, care descrie construcţiile şi reconstrucţiile lui Iustinian, al cărui lăudător prea puţin critic se arată a fi aici. Foarte ostil Teodorei, scrie şi o istorie secretă, pe care nu o poate publica înaintea morţii sale, survenite pe la 560, şi care este un atac virulent împotriva împăratului, a împărătesei, pe atunci decedate, şi a principalilor lor colaboratori. Procopius va sluji drept model istoricilor bizantini ulteriori.

TEOFILACT SIMOCATTA

Egiptean născut la sfârşitul secolului al VI-lea, a făcut o strălucită carieră de funcţionar, care, de bună seamă, i-a îngăduit să ajungă eparhul Constantinopolului sub Heraclius. Dacă ne-a lăsat o lucrare de ştiinţe naturale, sub formă de dialog orientat spre alchimie, şi un tratat *Despre predestinare*, opera majoră este *Istoria* sa, care continuă cronica lui Menander Protector şi tratează exclusiv despre domnia lui Mauricius. El adoptă un punct de vedere în mod mult mai sincer creştin decât predecesorii săi, acordând o mare atenţie evenimentelor miraculoase; dacă cronologia sa este confuză, iar stilul de o retorică adesea insuportabilă, dacă neglijează Apusul, el este, dimpotrivă, deschis în privinţa Asiei Centrale şi nu omite să citeze documente oficiale *in extenso*. A murit, fără îndoială, după Heraclius (641).

NIKEPHOROS PATRIARHUL

Născut între 750 şi 758, este fiul unui înalt funcţionar din Constantinopol exilat la Niceea de Constantin V pentru iconodulie. A beneficiat de o educaţie îngrijită şi devine, şi el, înalt funcţionar, înainte de a se retrage la mănăstire şi de a reveni la Constantinopol, în fruntea unui aşezământ de caritate, în 802. În 806, devine patriarhul Constantinopolului şi se arată un fidel executant al politicii imperiale, dar, potrivnic revenirii iconoclasmului, este constrâns să demisioneze, apoi trimis în exil nu departe de capitală. Scrie, între 775 şi 787, un *Breviar*, o istorie succintă

care îl continuă pe Simocatta din 602 până în 769 și se distinge prin precizia ei geografică și cronologică, precum și prin *parti-pris*-ul iconodul. După demitere, redactează mai multe scrieri polemice contra iconoclaștilor, în special *Antirrheticele*, care resping cu vigoare afirmațiile principalului iconoclast, Constantin V. Moare în exil, în 828.

TEOFAN MĂRTURISITORUL

Născut pe la 760, era fiul unui strateg al themei Mării Egee, bun iconoclast; își începe cariera de funcționar înainte de 780. La puțin timp după căsătorie, este convins de soția sa, provenită din același mediu ca el, să se retragă la mănăstire. Întemeiază mai multe așezăminte pe pământurile familiale, înainte de a cumpăra terenul numit „Câmpul mare" (Megas Agros) de pe țărmul sudic al Propontidei. Este deja bolnav de calculoză renală când pare a fi hotărât să continue opera lui Georgios Synkellos și să scrie *Cronografia* sa, care merge din 284 până în 813, dar a cărei paternitate i-a fost contestată de cea mai recentă critică. Teofan, a cărui cronologie este uneori șovăielnică, iar spiritul critic, pe puțin spus limitat, a folosit surse pierdute de noi; din 769 până în 811, el este singura noastră sursă. O parte din celebritatea lui se datorează traducerii în latină efectuate la Roma, în secolul al IX-lea, de Anastasius Bibliotecarul. Potrivnic iconoclasmului, moare în exil pe insula Samothrace în 817 sau 818.

PHOTIOS

Născut pe la 810 într-o familie aristocratică, este nepotul patriarhului Tarasios. Înzestrat cu cea mai bună educație, face carieră în birouri, până la rangul cel mai înalt; în același timp, predă în mod neoficial unor discipoli. În 858, deși laic, devine patriarhul Constantinopolului; forțat să demisioneze în 867, pe atunci în violentă opoziție cu Papa, își recapătă tronul în 877. În 886, trebuie să demisioneze din nou. Ne-a lăsat *Bibliotheca* sa (cf. supra), un *Lexic*, o bogată corespondență, un dialog cu Amphilochios, mitropolitul Kyzikosului, pe teme religioase și profane, și mai multe

tratate teologice. Spirit de o cultură enciclopedică universală, scriitor talentat și polemist subtil, Photios, care moare pe la 893, rămâne una dintre figurile majore ale literaturii bizantine, ale cărei caracteristici le personifică: erudiția prevalează asupra creației.

CONSTANTIN PORFIROGENETUL

Nașterea sa în 905 îi dăruiește în sfârșit un fiu lui Leon VI; urcat pe tron încă din 913, îndură regențele, apoi, începând din 919, tutela socrului său Roman Lekapenos. Până în 944, domnește fără a guverna. Dar la urcarea pe tron, el este un intelectual încoronat, care dă un impuls decisiv unui important curent enciclopedic. Compilează el însuși o carte *Despre ceremonii*, una *Despre theme* (circumscripțiile administrative și militare ale Imperiului) și una *Despre administrarea Imperiului*, menită să-l instruiască pe fiul său și care se ocupă în primul rând de politica externă. I-a comandat lui Teofan o continuare, pentru care a redactat personal biografia bunicului său Vasile II. Și-a continuat această activitate, concomitent cu guvernarea, până la moartea sa în 959.

MIHAIL PSELLOS

Născut în 1018 într-o familie din mica aristocrație, Psellos se remarcă prin precocitatea sa școlară, apoi prin pasiunea cu care își însușește, pe lângă drept, nu numai cultura, dar și științele și filosofia antice. A făcut carieră deopotrivă în domeniul învățământului, câștigându-și titlul emfatic de „consul al filosofilor", și în cel al politicii, ca eminență cenușie a mai multor împărați, însă nu a obținut niciodată posturile foarte înalte la care ajungeau colegii săi proveniți din familii mai bune. A abordat toate genurile literare, de la filosofie (discret platoniciană) la botanică, trecând prin demonologie. Neobosit epistolar, a fost și un orator inepuizabil, convocat la orice elogiu funebru. Dar opera sa cea mai importantă este o *Cronografie*, care merge din 976 până în 1078, fiind în egală măsură incredibil de părtinitoare și plină de informații fără seamăn. Psellos era cu siguranță încă în viață la 1081, dar pe atunci – în sfârșit! – îndepărtat de la putere.

ANA COMNENA

Fiică a împăratului Alexios I Comnenul, se naşte în 1083. Beneficiază, la Palatul Imperial, de o educaţie care nu este cu nimic mai prejos de cea a bărbaţilor şi asistă la toate evenimentele, începând cu sosirea cruciaţilor: este dezgustată de incultura cavalerilor apuseni şi, în acelaşi timp, atrasă de prestanţa lor. Eşuează în încercarea de a-l înlătura de la tron pe fratele ei Ioan II în favoarea soţului său şi se retrage la mănăstirea întemeiată de mama sa, Irina Ducas, la Constantinopol. Acolo redactează o istorie a tatălui său sub formă de epopee în proză, *Alexiada*. Străduindu-se să-i egaleze pe Tucidide şi pe Polybios, scrie într-o greacă perfectă. Moare pe la 1150.

TEODOR PRODROMOS

Poet de curte născut pe la 1110, trăieşte din expediente şi, poate, ţinând lecţii. Talentul său prodigios de a lua în derâdere cusururile persoanelor şi ale vieţii de zi cu zi a făcut să i se atribuie aproape toată producţia satirică a veacului; sub acest aspect, una dintre capodoperele sale este *Războiul pisicii cu şoarecii*, o imitaţie după Lucian din Samosata. De asemenea, readuce la viaţă romanul de dragoste, cu *Rhodanthe şi Dosikles*. Este unul dintre scriitorii cei mai prolicşi ai literaturii bizantine. Se pare că a murit aproape în mizerie, pe la 1170.

NIKETAS CHONIATES

Originar din Chonai, anticul Colosse, s-a născut pe la 1155 şi şi-a făcut studiile la Constantinopol. A ajuns în cele mai înalte posturi ale administraţiei. După cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi în 1204, pleacă la Niceea, unde redactează *Istoria* sa, care acoperă perioada 1118-1206; într-un stil adesea dificil din cauza preţiozităţii, caută în domniile lui Manuel Comnenul şi a dinastiei Angelos explicaţiile catastrofei din 1204, furnizând totodată informaţii de o deosebită valoare. Autor de poeme şi discursuri, precum cel despre nunta lui Isaac Angelos şi Margareta (Margit) a Ungariei, a scris şi un tratat despre erezii în 27 de

volume, *Panoplia*, în mare parte lipsit de originalitate. Moare dezamăgit de împăraţii din Niceea în 1215 sau 1216.

NIKEPHOROS BLEMMYDES

Născut la Constantinopol în 1197, a fost scriitorul cel mai important al Imperiului din Niceea, unde i-a slujit ca învăţător lui Teodor II Lascaris. În 1235, a intrat în mănăstire şi nu a mai încetat să scrie abordând toate domeniile, inclusiv autobiografia. Multitudinea sferelor sale de interes o depăşeşte pe a tuturor predecesorilor săi. Ceea ce frapează cel mai mult este preocuparea sa pentru ştiinţă: *Geografia universală*, *Istoria generală a Pământului*, *Tratat despre suflet*, *Fiziologia corpului omenesc*, *Logica*, *Fizica*. Ultimele două au fost cele mai răspândite, în special cea de-a doua, lung comentariu despre Aristotel, care a servit drept bază pentru învăţământ până în secolul al XVIII-lea. Moare în 1272.

MAXIMOS PLANOUDES

Născut la Nicomedia pe la 1255, este primul dintre marii filologi bizantini care pregătesc Renaşterea. Devenit monah, locuieşte la Constantinopol şi predă – în mănăstirile Chora şi Hristos Akataleptos („Cel Necuprins") – gramatica, retorica, poezia, matematicile şi astronomia. În primul rând editor şi comentator (Hesiod, Sofocle, Euripide, Tucidide, Aristofan, Euclid, Ptolemeu), elaborează şi un tratat de calcul, fiind primul bizantin care foloseşte cifrele numite arabe, în realitate indiene. De asemenea, traduce în greacă marii autori latini (Cato, Ovidiu, Cicero, Boethius, Iuvenal, dar şi Sfântul Augustin). Scrie el însuşi numeroase discursuri şi lucrări teologice. Moare cu puţin înainte de 1305.

TEODOR METOCHITES

Fără îndoială intrat în posteritate pentru iniţiativa restaurării şi decorării mănăstirii Chora (Kariye Camii) între 1316 şi 1321, Teodor Metochites s-a născut în 1270 într-o familie de înalţi funcţionari, a căror carieră a preluat-o, devenind în acelaşi timp cumnatul împăratului Andronic II şi mare logothet, cel mai înalt post

disponibil. După înfrângerea lui Andronic II, alungat din Constantinopol de fiul acestuia Andronic III, se exilează o vreme înainte de a se reîntoarce la Chora. Adevărat umanist, a citit enorm; produce parafraze savante după autori antici. Este aspru criticat pentru stilul său, care se depărtează de atica pură pentru forme mai vechi. Dacă a scris despre toate, inclusiv astronomia, opera sa cea cea mai reprezentativă o constituie fără doar şi poate *Miscellanea* (*Semeioseis gnomikai*), culegere de scurte articole şi notiţe în care redă diverse reacţii şi impresii. Moare în 1322.

NIKEPHOROS GREGORAS

Născut pe la 1294 în Heracleea Pontica, al cărei episcop este unchiul său, pleacă, la vârsta de douăzeci de ani, la Constantinopol, unde devine discipolul lui Teodor Metochites, de la care va moşteni mănăstirea Chora. Pe plan teologic, luptă cu înverşunare împotriva lui Varlaam Calabrezul, adversar hotărât al tezelor isihaste, scriind mai multe tratate, printre care un dialog intitulat *Phlorentios sau despre înţelepciune*. Orator talentat, pronunţă elogiile lui Andronic II, Teodor Metochites şi Andronic III. În 1349 refuză patriarhatul şi devine adversarul lui Grigorie Palama, contra căruia scrie mai multe tratate. Opera sa majoră rămâne *Istoria romană*, care acoperă perioada 1204-1359 şi în care refuză orice determinism istoric întemeiat pe voinţa divină şi susţine responsabilitatea umană. Moare dizgraţiat curând după 1359 şi cadavrul său este târât pe străzile Constantinopolului.

GRIGORIE PALAMA

Născut la Constantinopol pe la 1296 într-o familie aristocratică, refuză cariera administrativă pentru a se consacra monahismului şi, în 1316, intră la Athos, unde se impregnează de doctrina isihastă, metoda de rugăciune menită să ducă la dobândirea liniştii sufleteşti. Devine astfel partizanul lui Ioan VI Cantacuzino contra lui Ioan V Paleologul. După victoria celui dintâi, este numit arhiepiscop de Thessalonic, scaun pe care nu poate să-l ocupe din cauza revoltei zeloţilor. Triumfă la sinodul din 1351. În afara

tratatelor pentru apărarea ideilor sale, a lăsat o scurtă relatare despre captivitatea sa în mâinile turcilor (1354-1355) în care descrie viața creștinilor pe teritoriul otoman și redă dialogurile sale cu turcii, cel puțin imparțiale față de aceștia, care îl susținuseră pe Ioan VI. Mort în 1359, va fi canonizat în 1368 și rămâne unul din marii gânditori ai Ortodoxiei.

GEORGIOS GEMISTOS PLETHON

Născut la Constantinopol pe la 1360, educat în cea mai pură cultură clasică, pe atunci la loc de cinste, face o lungă ședere la curtea otomană, unde învață să aprecieze doctrina zoroastriană și islamul. Reîntors la Constantinopol, profesează o doctrină platoniciană la limita păgânismului. E nevoit să se exileze la Mistra, capitala Peloponesului bizantin. Are aproape optzeci de ani când se duce în Italia cu ocazia sinodului de la Ferrara-Florența; scrie un tratat *Despre deosebirile dintre Aristotel și Platon* care îl inspiră pe Cosimo de Medici pentru întemeierea unei academii platoniciene. Pe atunci adoptă supranumele transparent Plethon, sinonim al numelui său și care înseamnă „cel plin", dar sună apropiat de numele filosofului antic. Scrie un *Tratat despre virtuți*, dar și un opuscul politic adresat despotului Moreei, *Memoriu către despotul Teodor*, program de reformă a guvernării și a societății, care preconizează o societate împărțită în trei clase – lucrătorii manuali, oamenii din servicii și conducătorii –, dar și o armată cetățenească. Discursul său următor atacă monahii pentru inutilitatea lor socială. El promovează un patriotism elenic. În *Cartea Legilor* resuscită zeii din Olimp, cărora le închină imnuri păgâne. Moare în 1452 la Mistra, fără a vedea eșecul final al scopului său politic.

VIII

ARTELE

Dacă există un domeniu pentru care civilizația bizantină este renumită, el este cel al artelor. De altfel, pe acest plan a fost cea mai durabilă și mai rodnică moștenire a sa în ansamblul țărilor ortodoxe: renașterea religiei ortodoxe în fosta lume sovietică se manifestă mai întâi prin reconstrucția unor biserici, a căror inspirație mai mult sau mai puțin îndepărtată rămâne bizantină, și printr-o adevărată înflorire a producției de icoane, una dintre mizele majore ale gândirii religioase bizantine. Pe scurt, în materie de artă, calificativul „bizantin" își pierde conotația peiorativă moștenită de la Iluminism.

Cu toate acestea, **nu ne-a rămas decât o părticică infimă a producției artistice** care se dezvoltă în cursul celor unsprezece veacuri ale istoriei bizantine; este consecința unei istorii care a făcut ca teritoriul bizantin să treacă treptat sub dominația unor popoare ale căror preocupări erau diferite, iar religia – potrivnică. Conservarea s-a dovedit deci extrem de selectivă, ceea ce întărește fără nicio îndoială impresia de unitate. De exemplu, pe plan arhitectural, edificiile religioase sunt aproape singurele care au supraviețuit, fie că au putut să rămână în activitate într-o parte a Balcanilor, fie că au fost transformate în moschei în Imperiul Otoman. Puține edificii laice, îndeosebi palate, ni s-au păstrat într-o stare care să permită să ne facem, vizual, o idee despre cum erau ele. Chiar și în cazul Marelui Palat din Constantinopol, suntem limitați la reconstituiri conjecturale și la câteva săpături

arheologice punctuale: știm din texte cum arăta „triklinos-ul din aur" (Chrysotriklinos), sala de recepție a împăraților, dar nu putem s-o vedem.

Și în acest domeniu, ca și în celelalte, **civilizația bizantină este constituită din moștenire greco-romană și contribuție creștină.** Dar aceasta din urmă este, de departe, cea care prevalează în ceea ce privește viziunea pe care o avem în prezent asupra artelor bizantine. Orașele protobizantine s-au format după modelul cetăților antice și au păstrat caracterul monumental al acestora; însă, cu excepția Constantinopolului, creație recentă, de la care au rămas, din acest punct de vedere, puține lucruri în afara zidurilor, a fost vorba mai mult de a menține ceea ce exista, decât de a crea. Dar această civilizație monumentală urbană nu a supraviețuit crizei cetăților (secolele al V-lea și al VI-lea). Pe de altă parte, creștinarea societății a făcut să regreseze sau să dispară unele arte: sculptura se limitează la *ronde-bosse* și la o utilizare arhitecturală, nu mai este o artă în sine; teatrul dispărând, condamnat de noua religie, edificiile corespunzătoare au servit drept cariere pentru celelalte construcții. De altminteri, pentru a-și ridica bisericile, bizantinii nu ezitau să preia materialele, mai cu seamă coloanele, de la clădirile antice dezafectate.

Desigur, existența unei **aristocrații funcționărești cu o putere de cumpărare ridicată** a asigurat menținerea unui mare număr de tradiții și dezvoltarea unor arte noi, cel puțin pentru importanța lor, ca miniaturile care ilustrează manuscrisele. Dar, dacă pardoselile palatelor aristocratice vor fi putut fi acoperite cu mozaicuri, asemenea Palatului Imperial, foarte puține dintre acestea s-au păstrat; ne-au rămas totuși mărturii ale artelor somptuare, țesături de mătase bogat ornamentate sau casete de fildeș cu motive profane, care arată că artiștii nu se limitau la motive pur religioase. Totuși, când a fost vorba de a decide ce trebuia salvat de la dezastru, atenția s-a îndreptat spre ceea ce alcătuia nucleul identității bizantine: obiectele religioase.

Până la 1453, Sfânta Sofia a fost cea mai mare biserică a creștinătății și cea mai somptuos ornamentată; principii Kievului,

ca şi normanzii din Italia Meridională, au venit să-şi caute mozaicarii în capitala bizantină; porţile de bronz de la intrarea impunătoare a mai multor biserici italiene, precum catedralele din Amalfi şi Trani, biserica San Paolo fuori le Mura, din Roma, sau abaţia de la Monte Cassino, proveneau din atelierele de la Constantinopol. Dacă adăugăm arta frescei, sculptarea fildeşului, apretarea ţesăturilor, Imperiul Bizantin, mai cu seamă în capitala sa, stăpâneşte în cel mai înalt grad tehnicile artistice.

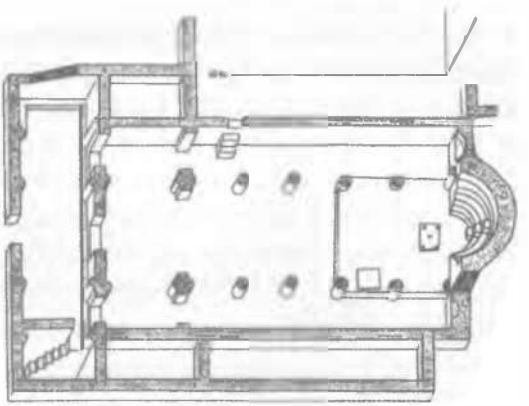

O bazilică rurală

ARHITECTURA

Termenul grec care denumeşte biserica, *ekklesia*, este cel care desemna în Antichitate toate genurile de adunări civice; slujba este, în primul rând, adunarea credincioşilor. **Creştinismul adoptă deci arhitectura bazilicii romane**, clădire alungită, în general cu trei, uneori cinci, naosuri, separate prin stâlpi sau coloane şi adesea terminate cu abside. El orientează edificiul; absida, poligonală sau rotundă, este îndreptată spre est, reluând datina păgână a rugăciunii în direcţia răsăritului. Această absidă cu linii arcuite, prevăzută cu o boltă cu semicupolă, atrage privirea încă de la intrare, ca simbol al bolţii cereşti.

Liturghia generalizează şi utilizează **absidele şi încăperile laterale**: cea din centru, adesea amenajată cu gradene, reuneşte clerul,

cu altarul la intrare. Absida dinspre sud serveşte pentru păstrarea veşmintelor liturgice şi a cărţilor sacre, precum şi pentru îmbrăcarea preoţilor în vederea slujbei: acesta este *diakonikon*-ul; în cea de la nord, sau *prothesis*, se păstrează vasele sacre şi împărtăşania. În faţa bazilicii se află o curte înconjurată de porticuri, *atrium*-ul; aici credincioşii îşi spală mâinile (şi picioarele) într-un vas mare sau o fială. Credincioşii care nu aveau voie să pătrundă în naos (catehumeni, penitenţi) asistau la slujbe din atrium, până la inventarea **nartexului**. De formă alungită, nartexul, sau pronaosul, se integrează în biserică, permiţând astfel circulaţia de la un naos colateral la altul şi formând un π în jurul naosului central. Bisericile mai importante sau mai bogate pot să aibă un dublu nartex

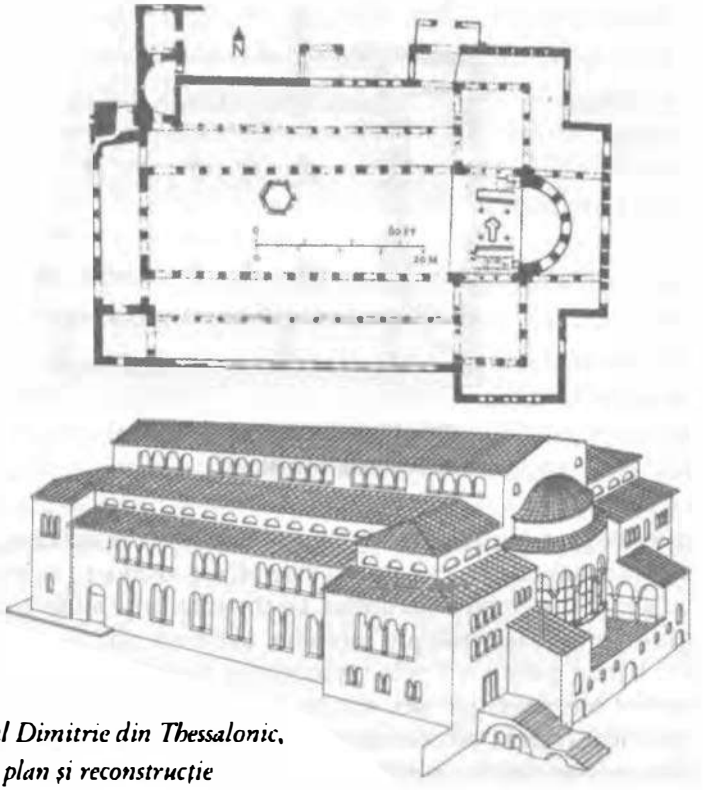

Sfântul Dimitrie din Thessalonic, plan şi reconstrucţie

și să păstreze atrium-ul, ca în cazul Sfintei Sofia. Colateralele și **galeriile superioare** sunt, în general, rezervate femeilor; la galerie pot sta și împăratul sau autoritățile, care asistă astfel la slujbe dominând mulțimea.

Bazilica nu este totuși singurul tip de edificiu religios. Bisericile numite *martyria* adoptă mai degrabă planul central al mausoleelor antice, pentru a plasa sfânta relicvă în centru, de unde un plan în rotondă, în octogon sau și mai complex. Aici se impune, mai întâi, cupola. Dar, încă de la origine, există planuri care fac trimitere la cruce: prestigioasa biserică Sfântul Ioan din Efes adoptă planul în cruce liberă (asemănător crucii latine). Planul în cruce înscrisă, ale cărei patru brațe sunt egale și care se află la originea crucii numite grecești, apare în Palestina în secolul al V-lea, dar nu-și va dezvălui posibilitățile decât cu bolțile și cupolele.

Bazilicile antice și paleocreștine erau în general cu șarpante, nu cu bolți. **Folosirea cupolei,** care se generalizează în secolul al VI-lea și al cărei exemplu desăvârșit este Sfânta Sofia, face necesară boltirea naosurilor, pentru a amortiza presiunea. Utilizând de preferință cărămida, chiar dacă inserează pietre de aducere la nivel, bizantinii obțin rezultate remarcabile în ridicarea zidurilor și construirea bolților, care nu fac apel la niciun fel de cintre. Pentru a edifica bolțile în leagăn ale naosurilor, se aranjează cărămizile astfel încât muchiile lor să fie perpendiculare pe axa leagănului. Se construiesc mai întâi arcele de bază, prezentând de obicei o față oblică, pentru a ușura aderența; apoi se dispun cărămizile pe ziduri, în straturi suprapuse, după ce s-a aplicat pe ele mortar, în ușoară consolă, și tot așa până în vârf. Pentru bolțile în cruce, ca la colateralele de la Sfânta Sofia, se încrucișează două leagăne: se alternează și se încalecă muchiile unui leagăn cu ale celuilalt. Acest procedeu simplu și adaptabil permite să se acopere orice plan: e suficient un calcul elementar pentru a se respecta proporțiile dintre cele două leagăne; arhitectul, sau meșterul, poate să modeleze bolta pe măsură ce o ridică. Bolta astfel creată, foarte subțire, are o greutate limitată. Pentru cupolă, asizele orizontale de cărămizi sunt aliniate ca să formeze un cerc, apoi se suprapun în ușoare

Bolta bizantină

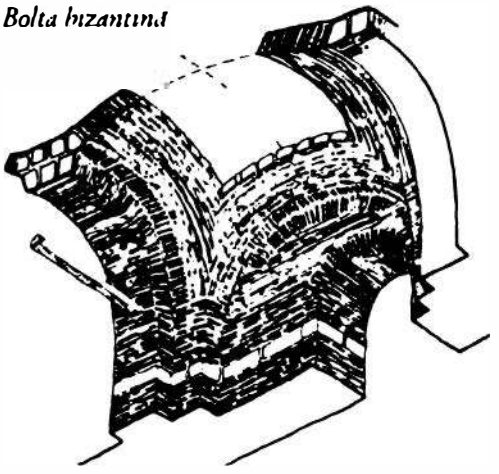

console succesive până în vârf; cheia de boltă este un pătrat de cărămizi așezate pe cant.

Edificarea Sfintei Sofia din Constantinopol de către Iustinian marchează triumful cupolei în arhitectura bisericească bizantină. Aceasta nu era prima bazilică cu cupolă din capitală – Sfântul Polyeuktos, deja de mari dimensiuni, o precedase –, dar dorința de imensitate punea probleme specifice. Cea principală era aceea de a face să reziste o structură rotundă, cupola, care exercită o presiune circulară, pe un edificiu alungit, bazilica, asupra căreia presiunea se exercită doar pe dimensiunea longitudinală. De fapt, era vorba de a se realiza cvadratura cercului și Iustinian s-a adresat nu unor arhitecți, ci unor fizicieni, Anthemios din Tralles și Isidor din Milet. Pentru a dirija presiunea circulară spre cele patru colțuri ale unui pătrat, s-a folosit triunghiul sferic, **pandantivul**. Cupola trebuind să se ridice la o înălțime de 60 de metri pe un diametru de 30 de metri, a fost necesar să se ridice patru stâlpi enormi, pe care constructorii au izbutit să-i facă practic invizibili prin jocul zidurilor, al coloanelor și al ajurărilor. Cum asta nu era suficient – de altfel cupola s-a prăbușit încă pe timpul domniei lui Iustinian, care a trebuit să pună să fie reconstruită pe o bază puțin mai largă și ușor ovoidă –, cupola a fost mărginită cu două semicupole, la est și la vest, ele însele susținute de doi semistâlpi. Această structură permitea să se ajureze la maximum arcele înalte ale zidurilor de sud și de nord.

Rezultatul, intensificat și mai mult de ornamentația devenită posibilă pe suprafețe mari, de pildă pe pandantive, este o reușită

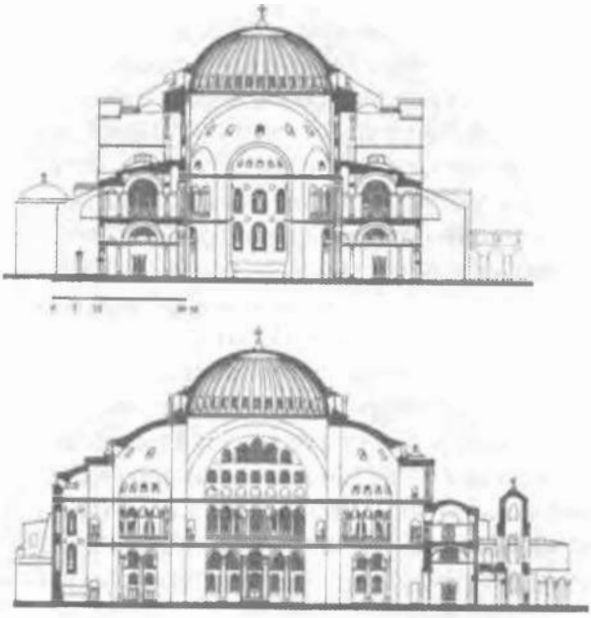

Planul și elevația Sfintei Sofia din Constantinopol

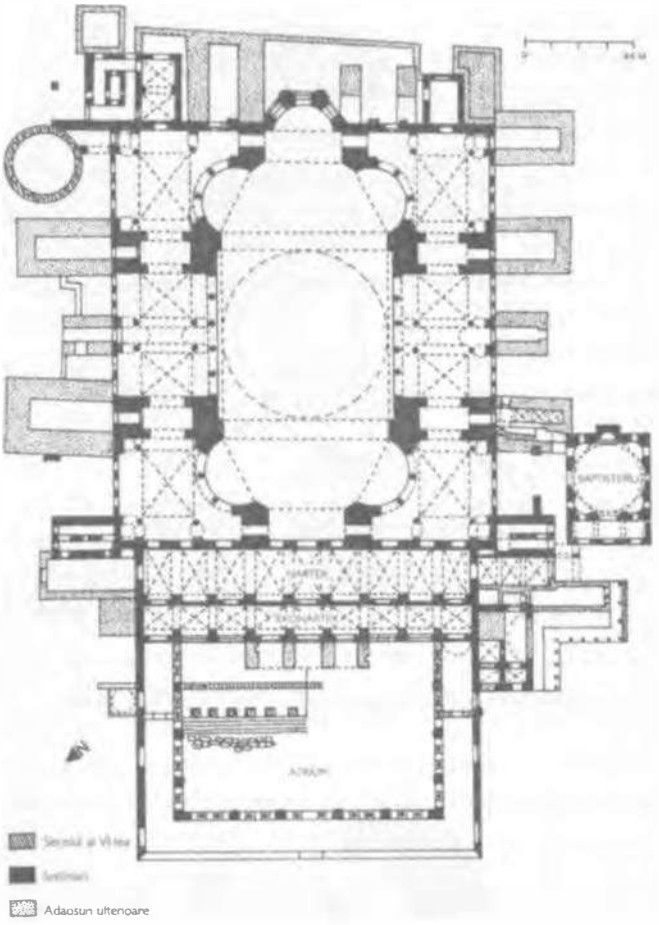

unică. Intrând, în 537, în noua sa catedrală, Iustinian ar fi declarat, nu fără îndreptățire: „Te-am învins, Solomon." Văzută din exterior, Sfânta Sofia este desigur impresionantă, însă nu dă decât o mică idee despre elevația interioară. Pătrunderea în edificiu oferă adevărata perspectivă: **privirea este în chip irezistibil atrasă** nu spre semicupola absidei, ca într-o biserică cu șarpante, ci **spre cer, cupola**; aceasta are 40 de ferestre, iar ferestrele în arce ogivale fac și mai pregnant sentimentul că **lumina vine de sus**, de la această simbolizare simplă a bolții cerești pe care o reprezintă

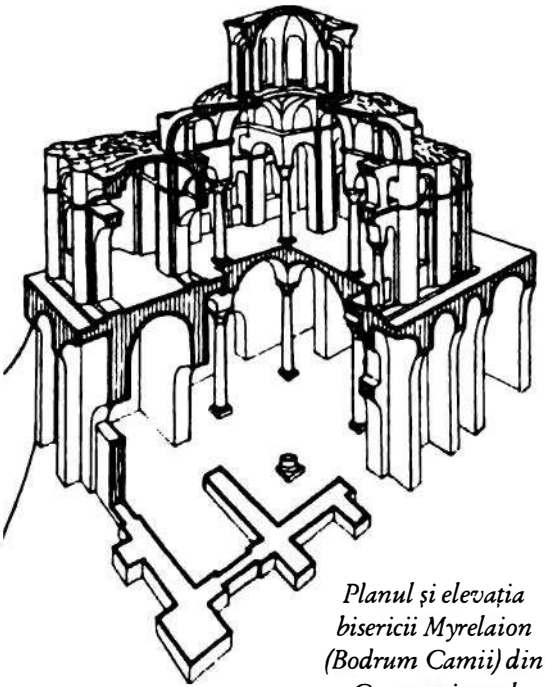

Planul și elevația bisericii Myrelaion (Bodrum Camii) din Constantinopol

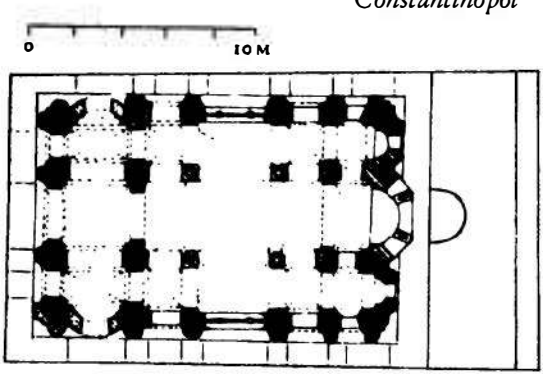

cupola. Insă obiectivul nu este doar artistic. La ceremoniile solemne, împăratul stă singur în centrul pătratului format de stâlpii care susțin cupola, la verticala Mielului, apoi a lui Hristos Pantocrator („Atotputernicul") care apare pe mozaicul din centrul cupolei. Sensul este limpede și ușor de înțeles pentru masa supușilor:

sus, în centrul Împărăției, Fiul lui Dumnezeu; la verticala Sa, împăratul, locotenentul lui Dumnezeu pe pământ.

Pornind de la acest exemplu greu de reprodus, evoluția arhitecturii religioase bizantine se organizează în jurul cupolei. Aceasta îndeamnă în mod irezistibil la **adoptarea planului în cruce greacă**, care se impune în chip aproape exclusiv din secolul al IX-lea. Nu este deloc nevoie să se construiască biserici de asemenea dimensiuni, întrucât cele zidite înaintea secolului al VI-lea sunt încă în picioare.Tendința este deci de reducere a mărimii, chiar dacă, în secolul al XII-lea, împăratul Ioan II Comnenul pune să se ridice pentru ctitoria sa Hristos Pantocrator (astăzi Zeyrek Camii) o impunătoare biserică triplă înzestrată cu un dublu nartex și a cărei cupolă principală era acoperită în exterior cu mozaicuri aurite care sclipeau în soare. Principalele construcții nu mai sunt biserici publice, ci edificii deservind mănăstiri. Este, de altfel, și cazul Pantocratorului, a cărui biserică centrală e destinată să servească drept mormânt familiei imperiale. Mai târziu, se va considera preferabil, pentru adăpostirea rămășițelor pământești ale ctitorului sau rectitorului, să se construiască o clădire anexă lipită de biserică, un *parekklesion*, adesea bogat ornamentat, ca biserica Mântuitorului de la Chora, astăzi Kariye Camii, restaurată la începutul secolului al XIV-lea de înaltul funcționar și cărturar Teodor Metochites, unde mozaicurile rivalizează în chip armonios cu frescele.

Această evoluție arhitecturală este însoțită de o modificare progresivă a organizării interioare. La început, altarul, precedat de amvon, înainta cel puțin ușor în naos. Clerul, adunat în încăperea de est a naosului sudic, *diakonikon*, traversa prima oară mulțimea credincioșilor pentru a se duce după împărtășanie în încăperea simetrică de la nord, *prothesis*. Apoi traversa a doua oară pe toată lungimea bisericii ca să meargă la altar. Slujba se desfășura în văzul tuturor. Treptat, sanctuarul se izolează. *Diakonikon*-ul și *prothesis*-ul se lipesc de absida centrală, comunicând cu ea: clerul nu mai traversează masa credincioșilor. În plus, deasupra balustradei care înconjoară sanctuarul sunt ridicate coloane, așa-numitul *templon*, unde se întind perdele care se pot trage pentru a masca

taina, de acum prea sacră pentru a fi arătată mulțimii: clerul se izolează, se rupe de credincioși. În secolul al XII-lea, *templon*-ul este înlocuit de iconostas, un perete adăugat la semiînălțime, pe care se pictează icoane pentru a răspunde așteptării poporului izolat de sanctuar; prin uși care se deschid, clerul iese să împartă credincioșilor euharistia la a cărei sfințire nu au putut asista. În cazul de față, **evoluția arhitecturală traduce o modificare profundă a însăși concepției despre ce înseamnă Biserica**, acum divizată între profesioniștii religiei și masa considerată ignorantă.

Cele câteva exemple de palate care s-au păstrat, o parte din Blacherne, în colțul nord-vestic al Constantinopolului, sau, pe țărmul de la sud de Sfânta Sofia și de Marele Palat, palatul Boukoleon, precum și palatele despoților Moreei de la Mistra, prezintă o tehnică de construcție pe bază de cărămizi, deloc diferită. Etajele se suprapun până la trei niveluri, separate în înălțime prin planșee; ferestrele sunt de foarte mari dimensiuni, adesea cu cercevele și înconjurate de zidărie din piatră. Dar starea astfel păstrată este cea din epoca Paleologilor și nu ne permite să cunoaștem istoria anterioară a acestor edificii.

ARTA DECORATIVĂ ȘI ARTELE SOMPTUARE

Reprezentarea sacrului este unul dintre subiectele majore care au animat controversele religioase din Imperiu; în această privință, criza iconoclastă (cf. Chestiunea imaginilor, cap. VI) este o ruptură decisivă. La început, decorația bisericilor era concepută ca o ilustrare a Istoriei Sfinte destinată credincioșilor care nu puteau citi cărțile sacre. La aceasta se adăugau simbolurile legate de Hristos, crucile și Mielul. Figurile de sfinți, desigur cu excepția episcopilor locali, erau puține la număr. În schimb, bisericile principale conțineau și un mesaj politic: una dintre sarcinile clerului, ca și ale credincioșilor, era de a se ruga pentru victoriile Imperiului și ale împăratului. De unde prezența lui Iustinian și a Teodorei, cu suitele lor, pe pereții bisericii San Vitale din

Ravenna. Pe de altă parte, arta statuară a fost în toate epocile limitată la motive pur decorative, frize și capiteluri.

Cruce bizantină din secolul al XI-lea

Iconoclasmul a modificat pentru o vreme, și în mod radical, această schemă, după cum se poate încă vedea în unele biserici rupestre din Capadocia. În afara ornamentelor vegetale, crucea a fost singura decorație admisă. După restabilirea imaginilor în 843, figurile de sfinți au reapărut; dar munca artiștilor trebuia încadrată cu rigurozitate. Astfel s-a pus în aplicare un adevărat program iconografic, conceput la Constantinopol și care a cunoscut ușoare variații regionale. Locul lui Hristos, sub forma sa doctă și severă de **Pantocrator**, era cupola principală; Sfânta Fecioară Maria, Theotokos, tronează în absida principală, a cărei intrare este adesea surmontată de **Deisis**, rugăciunea adresată lui Hristos de Fecioară, aflată la dreapta sa, și de Ioan Botezătorul, la stânga sa. Pe bolta care separă corul de cupolă apare Hetimasia, pregătirea revenirii lui Hristos al cărui tron este gol. În jurul cupolei, în axă, sunt reprezentate față în față Nașterea și Răstignirea; în cealaltă axă se găsesc principalele etape din viața lui Hristos: Botezul și Învierea. Ulterior, **Sfânta Fecioară a ocupat un loc tot mai important**, până la situarea într-o poziție bună în biserică a scenei Adormirii. În general, scenele direct legate de Hristos și de Fecioară se află în părțile de sus ale bisericii și nartexului. În bisericile monastice sau în capelele anexe ale mănăstirilor, decorația principală o constituie figurile de sfinți: biserica Sfântul Luca din Phokis (Hosios Loukas) este literalmente înțesată cu ele.

Dorința de a impune norme pentru a evita deviațiile doctrinare duce la o anumită formă de **standardizare**: aceleași figuri și aceleași scene sunt reprezentate în chip aproape inviolabil, lăsând

prea puțin loc pentru talentul artistului; acest hieratism este și mai mult întărit de materialul folosit când e vorba de mozaicuri, cu excepția bisericilor din capitală, unde calitatea artiștilor și a materialelor îngăduia o oarecare fantezie. E adevărat că realismul se mărginește, la Sfânta Sofia, întru câtva doar la portretele împăraților și ale împărăteselor înfățișați: Irina a Ungariei, soția lui Ioan II Comnenul, care se află în galeriile superioare, arborează părul ei blond; la câțiva pași mai încolo, chipul împăratului, plasat în simetrie, față de Hristos, cu împărăteasa Zoe, nepoata lui Vasile II, a fost înlocuit pe măsură ce aceasta își schimba soțul. Totuși, în epoca Paleologilor, mai cu seamă în ceea ce privește frescele, această standardizare se spulberă. Influența occidentală, îndeosebi cea a Renașterii italiene, este simțitoare: **scenele câștigă în mișcare, vestimentația – în suplețe, chipurile – în expresivitate**; compoziția scenelor se complică. Unul dintre cele mai bune exemple este decorația *parekklesion*-ului de la Chora, cu o uimitoare Judecată de Apoi; scena nu este, în sine, nouă – ea se regăsește în nartexul bisericii Sfânta Fecioară a Căldărarilor din Thessalonic încă din 1028 –, dar aici ea oferă mult mai mult realism și o compoziție complexă.

Standardizarea a permis crearea de tipuri, în special pentru **reprezentările Fecioarei**. Fecioara rugându-se este înfățișată stând în picioare, cu brațele înălțate; în tipul numit „de la Blacherne" – sanctuarul cel mai faimos al lui Theotokos la Constantinopol –, o imagine a lui Hristos este adăugată pe corpul său. Când ea are un deget întins înainte, indicându-i „calea" Fiului-Prunc așezat pe genunchii ei, se numește *Hodegetria*. Când ține Pruncul cu obrazul lipit de al ei, este Fecioara milostivă (Eleousa). Când Pruncul dă sau primește o sărutare, i se spune *Glykophilousa*.

Imaginile nu se mărginesc la pereții bisericilor. **Icoana**, așa cum apare ea cel mai târziu în secolul al V-lea, este portretul unei persoane sfinte, pictat cu vopsea amestecată cu apă și clei pe un panou de lemn, destinat să fie amplasat în biserici, desigur, dar și în casele particularilor. Alte icoane erau și mai rudimentare: sfinții eremiți le dădeau pelerinilor eulogii, mici discuri de lut ars sau crud cu imaginea lor; au fost găsite foarte multe înfățișându-l

pe Simeon Stâlpnicul pe stâlpul său. Aceste imagini aveau avantajul de a fi mobile, putând fi luate cu sine în călătorii sau purtate în fruntea procesiunilor; Leon III ar fi plimbat prin fața zidurilor capitalei asediate de arabi o icoană a **Sfintei Fecioare,** protectoarea

Relicvariul Crucii

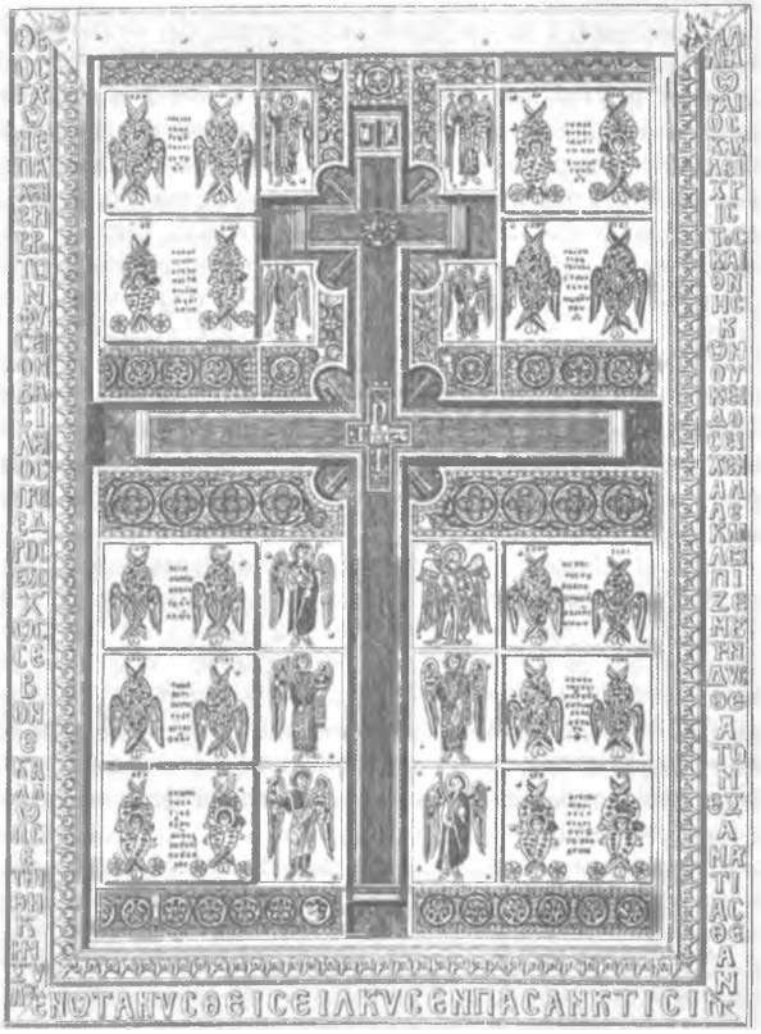

Relicvariu portativ

Constantinopolului, şi sursele concordă pentru a relata că asediul a fost ridicat la 15 august, precizare pe cât de semnificativă, pe atât de îndoielnică. După 843, **se găseau icoane pretutindeni**: în biserici, la particulari, pe străzi, în special la intersecţii, unde rivalizau cu imaginile imperiale. Să adăugăm că tot felul de suporturi permiteau realizarea de icoane, mai cu seamă unele dăltuite cu fineţe în piatră, de pildă în steatită sau în fildeş; ele sunt, în acest caz, de mici dimensiuni, putând fi ţinute în buzunarele hainelor. Şi mai mici, cu un personaj unic, ele pot fi **bijuterii agăţate la gâtul** credinciosului sau, cel mai adesea, al credincioasei, fiind realizate din camee sau din piatră semipreţioasă. În epoca Paleologilor se dezvoltă icoanele portabile din mozaicuri de mici dimensiuni; în ele predomină Fecioara, precum şi sfinţii militari, ca Teodor. Se înmulţesc, de asemenea, icoanele în formă de diptic, triptic sau poliptic, adevărate sanctuare miniaturale şi portative.

Pandantiv bizantin din secolul al XI-lea

Producţia de obiecte de artă depăşeşte cu mult cadrul religios. Dacă aurăria şi argintăria servesc şi pentru obiectele de cult din biserică, ele sunt destinate în primul rând vieţii de zi cu zi a aristocraţilor: centuri pentru căsătorii, bijuterii pentru femei, recipiente ornamentate cu **scene din mitologia antică pentru vesela de masă**, harnaşamente pentru cai. Din secolul al IX-lea, Bizanţul a devenit renumit pentru tehnicile emailului *cloisonné*, incrustând pe fonduri de aur sau de argint

aurit, perle ori pietre prețioase: ornamentațiile astfel create oferă contraste puternice. Aceste tehnici sunt folosite și pentru relicvarii.

Casetă din fildeș (secolele X-XI)

Unul dintre materialele cele mai apreciate de aristocrație este **fildeșul**. Acesta este folosit pe scară largă pentru obiecte liturgice și relicvarii, pentru casetele destinate păstrării împărtășaniei (pixide), dar și pentru icoane sau imaginile imperiale, în tradiția dipticelor consulare din epoca timpurie, înfățișându-l pe Hristos încoronând împăratul și împărăteasa. **Casetele**, cu destinație necunoscută, pentru folosul privat al aristocrației, sunt ornamentate minuțios cu motive amintind Antichitatea păgână. De pildă, caseta cu motive în formă de trandafir, din tezaurul catedralei de la Veroli, îi înfățișează, pe una din laturi, pe Fedra și Ipolit, cu Pegas și nimfa Peirene, pe o alta, sacrificiul Ifigeniei, și pe celelalte, nereide și un monstru marin.

Tot aristocrații sunt principalii clienți ai **manuscriselor cu anluminuri**. Astfel, menologion-ul lui Vasile II, culegere de *Vieți* ale sfinților clasificate în ordinea calendarului, realizat pentru celebrul împărat macedonean, conține ilustrații ale majorității *Vieților* prezentate: în total, 430 de miniaturi pe fond auriu, existente

și pentru principalele sărbători liturgice, asigură un echilibru perfect între text și imagine. Dar lucrările religioase sunt departe de a monopoliza arta miniaturiștilor. Manuscrisul fără îndoială cel mai cunoscut pentru anluminura bizantină este cel al operei cronicarului din secolul al XI-lea Ioan Skylitzes. Acest manuscris, astăzi păstrat la Biblioteca Națională din Madrid, a ajuns în Spania în secolul al XVII-lea, după ce a trecut printr-o mănăstire din Messina; după toate probabilitățile, el se afla deja în Italia Meridională în secolul al XII-lea, când a fost restaurat. Restaurarea a rămas, de altfel, neterminată, deoarece locurile lăsate libere pentru anluminură nu au fost completate. În starea în care se află, **„Skylitzes"-ul din Madrid** numără 574 de miniaturi, adesea câte două sau trei pe o pagină, care ilustrează în general cu foarte multă fidelitate textul cronicarului. Dacă scribul, care lucra lăsând loc pentru miniaturist, este unul singur, cel puțin înainte de restaurare, anluminorii au fost doi; copistul revenea ulterior pentru a însoți miniaturile cu legende reluând termeni din text. Este posibil să se demonstreze că miniaturiștii și copiștii lucrau simultan pe cel puțin două modele, lux ce nu părea a fi fost cu putință la Constantinopol. Înalt funcționar, Skylitzes era un istoric oficial: comanditarii se situau fără îndoială în anturajul împăraților Comneni.

MUZICA

Condamnarea ecleziastică a teatrului a înglobat imediat și muzica, precum și dansul pe care îl însoțea: cântăreții la fluier și la țiteră riscau cele mai grave condamnări. Cu toate acestea, nici curtea, nici aristocrații nu au abandonat interesul pentru ele și practicarea lor; într-un dialog satiric din secolul al XII-lea, *Anacharsis*, **ucenicia muzicii este menționată ca o componentă a educației aristocratice**, în care personajul satirizat a eșuat, la fel ca în privința vânătorii sau a scrierii. De altminteri, muzica rămânea una dintre cele patru științe la care avea acces omul instruit, alături de aritmetică, geometrie și astronomie; lucrările antice erau încă în uz. Tratate

referitoare la mişcările şi formulele melodice apar încă din secolul al X-lea şi cuprind indicaţii de notaţie pentru semne muzicale. Lucrări ulterioare conţin indicaţii despre moduri şi tonuri.

Cartea *Despre ceremonii* a lui Constantin Porfirogenetul denotă o folosire extinsă a muzicii, îndeosebi a **orgii pneumatice**, în ceremonialul imperial: **ea însoţeşte** cu notele ei grave şi susţinute **recepţiile, ospeţele, apariţiile la Hipodrom**. Ca instrumente de suflat, se foloseau corni, trompete sau chiar un fel de tube, precum şi tot soiul de fluiere şi oboaie. Pentru a ritma muzica, răsunau clopote sau cimbale. Totul putea fi însoţit de instrumente cu coarde ciupite, frecate cu degetele sau cu un arcuş ori lovite cu un ciocănel: lăute, ţitere, harpe. Muzica ce însoţea ospeţele imperiale era prezentă şi la aristocraţi. La ei, se cânta bucuros şi vocal când se recitau **epopei** ca *Digenis Akritas* (cf. Genurile literare, cap. VII); acest fenomen nu face decât să se accentueze pe măsură ce se avansează spre sfârşitul epocii bizantine.

La drept vorbind, condamnarea ecleziastică nu a împiedicat muzica să rămână populară: trupe practicând pantomima şi alte scurte reprezentaţii comice străbăteau cel puţin străzile capitalei, în sunetul fluierelor, al oboaielor şi al instrumentelor cu coarde. Cântecele şi dansurile erau prezente şi în tavernele Constantinopolului, pe care nimeni nu s-a gândit vreodată să le închidă, decât la anumite ore ale unor zile de sărbătoare. Cât despre anluminurile care ilustrează scene campestre, ele ne înfăţişează, desigur, păstori cântând la nai. Pe scurt, **muzica era omniprezentă în viaţa bizantinilor**, în afara bisericilor, chiar dacă muzica bisericească este singura care ne-a lăsat urme în scris.

Într-adevăr, **muzica s-a dezvoltat** în modul cel mai elaborat **în sânul bisericilor publice şi al mănăstirilor**, pentru uzul liturghiei şi al psalmodierii, pentru cântatul imnurilor. La Sfânta Sofia din Constantinopol, ceremoniile pot fi animate de mai multe coruri de cântăreţi de meserie; protopsaltul dirijează corul din dreapta şi *lampadarios*-ul pe cel din stânga. Soliştii nu lipsesc, iar domesticul canonarhilor este responsabil cu muzica din catedrală.

IX

DIVERTISMENTELE

Noțiunea de divertisment, sau de petrecere a timpului liber, așa cum o înțelegem în zilele noastre nu are un echivalent autentic pentru bizantini. Trebuie, mai degrabă, să vedem care erau activitățile la care se dedau în afara ocupațiilor lor stabile: munca pentru oamenii din popor, serviciul pentru bărbații din aristocrație, gospodăria pentru toate femeile – unele, cele mai numeroase, îndeplinind treburile concrete, în timp ce altele, cele din păturile superioare, mulțumindu-se să conducă activitatea casnică (cf. Familie, soție, copil, cap. X). Creștinismul joacă un rol particular: el pretinde ca fiecare creștin să-i rezerve lui Dumnezeu o parte a timpului liber și condamnă cu vigoare, pentru imoralitate, unele dintre jocurile publice care ritmau viața cetăților antice.

Totuși, Biserica nu a putut, și nici nu s-a gândit, să se împotrivească jocurilor organizate de împărat la Hipodrom, deoarece **locul și ceremonialul său păstrau un caracter prea profund politic** pentru a putea fi supuse vreunei contestări. În același spirit, **principalele orașe le oferă locuitorilor lor o serie de distracții publice**: tradiția teatrului dispare, dar spectacole ca pantomima și dansurile se mențin și dețin un loc important în viața orășenilor. Bărbații și acelea dintre femei care nu sunt prea susceptibile cu privire la reputația lor frecventează cârciumile, ale căror regulamente încearcă, cu un succes foarte relativ, să-și limiteze orele de program și să stăvilească incidentele pe care le poate provoca abuzul de alcool. În intimitatea casei, distracțiile

sunt numeroase şi variate. Pe scurt, în pofida unor prescripţii austere, bizantinii nu se plictisesc.

HIPODROMUL

(cf. Împărăteasa cetăţilor, cap. II)

Hipodromul exista deja sub Septimius Severus, dar Constantin este cel care i-a conferit amploarea şi semnificaţia, căci Palatul Imperial a fost de la bun început construit în apropierea lui şi legat de el. El este deci, mai întâi, un loc de dialog între împărat şi poporul care îl ovaţionează; la venirea unui nou suveran, el are un rol aproape constituţional, fiindcă aclamaţia populară este una dintre etapele accesului la tron şi ea are loc de obicei la Hipodrom. Când se face simţită nevoia, împăratul merge acolo pentru a-şi întări legitimitatea. Faptul nu este, de altfel, lipsit de pericol, după cum arată răscoala Nika, din anul 532, care a fost cât pe ce să-l răstoarne pe Iustinian: ea a început la Hipodrom, unde Belisarios a înăbuşit-o în sânge, în cele din urmă, după câteva zile.

Din secolul al VII-lea, **acest rol politic dispare în spatele distracţiilor şi al festivităţilor**, dar nu în totalitate. Astfel, la apogeul crizei iconoclaste, în secolul al VIII-lea, Constantin V Kopronymos organizează aici o ceremonie de batjocorire a monahilor, în multe privinţe apropiată de o reprezentaţie teatrală: dezbrăcaţi de haina lor monahală, înlocuită cu veşminte obişnuite, călugări şi călugăriţe trebuie să defileze perechi, mână în mână, pentru a simboliza reintegrarea lor în lume. Acelaşi împărat organizează tot aici o altă manifestare teatralizată: senatorul Georgios s-a dus la Ştefan cel Tânăr, oponent al iconoclasmului, şi a primit de la acesta haina monahală; la Hipodrom, Georgios este despuiat de acest veşmânt, spălat, gol, în faţa mulţimii, ca pentru a-l curăţa de murdărie, apoi îmbrăcat în haina militară.

În afara acestor circumstanţe, Hipodromul este în primul rând **locul curselor de cvadrige**. Unele au loc în mod regulat şi cele mai solemne sunt cele care marchează, la fiecare 11 mai, aniversarea

inaugurării capitalei de către Constantin. Dar împăratul poate decide organizarea lor oricând.

Sigiliu de demarchos

Multă vreme, **demele sau factiunile** au fost la limita dintre cluburile de suporteri și politică. În principiu, ele sunt însărcinate cu partea materială a organizării și deci cu finanțarea. La început, erau patru, dar Albaștrii i-au absorbit pe Albi, iar Verzii i-au încorporat pe Roșii; nu mai rămân deci decât două culori, Albaștrii și Verzii. Dar demele nu se mărginesc la acest rol în spectacole. Conducătorii lor, cei doi **demarchoi**, rămân înalți demnitari, invitați la ospețele imperiale; o parte a membrilor lor, **demotai**, sunt înarmați. Ei slujesc astfel la apărarea capitalei, dar în primele veacuri li se întâmplă adesea să facă uz de arme și în cursul **încăierărilor din oraș**, care pot să fie violente și chiar să degenereze în revolte populare. Recrutarea este, în parte, geografică: Verzii provin mai ales din cartierele portuare, iar Albaștrii, din partea centrală a orașului, din jurul străzii Mese. Adesea s-a dedus de aici o conotație socială: Verzii ar fi fost mai populari, eventual partizani ai monofiziților în cursul disputelor religioase (cf. Ortodoxia, cap. VI), iar Albii, mai aristocratici și mai degrabă adepți ai ortodoxiei oficiale; dar aceste corelații cunosc atâtea excepții, încât nu par să redea corect realitatea.

Odată stabilizată populația capitalei, demele se limitează la curse și ceremonii. Albaștrii ocupă nouă sute de locuri pe gradenele din dreapta lojii imperiale, sau *kathisma* („jilț"), iar Verzii o mie cinci sute, în stânga acesteia. La prima sa apariție de la începutul domniei, împăratul alege o factiune, dar sensul acestei alegeri dispare repede; pur și simplu, el salută mai întâi dema sa favorită. După aceea, însă, respectă cea mai strictă neutralitate și îl răsplătește în același fel pe învingător, oricare i-ar fi culoarea. De altminteri, are libertatea de a-și schimba preferința pentru o culoare.

Pregătirea curselor poate dura două zile. Însărcinatul cu tragerea la sorți (*thessarios*) și arbitrul (*actuarios*) se prezintă în fața împăratului, în sala Lausiakos din apropierea apartamentelor imperiale, pentru a cere permisiunea să înceapă operațiunile. Actul e pur formal. Eparhul sau prefectul orașului (cf. Justiția, cap. III) este adevăratul responsabil al organizării. Steagul pe care-l pune să fie arborat la intrarea Hipodromului vestește mulțimea. În după-amiaza din ajunul cursei, demele organizează o prezentare a cailor, frumos împodobiți, în oraș, însoțită de ovații adresate împăratului, dar destui oameni se află deja la Hipodrom. La sfârșitul zilei, eparhul convoacă facțiunile pentru a examina urna care va servi tragerii la sorți: cursa desfășurându-se în jurul zidului jos din centrul pistei, sau *spina*, mereu în același sens, este într-adevăr important ca sorții să stabilească cine ocupă coarda (marginea interioară a pistei). **Ceremonialul de pregătire a cursei, cu amplasarea demelor, pare aproape la fel de important ca și cursa în sine.**

Atelajele care aleargă sunt fie cvadrige, fie bige (doar doi cai); în cursă intră două sau patru care. Cursa durează, în mod normal, șapte tururi de pistă, lăsând *spina* în stânga, ceea ce reprezintă vreo patru kilometri dacă se aleargă pe exterior, de unde importanța tragerii la sorți, pentru a se obține coarda și a nu o mai părăsi. De obicei, se desfășurau **patru curse în prima parte a zilei și patru curse după-amiaza**, dar unele zile puteau fi mai încărcate.

Înaintea cursei, dacă împăratul este prezent, atelajele se prezintă mai întâi înaintea lui. Iată cum descrie cartea *Despre ceremonii* a lui Constantin Porfirogenetul (cf. Câțiva autori de primă mărime, cap. VII) ceea ce se petrece pe urmă (cf. pagina alăturată).

Țesătură de mătase cu imaginea unei cvadrige

Când ajung în fața lojii imperiale, la *kathisma*, îl ovaționează pe împărat. La o poruncă, *actuarios*-ul face atunci un semn, orga imperială cântă și vizitiii coboară din carele lor în dreptul demelor și intră în *stama* [portic denumit și π, datorită formei sale, situat sub *kathisma*; cuvântul înseamnă „oprire"], apoi, după ce cu toții și-au primit coroana, pleacă. Pe urmă, cei din demele menționate mai sus înaintează, dau crucile și, după ce l-au aclamat pe împărat, se retrag și ei.

Apoi, se aleargă prima cursă. Vizitiii învingători primesc dublul plății lor și, la cererea demei, li se dau însemnele oficiale. După ce le preiau, *chosbaites* [servitori imperiali, fără îndoială de origine orientală] le duc prin mijlocul Hipodromului până în locul de echipare a vizitiilor victorioși. După ce s-au alergat cele patru curse, mimii fac toate cele ce se cuvin, după datină. Vizitiii, după ce și-au pus însemnele victoriei, ies din porți, în carele lor, iar demotai ai demei învingătoare, coborând la rândul lor, iau de la tribună cununi de lauri și îi întâmpină pe vizitiii aflați pe care în fața propriei deme, apoi, după ce au mers până în fața locului opus (cel unde se află dema care nu a fost victorioasă), se duc în *stama*. După ce ajung acolo, se dă un semnal conducătorilor de *tagmata* [„contingente", grosul trupei demelor] și, după ce aceștia coboară, se duc să ia poziție în locurile rezervate demelor și în celelalte locuri de lângă Euripe[1], despre care s-a vorbit mai sus, acolo unde se află porțiile de legume și dulciuri. Vizitiii, care au mers cu demoții demei la *stama*, stau acolo în carele lor, iar cei din demă îl ovaționează pe împărat. Când se încheie ovațiile, împăratul le trimite vizitiilor învingători coroane, prin intermediul *actuarios*-ului și al secundului. După ce aceștia coboară, ei îi încoronează pe vizitii și urcă înapoi în *kathisma*. Imediat, dema cere îngăduința de a ieși să danseze în piață și, după ce au obținut permisiunea împăratului, se duc cu toții pe Mese. Împăratul se ridică apoi și, după ce s-a ridicat, mulțimea poporului coboară să ia porțiile de legume și dulciuri. În același timp, se aduce, pe un car, un vas plin cu pești, care este deșertat pe pista Hipodromului, de asemenea pentru mulțime.

---

[1] Numele dat, la Roma, canalului de circa 3 metri lățime care, în Circus Maximus, separa arena de gradene și al cărui scop era de a împiedica animalele sălbatice să sară asupra spectatorilor (n. tr.).

Serbările publice comportă aşadar **distribuiri îmbelşugate de merinde** (peşte, pâine, cu alte ocazii, legume proaspete, care sunt considerate un lux pentru păturile populare, şi dulciuri, fără îndoială fructe uscate, prăjituri şi altele). Faptul aminteşte de începuturile Imperiului când annona imperială asigura aprovizionarea gratuită a unei bune părţi a populaţiei. Distribuţiile se fac de două ori, la sfârşitul primei părţi a zilei şi la sfârşitul după-amiezii.

Entuziasmul populaţiei Constantinopolului pentru cursele de la Hipodrom este considerabil. Treptat, edificiul este mărit şi dotat cu gradene din piatră, sub care sunt situate încăperile de serviciu şi cele rezervate demelor. **Hipodromul are o capacitate de până la 40 000 de spectatori**; asta înseamnă că, dacă gradenele sunt ocupate în întregime, aproape **toţi capii de familie** pot asista la curse. Este, într-adevăr, divertismentul de masă al capitalei. Dacă marile oraşe din Orient, ca Antiohia, erau de asemenea dotate cu un astfel de loc, după pierderea provinciilor orientale în secolul al VII-lea, el nu mai există decât în capitală.

Nu e de mirare că **vizitiii**, sau *heniochoi*, care sunt eroii spectacolului, se bucură de o **popularitate considerabilă**. Celor celebri merită să li se ridice o statuie în Hipodrom; se bat chiar şi medalii cu efigiile lor. Ei sunt plătiţi de deme, cu siguranţă pe măsura talentului lor, şi primesc în plus numeroase recompense.

Dar Hipodromul nu găzduieşte doar cursele; pe lângă distribuirile de merinde, la fel de importante sunt **pauzele. Dansatori, dansatoare şi muzicanţi ocupă pista între curse.** S-a întâmplat să se organizeze şi vânători, iar picturile ce decorează catedrala Sfânta Sofia din Kiev arată că practica exista încă în secolul al XI-lea. Cu un veac înainte, Nikephoros Phokas s-a remarcat oferind poporului o reprezentaţie splendidă, cu o sumedenie de personaje exotice: saltimbanci indieni, măscărici şi acrobaţi arabi, dansatori scandinavi îmbrăcaţi în piei de animale evocând instantaneu ţinuturile din care veneau; dar şi fiare, inclusiv un crocodil. Scamatoriile nu lipseau, de pildă cu un câine dresat care, pe lângă că descoperea obiecte pe care le ascundeau spectatorii, indica în mulţime persoana cea mai generoasă sau cea mai zgârcită.

CELELALTE DIVERTISMENTE SPORTIVE

Jocurile Olimpice erau strâns legate de religia păgână și nu supraviețuiesc triumfului creștinismului. În general, dispunem de puține informații, și doar în mod incidental, despre **activitățile sportive**. Acestea existau totuși, dar erau privite cu suspiciune. Astfel, în Sparta, la sfârșitul secolului al X-lea, Nikon Metanoeite, care și-a impus autoritatea în oraș deoarece l-ar fi scăpat de o epidemie calificată abuziv drept ciumă, intră în conflict cu un aristocrat care practica un joc călare cu mingea, asemănător cu poloul: terenul era situat ceva mai jos de biserica ridicată de acest om sfânt cu un caracter câtuși de puțin politicos. Cum această îndeletnicire tulbura slujbele, Nikon impune ca jocul să înceteze definitiv, în ciuda împotrivirii strategului Peloponesului și a episcopului cetății. Acest gen de joc a continuat prin urmare să fie practicat în mod regulat pe un teren după toate aparențele anume rezervat în acest mic oraș.

Singurul sport cu adevărat documentat, în special în legătură cu împăratul și curtea, este **vânătoarea**. În zonele rurale, ea este mai mult un mijloc de protejare a turmelor și a culturilor contra animalelor sălbatice decât un divertisment sau chiar o sursă regulată de aprovizionare cu carne. Dar prezența scenelor de vânătoare pe mătăsuri brodate, recipiente din argint sau casete de fildeș arată **predilecția deosebită a aristocraților pentru această distracție**. Desigur, un intelectual rafinat ca Psellos, în secolul al XI-lea, își declară dezgustul pentru această practică, însă literatura din timpul Comnenilor, în secolul următor, arată că părerea lui Psellos nu este luată în seamă și că vânătoarea e în acea epocă la modă, poate în parte și sub influența aristocrației occidentale care frecventează tot mai intens curtea de la Constantinopol. Într-un anumit fel, vânătoarea servește drept substitut pentru antrenamentul militar. În toate epocile, **interesul împăraților pentru vânătoare este evident**, și chiar excesiv: trei împărați au murit în accidente de vânătoare: Teodosie II în 450, Vasile I în 886 și Ioan II Comnenul în 1143.

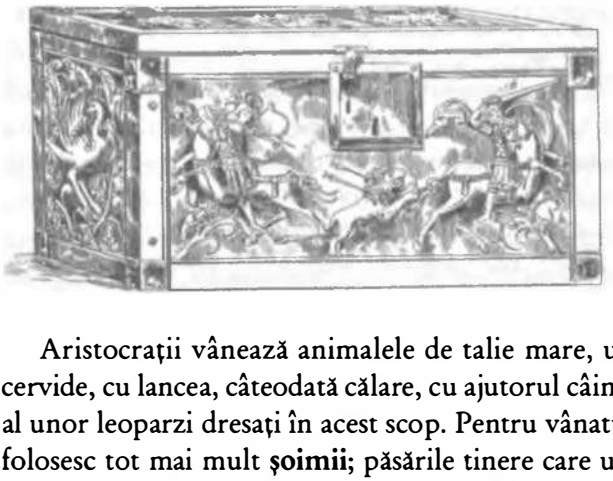

Scenă de vânătoare pe o casetă de fildeș din secolul al X-lea

Aristocrații vânează animalele de talie mare, urși, mistreți, cervide, cu lancea, câteodată călare, cu ajutorul câinilor sau chiar al unor leoparzi dresați în acest scop. Pentru vânatul cu pene, se folosesc tot mai mult **șoimii**; păsările tinere care urmează să fie dresate sunt adesea aduse din Georgia. Vânătoarea cu șoimi este menționată tot mai des în literatură cu începere din secolul al XI-lea; în secolul următor, Constantin Manasses a descris pasiunea pentru acest sport a lui Manuel I Comnenul. La acea vreme, se înmulțesc tratatele consacrate creșterii acestor răpitoare și felului în care li se tratează bolile.

BĂILE

Bizanțul moștenește interesul romanilor pentru băi: acestea nu se mai mărginesc la aspectul lor igienic, ci sunt un loc de întâlnire, de discuții și de distracție. Toate orașele din prima epocă bizantină sunt înzestrate din belșug cu băi și Iustinian a construit sau a restaurat foarte multe; Constantinopolul avea 153 în secolul al V-lea. Totuși, acest obicei se lovește foarte devreme de opoziția Bisericii, care consideră imorală promiscuitatea ce domnește în incinta lor. Deja pe la 400, Ioan Gură de Aur, eminent teolog și patriarh al Constantinopolului, îi blamează pe aristocrații care rivalizează în construirea de băi pe domeniile lor, atrăgând o mână de lucru prea rară, în loc să edifice lăcașuri de cult. În treacăt fie spus, asta arată că unele târguri, și chiar sate, nu sunt lipsite de băi.

Cu toate acestea, în cele din urmă Biserica reușește să-și impună punctul de vedere (evitarea oricărei promiscuități între persoane de sex diferit), ajutată din plin de criza cetății antice: în multe orașe mici sau mijlocii, aristocrația municipală nu mai are mijloacele de a întreține, și cu atât mai puțin de a restaura în caz de distrugere aceste costisitoare instalații. În capitală, singurul loc unde le putem urmări istoria, **băile își schimbă natura** și încetează a mai fi locuri de socializare, unde se merge pentru destindere. Ele părăsesc domeniul petrecerii timpului liber pentru a se restrânge la igienă. Nu încape îndoială că cei mai bogați și-au dotat palatele cu instalații sanitare. La mijlocul perioadei bizantine, Constantinopolul numără doar vreo treizeci de băi publice deservite de confrerii caritabile de laici: intenția este de a se furniza oamenilor din popor, în mod gratuit celor nevoiași, un echipament colectiv de igienă. De băi dispun și unele mănăstiri; în mod surprinzător la prima vedere, aceste băi, precum cele ale celebrei mănăstiri Stoudios, par exterioare lăcașului propriu-zis, iar monahii nu beneficiază de ele decât dacă sunt bolnavi; ele sunt menite așadar mai ales ajutorării oamenilor săraci.

ALTE DIVERTISMENTE ÎN AFARA CASEI

Bizantinii sunt **călători mediocri** și ne-au lăsat puține relatări de călătorie și lucrări geografice, excepție făcând, totuși, pelerinajele. La început, acestea erau motivate mai mult de o dorință de a vedea locurile Istoriei Sfinte, decât de un real cult; chiar și înainte ca Locurile Sfinte să fie cucerite de arabi, pelerinajul, conceput ca un mod de a merge în străinătate, de a părăsi confortul propriei reședințe, a devenit deopotrivă o asceză și o mărturie. Dar, în afară de aceasta, sau de necesitățile care determină unele familii să urmeze un conducător de oști, începând cu împăratul, în preajma unui câmp de bătălie, voiajul se limitează la a căuta răcoarea când orașele sunt prea toride sau la a merge la proprietățile de provincie, în aceleași circumstanțe. În această privință, regiunile

din sudul Propontidei, coasta Bithyniei, constituie vilegiatura preferată a aristocrației constantinopolitane; principala calitate a locului este că nu e prea departe de capitală, acolo unde se desfășoară adevărata viață, inclusiv cea din timpul liber.

Deși condamnările religioase au aplicat o lovitură fatală **teatrului** după modelul antic, acest tip de reprezentație nu a dispărut cu totul; a dispărut însă genul literar, iar teatrul a devenit deci o artă mai degrabă rezervată păturilor populare. Aceasta, cu toate că felul în care Teodor Studitul, aristocrat cu păreri ferme, își laudă mama că s-a ferit de teatru, arată că aristocrația nu dispreţuia un astfel de spectacol. La început, Constantin își înzestrase capitala, care nu a fost defel construită ca o cetate creștină, cu mai multe teatre, în afara celui care data din timpul lui Septimius Severus și pe care Psellos îl menționează, încă, în secolul al XI-lea: unul se învecina cu biserica Sfânta Irina, în apropiere de Sfânta Sofia; un altul, pe atunci în afara zidurilor, se afla în Blacherne; Iustinian îl restaurează pe cel din cartierul Sykes, în nordul Cornului de Aur. Iustinian mai prevede și ca un consul care intră în funcție să organizeze o procesiune ce duce la teatru; dar, deja, în legislația sa, așezămintele destinate acestor spectacole se numesc *popularia*, deci rezervate plebei.

De fapt, este vorba mai puțin de teatru în sensul clasic, cât de „pantomime", **farse care sunt un amestec de bufonerii și scene de un realism brutal**. Măștile au dispărut: grimasele care animă fața actorilor devin esențiale și personajul principal este adesea numit Grimasier. De altfel, mai toate personajele sunt acum tipuri umane convenționale, ca Ardalion, moșneagul frivol, Scholastikos, pedantul etc. Unele piese sunt în mod fățiș satire ale religiei:

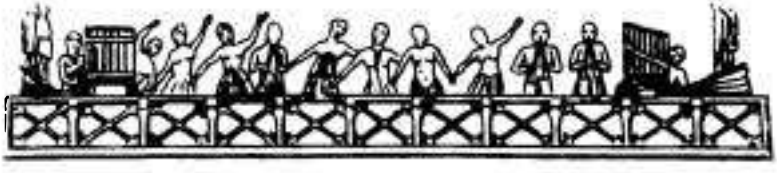

Muzică și dans la Hipodrom

„Slujba omului fără barbă" parodiază liturghia. Altă inovație: pe scenă încep să apară femei și copii, puternic machiați, ca actorii masculini. Subiectele, **împrumutate din viața de zi cu zi,** lasă din belșug loc pentru tot felul de acțiuni: lovituri și scatoalce punctează obscenități exprimate sau sugerate printr-un vocabular echivoc. Se foloseau mașinării rudimentare pentru a face să apară stafii; se imitau defilări de trupe și se maimuțăreau procesiuni. Cum o parte a acestor informații provin de la Psellos, putem sesiza o epocă (secolul al XI-lea) în care acest gen de spectacole era înfloritor; însă ele nu se mai desfășoară în aer liber, ci fără îndoială în săli de mici dimensiuni, unde domnea promiscuitatea.

Acest tip de reprezentație este greu de distins de **pantomima propriu-zisă,** care concentrează în zadar furia interdictelor ecleziastice. Acestea se dovedesc, de altminteri, mai puțin severe decât s-ar părea, deoarece se mărginesc să le interzică o astfel de practică clericilor și monahilor. Mimul antic își continuă cariera; de altfel, Teodora, soția lui Iustinian, exercitase această profesie înainte de a ajunge împărătească, iar soțul ei autorizează căsătoria actrițelor. Apar tipuri noi de spectacole, care aduc în scenă imigranți: armeni sau arabi. **Împărații le folosesc la Hipodrom ca intermedii,** ceea ce permite să se domolească tensiunea proprie competiției și să se evite pericolul încăierărilor între factiuni. Pe de altă parte, pantomima, în acest caz însoțită de muzică și de dans, este unul dintre spectacolele care înveselesc ospețele imperiale.

De fapt, **succesul pantomimei nu contenește.** Tot Psellos, care este și profesorul cel mai apreciat al veacului, le reproșează elevilor săi că preferă teatrul învățământului său. La un proces pe care îl intentează pentru a rupe logodna fiicei sale, îl acuză pe logodnic, un oarecare Elpidios, căruia i-a facilitat conferirea unor demnități înalte și care provine, de altfel, dintr-o bună familie de aristocrați, că trăiește cu mimi și măscărici. În secolul următor, Teodor Prodromos, care trudește ca să trăiască din scris, acuză decăderea intelectuală care îi face pe unii să-și cheltuiască banii cu acești făcători de spectacol; în același timp, juriști apreciați, ca Ioan Zonaras și Teodor Balsamon, se străduiesc să minimalizeze

interdictele reglementare și canonice care lovesc pantomimele. Oricum, e de presupus că pantomima a supraviețuit până în 1453, îndeajuns pentru a se regăsi, în esență, în spectacolele de marionete din epoca otomană.

Într-un oraș precum Constantinopolul, **strada însăși este un loc de petrecere a timpului liber**. Cele mai mari artere, începând cu Mese – care pornește din piața ce dă spre Sfânta Sofia, Hipodrom și Marele Palat pentru a ajunge la Poarta de Aur și Poarta Adrianopolului – și numeroasele foruri, sunt mărginite de porticuri. Locuitorilor capitalei, ca și celor care o vizitează ocazional, le place să se plimbe pe sub porticurile în fundul cărora se află prăvăliile meșteșugarilor și ale negustorilor; chiar sub porticuri, mai există și tarabe care oferă mărfuri ale altor negustori și cererea este constantă. Cum atelierele sunt grupate pe meserii, se profită de miresmele degajate de prăvăliile brutarilor, parfumarilor sau lumânărarilor. Dacă vremea îngăduie, pe anumite străzi se poate circula și pe galeria de deasupra porticurilor: este cazul porțiunii răsăritene a străzii Mese.

În afara simplului loc de promenadă, de discuții cu prietenii sau cu cei care, precum călugării gyrovagi, nu ezită să abordeze trecătorii, **strada este un spectacol permanent**. În primul rând, ea este decorată: în special, la principalele intersecții, există sfinte icoane în fața cărora oamenii ar trebui, în principiu, să se închine. Dar, mai cu seamă, pot fi întâlnite la tot pasul acele trupe de mimi, de muzicanți, de jongleri despre care am vorbit și care, în majoritate, nu au un loc anume desemnat pentru reprezentațiile lor; există, de asemenea, prezentatori de animale sălbatice sau dresate. Să adăugăm procesiunile, care nu sunt întotdeauna religioase: cele ce marchează începutul lui ianuarie (cf. Calendarul, cap. V) sunt moștenite din epoca păgână și seamănă cu un carnaval, cu **mascarade** la care clerul însuși, sfidând interdictele, nu se sfia să participe.

În plus, pe străzi se puteau întâlni personaje ciudate, precum *saloi*-i, **nebunii întru Hristos**. În teorie, aceștia simulează nebunia pentru a putea converti mai bine. În practică, ei sunt un amuzament popular. Pe străzile Emesei, în Siria secolului al VI-lea,

inventatorul a fost un oarecare Simeon Salos. În secolul al XII-lea, viitorul patriarh al Ierusalimului, Leontios, pe atunci foarte tânăr, adoptă același comportament, dacă e să ne luăm după *Viața* lui: „mim voluntar", se expunea de bunăvoie la batjocură și la lovituri; umbla pe străzi, purtând în mâinile goale cărbuni aprinși peste care presărase tămâie ca să-i tămâieze pe trecători. Pe scurt, **pe străzile orașelor bizantine spectacolul nu contenește niciodată.**

Nebunii întru Hristos i-au impresionat într-atât pe bizantini, încât, în secolul al IX-lea, apare *Viața lui Andrei Salos*, un sfânt pur imaginar, dar care îi permite autorului, de altfel necunoscut, să-și plimbe eroul prin cartierele capitalei și să ne prezinte aspectele lor ascunse. Astfel, în mai multe rânduri, Andrei este purtat prin **taverne**. Acestea sunt reglementate de *Cartea Eparhului* (secolul al X-lea), care organizează meseriile vitale ale capitalei și încearcă să limiteze deschiderea acestor localuri duminica și în zilele de sărbătoare, pentru a stăvili beția generală. În afara acestor zile de interdicție, mai puțin de o sută la număr, cârciumile sunt deschise aproape în permanență: de la prima oră a zilei până târziu în noapte. Bețivii bântuie pe străzi și provoacă încăierări. Dar **cârciuma rămâne principalul loc de distracție al oamenilor din popor**. Nu scapă de ea nici Andrei Salos, care, totuși, se duce și pentru a împărți celor mai săraci ca el pomenile pe care le-a primit. Însă nu toți mușteriii sunt sărăntoci: când Andrei îl întâlnește pe cel care va deveni nobilul său protector, acesta din urmă îl invită pe sfânt într-o tavernă pentru a-i oferi de mâncare. Alții, membri ai tineretului frivol, care și-au petrecut o bună parte a nopții îmbătându-l pe Andrei și aplicându-i scatoalce, se duc mai apoi să-și cheltuiască banii, de care nu duc în mod evident lipsă, la **prostituate**.

Acestea sunt cât se poate de prezente în capitală și constituie, pentru tinerii care își vor „distruge cu ele frumusețea sufletului lor", continuarea logică a unei nopți de beție. Prostituatele apar, de altfel, foarte des în *Viețile sfinților*, deoarece aceștia nu se dau îndărăt de la încercarea de a salva aceste păcătoase. Nu știm însă care erau cartierele rezervate: tinerii din episodul menționat se

duc în lupanare, dar nu se precizează unde anume. Cu un alt prilej, Andrei îi însoţeşte, dar nici de această dată nu există localizare. Una dintre „femeile dezmăţate" pune stăpânire pe el şi-l trage după ea într-o astfel de casă, unde ceata prostituatelor, vreo douăsprezece, încearcă în zadar să-l forţeze să treacă la fapte; până la urmă, îi smulg veşmântul, îl vând şi îşi împart banii, înainte de a-l alunga înapoi în stradă nu chiar în pielea goală – şefa prostituatelor împotrivindu-se –, dar înfăşurat într-un cearşaf cu o gaură prin care să-şi scoată capul.

Capitala nu este, desigur, singurul loc care cunoaşte prostituţia. În secolul al VII-lea, în satul galat Sykeon, situat pe un drum important, bunica, mama şi mătuşa viitorului Sfânt Teodor din Sykeon practică această meserie în hanul pe care îl ţin: sfântul îşi datorează existenţa unui client aflat în trecere.

DIVERTISMENTELE ÎN CASĂ

Astfel de moduri de petrecere a timpului liber ne sunt cunoscute în principal pentru aristocraţie. Aceasta nu dispreţuieşte jocurile minţii. Într-adevăr, dincolo de sistemul şcolar, cei mai mari intelectuali întreţin **cercuri de oameni cultivaţi, în casele lor**: este cazul lui Photios, viitor patriarh al Constantinopolului, în secolul al IX-lea, sau, două veacuri mai târziu, al lui Ioan Mouropous, care va fi iniţiatorul unei şcoli superioare de drept. Acesta din urmă, exilat ca mitropolit la Euchaita, în nordul Asiei Mici, se plânge cu amărăciune de faptul că nu găseşte pe nimeni de nivelul lui cu care să stea de vorbă. În acest soi de saloane literare, participanţii se întrec în erudiţie şi elocvenţă; culmea succesului este de a triumfa în arta epigramei, mic poem satiric plin de aluzii adesea greu de descifrat referitoare la actualitate. Aceste cercuri aristocratice sunt şi locul unde se dezvoltă, mai ales cu începere din secolul al XII-lea, poezia epică şi romanul, adesea versificat (cf. Genurile literare, cap. VII).

Aristocraţii benchetuiesc cu multe prilejuri, şi nu numai în marile oraşe: deja în secolul al IX-lea, la Amnia, din Paphlagonia, localitate şi mai îndepărtată decât Euchaita, Filaret cel Milostiv dispune de o somptuoasă masă din fildeş, incrustată cu pietre preţioase, pentru 36 de tacâmuri, după spusele nepotului său Niketas. Cutuma romană de a mânca tolănit pe un pat s-a păstrat cel puţin la Palatul Imperial, unde acest termen desemnează în general masa şi tot ce se află în jurul ei. Ospeţele aristocraţilor permiteau să se etaleze dărnicia, în principiu îngăduită de proprietăţile casei care făcea invitaţiile. Felurile de mâncare sunt nenumărate. **Cele mai remarcabile provin din vânătoare, dar şi din pescuit**, îndeosebi cel ce se practică în lacuri, dintre care cel mai vestit este cel de lângă Niceea. Printre dulciuri, prăjiturile sunt de remarcat într-o lume unde zahărul este o marfă rară, provenind exclusiv din miere, dar şi fructele alese şi delicate, în special strugurii de soi. În sfârşit, **totul este udat cu vinuri tari şi dulci**, care au avantajul de a se

Ospăţ aristocratic

conserva fără a se oţeti până la recolta următoare: astfel, vinul de Niceea, cel provenit din insulele Mării Egee, cel din Monemvasia, în sud-estul Peloponesului, pe care francezii îl vor numi Malvoisie.

Aceste festinuri, la care femeile nu sunt întotdeauna admise, nu se mărginesc la plăcerile gurii: ele beneficiază în general de **intermedii** sub formă de scenete, pantomime, muzică sau dansuri; ele sunt şi un loc privilegiat de recitare a poemelor epice şi-a romanelor, care nu se limitează la mediile erudite.

În cerc mai restrâns, aristocraţii practică **jocurile de masă**: arşice, zaruri, dame, table. La o dată necunoscută, dar anterioară sfârşitului secolului al XI-lea, apare **şahul**: considerat a veni de la „asirieni" (deci din Mesopotamia, arabă în acea epocă) de către Ana Comnena, al cărei tată, Alexios I, era amator de acest joc, de care se folosea pentru a se recrea în familie, el devine din ce în ce mai obişnuit. O epavă din acelaşi secol, recent descoperită, a scos la iveală piese din lemn sculptat, cu un rege, un prelat care ţine loc de regină, un car ce aminteşte de turn şi oşteni care servesc drept pioni. Un text din secolul al XIV-lea ne arată că episcopi, înalţi funcţionari şi demnitari, dar şi negustori (limita dintre aceste două categorii fiind pe atunci mai puţin netă) joacă şah, cu piese din aur sau din argint, pe o tablă din os; piesele pot fi însă şi doar din lemn sau din os. Victoria în joc este resimţită ca anunţul unui succes pe câmpul de bătălie sau în afaceri.

Unele dintre aceste jocuri depăşesc cercurile aristocratice: este cazul tablelor, al arşicelor şi al zarurilor. Ele se practică în taverne, jucându-se eventual pe bani. Se joacă însă şi în stradă. Copiii, îndeosebi, par mari amatori de arşice, pe care le joacă în mici grupuri direct pe sol. Şi ei joacă zaruri şi găsesc oricând din ce să-şi facă o minge. Băieţii se dedau la tot felul de exerciţii mai fizice, de la jocul de-a capra până la luptă, care permite să se canalizeze tendinţele naturale spre înfruntare, prefigurând totodată unele ocupaţii ale adulţilor. **Imaginaţia de care dau dovadă copiii pentru a-şi confecţiona ei înşişi o sumedenie de jucării** pe bază de lut modelat cu apă, oase, beţe mai mult sau mai puţin înfăşurate în cârpe, pare infinită.

Veselă

Dacă băieții ies bucuroși să se joace în stradă, fie ea în oraș sau în sat – este un loc comun al *Vieților* de sfinți să arate cum eroul se leapădă de aceste îndeletniciri, indicând deja înțelepciunea bătrânului, putându-se astfel deduce *a contrario* comportamentul obișnuit al copiilor –, **fetele stau mai mult închise în camera lor**. Aceasta este o certitudine absolută în cazul celor provenite din aristocrație, cu excepția notabilă a fiicelor de împărați, care circulă în voie prin Palat; dar faptul e de asemenea valabil, cu mai puțină strictețe, pentru fetele din popor. Cu toate acestea, ele nu sunt cu nimic mai prejos decât băieții la a născoci tot felul de jocuri și dispun acasă de tot ce le trebuie pentru a-și face păpuși de cârpă.

X

VIAŢA PRIVATĂ

Viaţa privată din Bizanţ are un cadru, *oikos*-ul. Termenul desemnează mai întâi **casa**; dar el acoperă atât **familia care locuieşte în ea**, oricare ar fi sensul ce i se dă acesteia, cât şi baza economică ce îi permite să trăiască şi să-şi menţină situaţia socială. Dacă termenul este valabil, practic, de sus până jos în societatea bizantină, el nu are acelaşi sens pentru aristocrat ca pentru ţăran. Pentru cel din urmă, casa rămâne de domeniul pur privat. Pentru aristocrat, dimpotrivă, casa, fie că ia forma unui palat în capitală sau al unei reşedinţe foarte vaste, cu numeroase dependinţe pe pământurile ei, constituie unul dintre elementele care îi permit să-şi **menţină rangul**; ea se află deci la confluenţa publicului şi a privatului. De la cei care au obţinut o demnitate de rang senatorial (cf. Instituţiile politice şi exercitarea puterii, cap. III) se aşteaptă să trăiască în chip senatorial: să se consacre slujirii împăratului şi să se abţină de la activităţi comerciale. Iar de acest statut beneficiază întregul lor *oikos* – familia şi prietenii.

Sentimentul apartenenţei la acest grup este prin urmare foarte puternic. El nu se mărgineşte, de altfel, la *oikos*, întrucât structurile de grup sunt numeroase: printre ele, Senatul, după cum am văzut, şi, pe o scară mai largă, grupul „aristocraţilor", cel al locuitorilor de la oraş, cu stilul lor de viaţă presupus rafinat. Mai cu seamă la oraş, confreriile şi congregaţiile laice sunt numeroase, fie că e vorba de întreţinerea băilor sau de deservirea unui sanctuar şi a sărbătorilor pe care le celebrează. Pentru jocurile de la Hipodrom,

demele sunt, de asemenea, o structură colectivă puternică. Același **sentiment de contopire cu grupul** se regăsește în mănăstiri, unde datoria smereniei impune în teorie eclipsarea individului. Cu toate acestea, individul nu se caracterizează numai prin grupul căruia îi aparține: creștinismul este o religie a mântuirii, iar **această mântuire este individuală**; refugiul într-o confrerie sau o mănăstire este, tocmai, un mijloc de a scăpa de o asemenea solitudine.

NUMELE

Sistemul roman al celor trei nume a dispărut în Bizanț. **Numele de familie nu reapar decât încetul cu încetul**: începând din secolul al VIII-lea pentru aristocrație, nu mai devreme de veacul al X-lea sau al XI-lea pentru țărani. Mai înainte, pentru aristocrați, **demnitatea** este cea care permite ieșirea individului din anonimatul generat de similitudinea prenumelor. Demnitatea este un însemn social foarte puternic; în sursele documentare, ea precede în general prenumele, care este urmat de funcție, dacă aceasta e menționată: se va vorbi de patriciul Leon sau de Leon, patriciu, strateg al Anatolikon; se întâmplă foarte rar ca mențiunea funcției să o preceadă pe cea a demnității. Când individul nu poate fi distins în acest mod, principala precizare va fi familială: Leon, fiul lui Georgios, sau fratele lui Constantin; pentru o femeie căsătorită, va fi vorba de soț și ea va apărea ca soția sau văduva acestuia. În cazul țăranilor, aceasta va fi mult timp singura mențiune disponibilă, până ce vor apărea supranume amintind o meserie.

Când apar nume de familie, ele sunt adesea legate de **originea geografică** pentru persoanele care nu aparțin unui neam destul de celebru. Astfel, când dăm de un oarecare Leon Rhodios, care a achiziționat o prăvălie la Constantinopol în secolul al X-lea, familia sa este probabil originară din Rhodos; judecătorul și istoricul Mihail Attaleiates provine din Attaleia, în Pamphylia. Dar, cum importanța familiilor se afirmă tot mai pregnant, numele lor

ajunge să însoțească prenumele aristocraților; în cazul lor, onomastica se apropie de criteriile noastre moderne. Pe măsură ce se formează grupul aristocratic pe baza familială, ceea ce se întâmplă în chip deosebit de pregnant în cursul epocii Comnenilor (secolul al XII-lea), **numele de familie devine din ce în ce mai important**; apar numele „compuse", îngrămădind patronime celebre. Astfel, mulți Paleologi, membri ai ultimei dinastii, se prevalează de o filiație Comnenă. Să adăugăm că și numele mamei se poate transmite: fiicele lui Alexios I Comnenul și ale Irinei Ducas adoptă patronimul mamei lor.

Alegerea prenumelui nu este niciodată indiferentă. Astfel, în cursul perioadei iconoclaste, multe familii aristocratice abandonează prenumele de sfinți în favoarea, de pildă, a numelor de flori în cazul fetelor. Prenumele întemeietorului Imperiului, Constantin, este frecvent: l-au purtat unsprezece împărați. Alegerea poate fi influențată și de împrejurările care au prezidat la nașterea copilului: un cuplu de negustori care își datorează fecunditatea mijlocirii lui Leontios din Ierusalim își botează fiica Leonto pentru a-i mulțumi sfântului patriarh și a confirma protecția pe care acesta o exercită asupra copilului lor.

Cu începere din secolul al IX-lea, devine frecvent, și chiar uzual, ca un bărbat care intră la mănăstire să-și abandoneze numele de botez pentru un altul, simbolizând noua sa naștere. Totuși, datina cere **să se păstreze inițiala**. Astfel, apostolul slavilor, fratele lui Methodios, devenit monah cu puțin timp înainte de moarte într-o mănăstire din Roma, își shimbă numele Constantin în Chiril, sub care rămâne cunoscut, deși nu l-a purtat decât câteva zile: alfabetul pe care l-a inventat și care, transformat, va deveni cel al unei părți a limbilor slave, se numește alfabetul chirilic. Acest lucru nu este însă deloc obligatoriu: cel mai mare cărturar al secolului al XI-lea, Psellos, botezat Constantin, silit de dizgrația politică la o scurtă ședere într-o mănăstire, își ia prenumele Mihail, cu care a intrat în istorie.

CASA

Casele ţărăneşti diferă mult în funcţie de regiuni. Unele sunt simple colibe demontabile, care se transportă în funcţie de necesităţi. Materialul folosit depinde de regiune: în nordul Balcanilor şi în regiunile de pe ţărmul Mării Negre, unde lemnul se găseşte din belşug şi este mult mai ieftin decât piatra, casele sunt adesea din lemn, cu acoperiş de paie. Dar şi piatra este des folosită. În anumite regiuni, influenţa modurilor de construcţie urbană e simţitoare. Astfel, în Antiohia, unde expansiunea care marchează secolele al V-lea şi al VI-lea le oferă ţăranilor o relativă bunăstare, casele din piatră brută lasă locul unor impunătoare edificii poligonale a căror construcţie necesită unelte de ridicare costisitoare. Acoperişurile sunt adesea din ţiglă; în unele zone, unde lipsa relativă de apă face să urce preţul ţiglelor, casele pot fi acoperite cu plăci de piatră. Acesta este deseori cazul în Mani, din Lakonia, peninsulă centrală din sudul Peloponesului.

Multe case ţărăneşti sunt sumare: un singur nivel, o singură cameră de locuit, cu vatra în mijloc, prost separată de şură şi grajd; oameni şi vite coabitează îndeaproape. Totuşi, multe case de piatră dispun de un al doilea etaj, destinat locuinţei; când nivelul

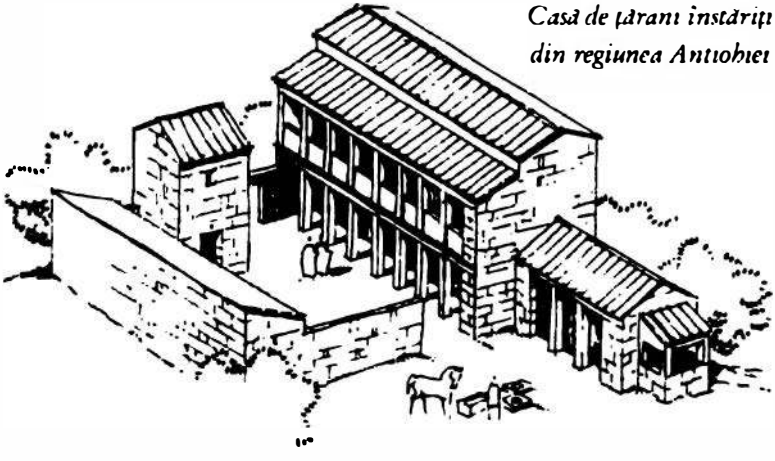

Casă de ţărani înstăriţi din regiunea Antiohiei

de trai este îndestulător, ca de exemplu în cazul sirian deja menţionat, acest etaj poate să comporte chiar două odăi. Spre deosebire de parter, zidurile sale au ferestre. Etajul este adesea de mai mici dimensiuni decât nivelul inferior şi poate atunci să aibă o terasă acoperită, care va servi pentru punerea la uscat a fructelor, dar şi pentru a se profita, vara, de răcoarea nopţii. Foarte adesea, parterul, rezervat animalelor, uneltelor şi recoltelor, nu are decât două uşi; dar relativa sa întindere permite să se adăpostească vitele, fapt ce se deduce după prezenţa ieslelor, izolându-le totodată de recoltele de care ar putea abuza.

În faţa casei se află cel puţin o împrejmuire, unde animalele stau în timpul zilei. **Această împrejmuire se poate dezvolta într-o ogradă** spre care se deschid clădirile de serviciu mai importante, cu teascuri şi urcioare sau butoaie pentru păstrat vinul etc. Habitatul sătesc este cel mai adesea grupat; în multe locuri el este situat, dacă nu pe o înălţime, cel puţin pe o pantă de deal, pentru a rezerva zonele joase agriculturii şi a evita insalubritatea. Grădinile, esenţiale pentru exploataţia agricolă, sunt mai mult sau mai puţin cuprinse în acest habitat.

Casele populare urbane ne sunt puţin cunoscute. Ştim că o parte din Constantinopol era construită din lemn, ceea ce se traduce prin **frecvenţa unor incendii devastatoare**. Acest habitat este puternic întrepătruns cu prăvăliile şi atelierele. Dacă o bună parte a caselor se limitează la două etaje, habitatul colectiv de tipul *insulae*-lor romane, dar foarte adesea din lemn, se regăseşte în capitală. Ioan Tzetzes, în secolul al XII-lea, ne-a lăsat o mărturie despre imobilul cu patru etaje în care locuia: nu exista nicio canalizare pentru evacuarea dejecţiilor, cu atât mai abundentă cu cât vecinii săi de deasupra, pe lângă vreo zece copii, adăpostesc porci. Codul lui Iustinian a trebuit să ia măsuri pentru a evita să se împiedice accesul la lumina zilei sau vederea spre mare a unei case învecinate şi pentru a nu se construi balcoane deasupra străzilor înguste sau scări de lemn care să impieteze asupra circulaţiei pe stradă.

În orașele de provincie cunoscute după anul 1000, casele cele mai importante sunt de plan pătrat, având în mijloc o curte fără peristil; curtea și încăperile care se deschid spre ea servesc drept depozite, grajduri și, uneori, ateliere. Locuințele se află la etaj. Aceste construcții sunt de proastă calitate, cu refolosirea unor elemente antice.

Dacă urcăm mai sus pe scara socială, până la un aristocrat modest, Mihail Attaleiates, găsim în hrisovul de întemeiere a mănăstirii-casă de oaspeți pe care a ctitorit-o descrierea reședinței sale din Constantinopol. **Diferitele clădiri se deschid spre o curte comună**; ele au un parter și un etaj, denumit *heliakos* (loc pe unde pătrunde soarele), al cărui balcon înaintează deasupra curții. La acestea se adaugă o capelă și o clădire cu trei niveluri, care comportă la nivelul inferior o moară acționată de un măgar.

Palatele aristocratice sunt, de bună seamă, mult mai somptuoase. Ele încearcă să imite pe cât e cu putință Palatul Imperial, fără a dispune de suprafața necesară. Principalele lor caracteristici constau în **multitudinea curților înconjurate de porticuri și de grădini** plantate, dacă se poate, cu specii rare (grădină este în greacă sinonim cu „rai") și înțesate cu fântâni intercalate unele printre altele într-un adevărat labirint; locuințele rezervate femeilor și copiilor mici sunt aici separate, la fel ca și clădirile de serviciu. Ornamentația, realizată din marmuri și, dacă e cu putință, din mozaicuri, reține privirea. Două încăperi se disting, îngăduind familiei să-și mențină rangul: **sala de mese** (*triklinos*), unde stăpânul casei își primește prietenii, egalii sau îndatoraților, și sala de audiență, unde își rezolvă afacerile. Să adăugăm **biblioteca**, întrucât aristocrații se pretind cultivați și *oikos*-ul aristocratic întreține scribii, retorii și poeții săi. Palatul este deci un element esențial al puterii aristocratului: el reunește aici, pe lângă familia sa, cercul amicilor, cunoștințelor și îndatoraților săi, care conferă forță *oikos*-ului.

Pentru echivalentul rustic, îi putem da cuvântul lui Simeon Noul Teolog (949-1022), care descrie în următorii termeni paradisul terestru al creației realizate de un arhonte pe domeniul său:

O parte a pământurilor pune să fie lucrate; pe altele le plantează cu vie; pe altele, în sfârșit, le lasă pârloagă; într-un loc de o frumusețe încântătoare, își stabilește locuința; acolo înalță palate, construiește *oikoi*, edifică băi, amenajează parcuri și organizează tot felul de desfătări. Pe dinafară, închide totul cu o împrejmuire; mai mult, chiar dacă nu are a se teme de nimeni, pune paznici pentru ca reședința lui să rămână în toate privințele de o splendoare fără seamăn, dar, dacă e cazul, închisă celor nerecunoscători și răuvoitori, precum și indisciplinei supușilor și slujitorilor săi. Iată ce îi îngăduie, dimpotrivă, să-i primească și să-i viziteze pe adevărații săi prieteni și pe subordonații săi recunoscători.

În sfârșit, casa aristocratică se caracterizează prin anumite elemente de confort: încălzire cu hipocaust, apă curentă, fie prin aducțiune, fie utilizând cisterne, evacuarea apelor menajere și deci instalarea de latrine interioare.

FAMILIE, SOȚIE, COPIL

Familia nu are aceeași semnificație pentru categoriile muncitoare și pentru aristocrați, chiar dacă momentul ei constitutiv este același, căsătoria. Țăranii și meșteșugarii trăiesc în familie conjugală; prezența bunicilor este rară. Fiii și fiicele participă la munci atât timp cât nu s-au așezat ei înșiși la casa lor. În zonele rurale, copiii – cel puțin băieții, despre care avem mărturii în *Viețile sfinților*, sunt folosiți încă de la vârsta de șapte sau opt ani pentru **paza animalelor**. Nu știm însă cum se desfășura întregul ciclu pe care îl găsim la familiile aristocratice.

Căsătoria este într-adevăr, **deopotrivă, unirea a doi indivizi și cea a două familii.** Creștinismul a afirmat caracterul individual al căsătoriei, dar nu a făcut să dispară moștenirea contractului roman, care rămâne prezent în codificare. În epoca bizantină crește importanța **logodnei**, care poate să aibă loc încă de la vârsta de șapte ani și să primească binecuvântarea unui preot; zestrea poate

fi remisă chiar din acel moment. Desigur, o logodnă poate fi ruptă, dar atunci trebuie să se prezinte motive serioase și să se pledeze în justiție. A fost cazul lui Mihail Psellos. Acesta adoptase o fiică pentru care avea o reală afecțiune; dorind s-o facă fericită, a logodit-o cu un tânăr de condiție mai bună, căruia i-a dat o arvună de 50 de livre de aur și i-a obținut demnități și funcții (cf. Instituțiile politice și exercitarea puterii, cap. III). Acesta însă l-a dezamăgit pe „consulul filosofilor": refractar la eforturile de instruire depuse de Psellos, pe deasupra și homosexual, s-a dovedit o alegere proastă și Psellos a trebuit să meargă în instanță ca să susțină ruperea logodnei.

Căsătoria, care poate avea loc de la vârsta de 14 ani pentru băieți și 12 ani pentru fete, este o sărbătoare grandioasă în familiile alese (cf. Riturile de trecere, cap. V). După abluțiunile rituale, logodnica, înveșmântată în alb și purtând voal, pleacă de la casa părinților spre biserică. Logodnicii își exprimă consimțământul și schimbă verighete, care poartă portretele lor unite de Hristos și joacă rolul de amulete contra sterilității. La ieșirea din biserică, o procesiune cu muzică și cântări conduce familiile la domiciliul mirelui; acolo, mireasa își ridică voalul, înfățișându-și pentru prima oară chipul înaintea familiei soțului. În timp ce invitații se desfată la un ospăț, cu pantomime, dansuri și alte reprezentații, mirii se retrag în camera nupțială, unde mireasa primește centura nupțială. În zori, invitații așteaptă să vadă cearșaful însângerat, dovadă atât a virginității, cât și a înfăptuirii căsătoriei. Firește, pentru oamenii de condiție modestă, serbarea este mai puțin fastuoasă; săracii din capitală se căsătoresc într-un edificiu public, Nymphaion-ul, situat în fața Senatului.

Soția și copiii se află **sub autoritatea soțului**, care dispune totuși de prerogative mai limitate decât în epoca romană: nu mai poate fi vorba de drept de viață și de moarte. Soțul administrează zestrea, dar instituie în favoarea soției o donație care servește drept garanție pentru buna folosire a dotei și se ridică la o treime sau la jumătate din valoarea acesteia. Soțul are nevoie de o decizie

judecătorească pentru a vinde bunurile imobile din zestre. Dacă soțul moare înaintea soției, aceasta recapătă stăpânire pe zestre.

Supusă soțului său, cu excepția spițelor celor mai de vază unde niciun soț nu poate să constrângă cu adevărat o soție provenită dintr-o familie ilustră, **femeia dobândește un loc de frunte din momentul în care rămâne văduvă**, ceea ce se întâmplă adesea dacă diferența de vârstă a fost mare de la început. Ea devine atunci adevăratul cap de familie, își exercită autoritatea asupra copiilor și dispune de bunurile ei, cel puțin de cele din zestrea sa. Să adăugăm că, dacă e vorba de familii într-adevăr bogate, o femeie dispune de moștenirea pe care o primește în afara zestrei. O demonstrează un episod celebru din secolul al IX-lea. E vorba de o femeie cu numele Danielis, deoarece este soția lui Daniel; nimic nu indică faptul că ar fi văduvă, și totuși dispune în voie de o imensă avere, care îi îngăduie să-și atragă favorurile lui Vasile I, apoi ale lui Leon VI. La moartea sa, membrii familiei soțului au grijă să recupereze bunurile provenite de la acesta, fără a se atinge de averea lui Danielis, pe care ea a donat-o împăratului.

Dacă **divorțul** a devenit **în principiu interzis** cu începere din epoca lui Iustinian, mai puțin în cazul în care se intră în mănăstire sau când soțul devine episcop, ori în caz de adulter al femeii, el nu este deloc imposibil. Firește, se poate susține oricând ilegalitatea, bunăoară pentru consangvinitate sau pentru o diferență socială între parteneri. Dar, în fapt, tribunalele se arată mult mai îngăduitoare decât legea civilă sau cea canonică: motivul impotenței bărbatului este admis cu ușurință, dar și ura sau chiar simpla incompatibilitate între soți. Cât despre personalitățile cele mai înalte, începând cu împărații, acestea obțin fără dificultate o anulare a căsătoriei dacă se face simțită nevoia sau pofta.

Problema **recăsătoririi văduvilor** se pune cu o acuitate pe care-o explică mortalitatea crescută a femeilor în timpul nașterii. Dacă o a doua căsătorie nu prezintă nicio dificultate, legea civilă și cea religioasă sunt în opoziție cu privire la o a treia, autorizată de una și respinsă de cealaltă. În secolul al XII-lea, canonistul Teodor Balsamon o justifică încă doar prin simpla absență a copiilor.

Concubinajul supraviețuiește și el, în ciuda interdicțiilor formulate vehement de legislația lui Leon VI în secolul al IX-lea; el se practică încă pe scară largă în lumea bună din veacul al XIII-lea. Copiii proveniți din astfel de uniuni ajung adesea în posturi importante.

Ce loc ocupau **sentimentele** în acest sistem matrimonial și familial? Chiar dacă aproape toate căsătoriile aristocratice sunt aranjate, sentimentele nu sunt întotdeauna absente. Putem lua drept exemplu cazul cronicarului Teofan, așa cum ni-l relatează *Viața* sa, scrisă de patriarhul Methodios în secolul al IX-lea. Acest tânăr aristocrat se căsătorește la douăzeci de ani cu o femeie de condiție asemănătoare; amândoi sunt hărțuiți între atracția lor reciprocă și vocația monastică. Ei cad de acord asupra satisfacerii celei din urmă. Dar, în timp ce Teofan înțelege să săvârșească fizic uniunea pentru a asigura descendența neamului, soția sa refuză și obține câștig de cauză.

Hagiografia ne oferă un alt exemplu în *Viața lui Chiril Phileotes*, scrisă la începutul secolului al XII-lea. Proprietar mijlociu, Chiril se căsătorește de foarte tânăr cu o femeie la fel de frumoasă la trup și la cuget; el îi face acesteia mai mulți copii, înainte de a-i ține un discurs pe cât de convingător, pe atât de interminabil, despre abstinență. Mai târziu, în mod evident ținând la soțul său mai presus de orice, și pentru a evita ca acesta să se retragă numaidecât la mănăstire, ceea ce va face totuși în cele din urmă, ea acceptă ca el să rămână acasă și să-și urmeze asceza, în loc să mai pescuiască și să repare năvoade. **Cât despre afecțiunea dintre părinți și copii**, ea era frecvent exprimată, după cum o demonstrează exemplul menționat anterior cu privire la Psellos și fiica sa adoptivă. De remarcat, în treacăt, că marele cărturar a adoptat o fiică, nu un fiu, dovadă elementară a unui statut al femeii ușor îmbunătățit față de cel din Antichitate.

SEXUALITATEA

Atitudinea față de sexualitate este puternic influențată de gândirea creștină, care încurajează mai mult castitatea: **sexualitatea**

nu este decât o soluție la care se recurge în lipsă de ceva mai bun pentru a obține procrearea; relația sexuală fără intenția procreării este asimilată prostituției. Biserica recomandă abținerea de la relații sexuale sâmbăta, duminica și în zilele de sărbătoare, precum și pe toată durata postului Paștelui. Relațiile sunt de asemenea interzise în timpul menstruației și vreme de patruzeci de zile după naștere, până la ceremonia de binecuvântare a lăuzei.

Femeia este văzută ca ispititoare, dar această idee se bazează pe o analiză ce o consideră pe ea însăși deosebit de sensibilă la ispită. Spre exemplu, acest penitențial din secolul al IX-lea, adresat unor monahii: „Așa cum o femeie simte o dorință necurmată pentru bărbatul ei, așa și tu, sfânt templu al Duhului, vei simți mereu dorința pentru Hristos, iubitul tău, și, astfel, vei ridica mereu ochii spre soțul tău." De altfel, haina monahală nu este decât prelungirea celei pe care o femeie cinstită trebuie să o poarte în exterior, **largă, pentru a ascunde formele, acoperind tot trupul, inclusiv capul.**

Între această teorie și realitate, distanța este enormă. **Împăratul însuși dă un exemplu rău.** Când Constantin IX Monomahul devine, în 1042, al treilea soț al ultimei moștenitoare a dinastiei macedonene, Zoe, porfirogeneta este trecută de șaizeci de ani; în văzul lumii, noul suveran întreține o amantă, Maria, provenită din prestigiosul neam Skleros, bucuros să se alieze astfel cu împăratul. El o instalează într-un palat și folosește pretextul supravegherii construcției bisericii Sfântul Gheorghe din cartierul Mangana pentru a o vizita în orice moment. Poemele și epigramele erotice, precum și romanele de aceeași inspirație înfloresc; spre exemplu, acest poem de Paul Silentiarios, din secolul al VI-lea: „Să lepădăm veșmintele acestea, frumoasa mea, și, goi, să ne culcăm strângându-ne în brațe. Niciun obiect să nu ne mai despartă; chiar și-acest borangic pe care-l porți îmi pare-a fi la fel de gros ca zidurile Babilonului." Pe scurt, poporul este îndemnat la castitate, dar nu o practică, în timp ce elitele se descotorosesc de preceptele care o vizează în egală măsură.

Nici măcar mănăstirile nu sunt ferite de demonul păcatului trupesc. În teorie, mănăstirile duble sunt interzise; cu toate acestea, ele persistă. Astfel, Irina Ducas întemeiază două mănăstiri, una de femei, care este cea principală, și cealaltă de bărbați, care îi este subordonată; citind descrierea din hrisovul de întemeiere, ne dăm seama cu ușurință că edificiile celor două așezăminte sunt strâns legate. De altminteri, separarea sexelor nu rezolvă nimic. Majoritatea mănăstirilor de bărbați nu primesc tineri imberbi, de teamă să nu-i ispitească pe monahi; în secolul al XII-lea, când viitorul patriarh al Ierusalimului, Leontios, sosește la Patmos, egumenul îl izolează în chilia sa din acest motiv. După toate aparențele, aceleași temeri nu există și în mănăstirile de femei, care admit mai ușor fetițele.

Homosexualitatea este pedepsită cu moartea în două legi ale lui Iustinian. Legea ecleziastică este mai puțin severă și se mulțumește cu doi până la trei ani de excomunicare. Istoricul din secolul al VI-lea Ioan Malalas (cf. Câțiva autori de primă mărime, cap. VII) relatează procesul a doi episcopi acuzați de homosexualitate, Isaia din Rhodos și Alexandru din Diospolis, în Tracia. Primul este schingiuit și exilat; al doilea este castrat și plimbat pe străzi într-o procesiune înjositoare. Împăratul iconoclast Constantin V, pe care defăimătorii săi îl încarcă bucuros cu toate păcatele, este acuzat că ar fi bisexual. Acuzația de homosexualitate devine mai rară de prin secolul al IX-lea. Începând din această epocă se dezvoltă practica unei recunoașteri oficiale a unei înfrățiri presupuse a fi de natură spirituală, așa-numita *adelphopoiesis* (adoptarea ca frate), care furnizează o formă acceptabilă prieteniei strânse între persoane de același sex.

Un fenomen particular interferează în domeniul sexualității: **importanța acordată eunucilor**. Aceștia ocupă încă din cea mai timpurie epocă un loc privilegiat în inima Palatului, deoarece sunt însărcinați cu deservirea Camerei imperiale (*Cubiculum*), în așa fel încât să păzească virtutea împărătesei; or, *Cubiculum*-ul este un loc evident al puterii. Cel puțin până în secolul al XII-lea, eunucii ocupă un loc de frunte în administrația și ceremonialul

imperiale; **o ierarhie proprie a demnităților le este rezervată.** Mulți miniștri puternici fac parte din această cohortă, deopotrivă disprețuită, urâtă și invidiată: de pildă, Iosif Bringas, favoritul lui Roman II (959-963), sau Nikephoritzes, principalul ministru al lui Mihail VII Ducas (1071-1078). Familii din aristocrație nu ezită să decidă castrarea unuia dintre fii pentru a-i asigura o carieră, iar asta cu atât mai mult cu cât episcopatul nu le este inaccesibil, inclusiv funcția supremă de patriarh al Constantinopolului. Doar la suveranitate le este cu neputință să ajungă; astfel, Ignatios, fiul împăratului Mihail I, a fost castrat la căderea acestuia în 813, dar a devenit patriarh în 847.

IGIENĂ ȘI SĂNĂTATE

Bizantinii au păstrat în mare măsură, cel puțin la oraș, tradiția romană a **igienei corporale**. Dacă termele publice întreținute de cetăți au dispărut, un oraș precum Constantinopolul numără vreo treizeci de băi întreținute de congregații laice cu scopuri caritabile; băile sunt cu plată, dar oferite gratis celor mai săraci. Mănăstirile întrețin, și ele, băi care nu se află întotdeauna în incinta așezământului, fiind deci publice (cf. Băile, cap. IX). Igiena este o preocupare constantă: deși unii asceți refuză definitiv să se spele, *Viața* lui Leontios, din secolul al XII-lea, ni-l arată pe acest sfânt grăbindu-se să se ducă la băi de îndată ce e vindecat de boala care îl ținuse departe de ele.

Grija pentru **alimentarea cu apă** este deci omniprezentă. Împărații întrețin cu mari cheltuieli o **rețea de apeducte** care scot și aduc apă de la mai multe zeci de kilometri, alimentând imense **cisterne** subterane sau sub cerul liber. Chiar dacă am văzut că imobilele colective nu erau prevăzute cu canalizări pentru evacuarea apelor menajere, principalele străzi erau dotate cu canale de scurgere subterane.

Bizantinii cei mai înstăriți **acordă o grijă constantă întreținerii corpului lor**. Una dintre meseriile din Constantinopol

Baie tragică la Palatul Imperial: Roman III Argyros înecat

este consacrată aprovizionării cu diferite unguente: parfumuri, uleiuri fine, mosc, tămâie, balsamuri felurite. Cosmeticele le sunt strâns asociate, atât în ceea ce privește șamponul, cât și vopseaua de păr. Femeile își îngrijesc pielea cu făină de mazăre și o umezesc cu ulei de măsline. În secolul al XI-lea, Mihail Psellos denunță predilecția, excesivă în opinia lui, a împărătesei Zoe pentru farduri și parfumuri, machiaj și vopsirea părului.

Deși medicii au încetat să mai constituie un serviciu public, **tradiția greacă s-a menținut** și există mulți practicieni în Constantinopol și în principalele orașe. Dacă unele culegeri de miracole înfățișează respingerea de către sfântul lor erou a medicinei oamenilor în favoarea medicinei lui Dumnezeu, lucrurile nu stau întotdeauna așa, ba chiar dimpotrivă: mulți sfinți se mulțumesc **să-i îndrume pe cei ce vin la ei spre cel mai bun medic**, recomandându-le eventual remediile adecvate. Anumite operații, cu siguranță extrem de riscante, se practică în continuare, ca reducerea herniilor și a fracturilor, trepanația și operația de cataractă. Autoritățile se arată preocupate să întrețină, sau să dispună să fie menținute de către fundații pioase întreținute de ele, așezăminte de acordare a îngrijirilor medicale în orașele principale. La Constantinopol, o leprozerie este instalată pe malul celălalt al Bosforului.

În 1134, împăratul inaugurează, ca anexă a mănăstirii Hristos Pantocrator (Zeyrek Camii), un spital de 80 de paturi cu un dispensar pentru îngrijiri în ambulatoriu; amănuntul demonstrează că bizantinii au făcut progrese considerabile, fără îndoială sub influența arabă și persană, în ceea ce privește cunoașterea bolilor contagioase.

ȘCOALA

Bizanțul moștenește ***paideia* antică**, o menține și uneori o perfecționează. Desigur, criza cetăților, care marchează secolele al V-lea și al VI-lea, duce la dispariția școlilor municipale. Însă școala primară, încredințată unui gramatist, însărcinat să-i învețe pe copii literele (*grammata*), rămâne larg răspândită, până în micile târguri din regiunile cele mai îndepărtate ale Asiei Mici. Aceasta este *propaideia*, deci o pregătire pentru viitoarea *paideia*. Aici se predau literele, în sensul propriu, spre deosebire de cunoștințe, care vor veni mai târziu; învățarea literelor și a gramaticii se face cel mai adesea din textele sacre, ceea ce furnizează concomitent rudimentele unei educații religioase, dar și din Homer. Femeile pot să beneficieze și ele de această ucenicie: Teodora din Thessalonic, sfântă din secolul al IX-lea, născută în Egina, de familie bună, învață după o psaltire; viitoarea împărăteasă Theophano, prima soție a lui Leon V – după imnuri. **Această primă educație începe la vârsta de șase sau șapte ani** și durează patru sau cinci ani. Învățătorii sunt personaje modeste: nu cunoaștem vreun exemplu de carieră ulterioară în *paideia*. Școlile sunt private și cu plată; dar costul, ca și conținutul, rămâne relativ accesibil. Destui bizantini, al căror număr însă este imposibil de estimat, știu să citească și chiar să scrie, calificări indispensabile pentru anumite meserii, fie ele modeste, ca preoția sau negoțul.

Ajuns la vârsta de zece sau unsprezece ani, copilul abordează *paideia;* în acest stadiu, nu se cunoaște nicio școală feminină. Școala secundară nu a dispărut niciodată, însă nu putem s-o distingem din nou decât cu începere din secolul al IX-lea. În această

epocă, ea este în întregime centrată pe Constantinopol: viitorii apostoli ai slavilor, Constantin-Chiril şi Methodios, aparţinând unor bune familii din Thessalonic, nu pot să-şi facă *paideia* în oraşul lor şi trebuie să meargă în capitală.

Şcoala din Constantinopol ne este relativ bine cunoscută graţie corespondenţei unui profesor din secolul al X-lea rămas anonim. Este un holtei bătrân, cufundat în cărţile lui, nevoiaş; trebuie să întreţină toată familia sa, refugiată din Tracia în urma invaziilor bulgare. Acest îndrăgostit de cărţi, pe care le vinde, cumpără, schimbă, primeşte, oferă, este profesor şi director al unui *didaskaleion* sau *paideuterion*, unde le predă elevilor săi *enkyklios paideia* (cultură generală). Fiecare şcoală are, în principiu, un singur magistru (*maistor*), ajutat eventual de un adjunct sau *proximos*. **Învăţământul secundar începe pe la zece-unsprezece ani**; o şcoală primeşte copii de toate vârstele şi toate nivelurile, care rămân acolo cel puţin şase sau şapte ani; ei sunt deci relativ numeroşi şi de nivel diferit. Cei mai avansaţi sunt *ekkritoi* sau epistatea; magistrul le predă în principal acestor *ekkritoi*, iar ei – celor mai mici; el controlează procesul o dată sau de două ori pe săptămână. Profesorul anonim se plânge de elevii săi: foarte liberi, ei îşi râd de mustrările lui şi chiulesc bucuros; au o atitudine de consumatori, şi chiar de clienţi, iar condiţia lor socială este în chip

Şcoala la Constantinopol

vizibil mai bună decât a dascălului lor. Pe scurt, **învățământul este o meserie prost plătită și puțin prețuită**, pe care odraslele aristocrației o disprețuiesc; dar ele alcătuiesc grosul clientelei.

Învățământul este în întregime (sau aproape în întregime) **privat și cu plată**, ceea ce îi conferă în teorie o mare libertate pedagogică magistrului. Drept urmare se duce o adevărată luptă pentru a ajunge la profesorat în cele mai bune școli: veniturile depind în primul rând de numărul elevilor. Profesorul anonim se plânge și de dificultățile pe care le întâmpină atât cu părinții, pentru salariul său, adesea în întârziere și lăsat la aprecierea acestora, cât și cu colegii: **concurența este mare și nu întotdeauna loială**; elevii schimbă deseori școala, în căutarea celui mai apreciat *maistor*. În secolul al X-lea, împăratul încearcă să facă ordine creând un post de președinte al școlilor și retribuind în parte magiștrii; mai târziu, patriarhatul este cel implicat în învățământ, fără ca acesta să înceteze a mai avea în primul rând un conținut laic, chiar dacă majoritatea școlilor se află în clădiri-anexe ale unor așezăminte bisericești. Să notăm, în favoarea calității acestui învățământ, că intelectualii cei mai importanți, ca Leon Matematicianul, în secolul al IX-lea, sau Mihail Psellos, în veacul al XI-lea, exercită meseria de *maistor*. Școala cea mai faimoasă, cea de la Sfântul Petru, unde a profesat Psellos, număra mai mulți magiștri și preda un spectru foarte larg de discipline. Școala a cunoscut un nou avânt sub dinastia Paleologilor, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, epocă în care **cultura a devenit o preocupare a ansamblului aristocrației**.

Fondul programei este *trivium*-ul: **gramatica, poezia, retorica**. Metoda fundamentală este **învățarea pe de rost**: este vorba de a dobândi limbajul, formele, calitățile de expresie preluate din trecutul îndepărtat al elenismului. Elevii efectuează exerciții de compunere întemeiate pe **imitația servilă a modelelor** și renunțarea la orice accent personal; în secolul al XI-lea, aceasta dă naștere schedografiei, exercițiu care constă în a concentra într-un minimum de cuvinte un maximum de dificultăți lexicografice, stilistice și gramaticale. Rezultatul este de o obscuritate dezolantă. Școlile organizează concursuri între elevi, unde profesorii trișează

fără rușine, având în vedere miza pe care o reprezintă pentru ei. Scopul este așadar de a perfecționa un limbaj elevat, cel pe care copilul îl dobândește în mod natural de la părinții săi atunci când aceștia îl practică ei înșiși. Învățământul reproduce modelul furnizat de clasa dominantă, aristocrația cu funcții; el servește înainte de toate la **formarea funcționarilor** din administrația civilă sau ecleziastică. Teoretic, el este deschis oricui poate să plătească și, în secolul al XI-lea ca și la sfârșitul Imperiului, burghezia negustorească își trimite copiii la studii. Dar banii nu sunt neapărat suficienți pentru reușită: învățământul, vector esențial al menținerii competențelor și funcțiilor, se caracterizează printr-un **foarte puternic caracter de clasă.**

Cât despre Universitate, ea dispare după Iustinian. Nu renaște decât în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al IX-lea, grație puterii imperiale, care i-o încredințează lui Leon Matematicianul, cu un obiectiv public: „remedierea rusticității și a ignoranței guvernanților." Această **Universitate** dăinuie cel puțin până la Constantin Porfirogenetul, cu patru catedre: gramatică, aritmetică, geometrie și filosofie (care regrupează de fapt toate disciplinele); rudimente de științe vin astfel să se adauge retoricii. În secolul al XI-lea, Constantin Monomahul creează o școală superioară de drept, tot pentru formarea funcționarilor. **Ulterior, va trebui să se aștepte epoca Paleologilor pentru a vedea renăscându-se un adevărat învățământ superior.**

ÎMBRĂCĂMINTE ȘI PODOABE

Haina de bază este tunica sub diferitele ei forme, atât pentru bărbați, cât și pentru femei, la toate nivelurile societății. Se suprapun oricâte tunici e nevoie, sub eventualele veșminte de ceremonie. La înalții funcționari, tunica (*chiton*) de deasupra are nenumărate ornamente: aceasta este *skaramangion*, o tunică încinsă cu centură, cu mâneci lungi, despicată în față și în spate. Peste ea se poate suprapune un *sagion*, o hlamidă scurtă, care servește drept tunică

principală pentru persoanele de un rang mai puțin înalt. Hainele din mătase mai de preț sunt rezervate împăratului, dar constituie și o parte din retribuția funcționarilor (cf. Instituțiile politice și exercitarea puterii, cap. III), care poartă aceste veșminte la ceremonii. Dezvoltarea artizanatului mătăsii arată că îmbrăcămintea din acest material se răspândește.

Robe de femei

Aristocrată *Servitoare* *Moda în secolul al XII-lea*

Pentru călătorii, se îmbracă *phelonion*-ul, capă largă sau mantie de in, vara, și de lână, iarna, care poate să acopere și capul.

Bărbații din popor poartă o tunică scurtă și încinsă cu centură, mai bine adaptată necesităților muncii manuale; inul era considerat un material relativ luxos, dar putea da țesături de calitate inferioară; țăranii dispun și de lână pentru o parte a hainelor și folosesc, de asemenea, pielea animalelor lor.

Pantalonii au fost introduși sub influența popoarelor germanice și slave, nu fără reticențe. Ei figurează totuși pe un fildeș din veacul al X-lea. Două secole mai târziu, Eustathios de Thessalonic persistă în a critica portul lor, care e limpede că s-a răspândit; cam de prin această epocă, portul pantalonilor este un semn de autoritate masculină.

În ceea ce privește încălțămintea, tradiția sandalei se menține, dar se răspândesc și **încălțări care protejează mai bine piciorul**.

Termenul *tzangion*, care desemna sandaua, ajunge să însemne cizmă. Aproape toate imaginile înfăţişează bărbaţi şi femei purtând cizme. Cele ale ţăranilor urcă până la genunchi, atingând tivul tunicii scurte. Imaginile cu oameni desculţi sunt rare: mersul în picioarele goale este în chip limpede sinonim cu penitenţa. În cazul celor mai bogaţi, cizmele pot să combine mătasea şi pielea; pentru cei mai săraci, pielea este adesea prea scumpă (o pereche de cizme costă două monede de argint la 1272) şi e înlocuită de pâslă.

Femeile nu sunt singurele care poartă bijuterii; reprezentările imperiale înfăţişează capul împăratului aproape la fel de încărcat ca şi cel al împărătesei cu tot felul de ciucuri din nestemate prinse în aur. Femeile din aristocraţie purtau aproape toate cercei, dintre care unii puteau fi din aur minuţios prelucrat, sau din perle, ori cu giuvaiere adesea în formă de pară. În afara inelelor, pe care le poartă şi bărbaţii, şi care pot fi ornamentate cu motive religioase, femeile se împodobesc cu brăţări şi coliere. Fibulele care servesc drept agrafă pentru încheierea veşmintelor sunt realizate din metale diverse; cele din bronz pot fi şi incrustate cu perle sau pietre preţioase, împodobite cu motive decorative ori cu pandantive. Minimum, mai cu seamă pentru femei, va fi un lănţişor fin de aur, pe sub veşmânt, **purtând un medalion cu Hristos sau un sfânt, dar cel mai frecvent cu Sfânta Fecioară**. Împărăteasa Teodora, soţia lui Teofil, ultimul împărat iconoclast din secolul al IX-lea, a izbutit să impună legenda despre soţul său care, aflat în pragul morţii, **a sărutat icoana pe care ea o purta ca pandantiv** şi care ieşise din veşmânt în clipa în care se aplecase deasupra lui, în semn de căinţă finală menită să asigure supravieţuirea dinastiei.

Inel bizantin din secolul al X-lea

ANEXE

REPERE BIOGRAFICE

ALEXIOS I COMNENUL (1057-1118)

Nepot al împăratului Isaac (1057-1059), legat, prin mama sa, de ilustra familie Dalassenos, acest aristocrat din Asia Mică se căsătorește cu Irina Ducas, provenită din ultima familie domnitoare. O lovitură de stat sprijinită pe această rețea familială îi permite să intre în Constantinopol pe 1 aprilie 1081. Situația este în acel moment aproape disperată: turcii ocupă cea mai mare parte a Asiei Mici, iar normanzii din Italia de Sud au debarcat în Balcani. Alexios e nevoit să cumpere la un preț exorbitant ajutorul flotei venețiene. Izbutește să-i respingă pe normanzi și să-i facă pe cruciați să treacă în Asia Mică fără prea multe necazuri; redobândește de pe urma lor o treime din Asia Mică, dar nu reușește să-i determine să predea Antiohia. Moștenind o monedă devalorizată, restabilește un sistem monetar corect, bazat pe *hyperper*. De asemenea, legiferează mult în privința reformei clerului.

ANASTASIUS I (cca 413-518)

Originar din Dyrrachion, monofizit convins care a fost pe punctul de a deveni patriarhul Antiohiei, este ales de văduva împăratului Zenon ca succesor al acestuia. Împărat energic, reformează fiscalitatea și va lăsa vistieria plină: desființează principalul impozit urban, *chrysargyron*-ul, și îmbunătățește baza de calcul și percepere a impozitului funciar; creează

Patrimoniul pentru a transfera statului o parte din veniturile bunurilor Coroanei. Reformează fabricarea banilor punând să se bată o puternică monedă de bronz. Dispune construirea Zidului Lung din Tracia pentru a proteja Constantinopolul.

ARETHAS DIN CEZAREEA (cca 850-după 932)

Născut la Patras, vine să-şi facă studiile la Constantinopol, unde devine, dacă nu un discipol, cel puţin un admirator al lui Photios. Intră în clerul de la Sfânta Sofia şi obţine, în 903, arhiepiscopia Cezareei din Capadocia, unde rămâne puţin timp; în altercaţia care îl opune pe patriarhul Nicolae Mystikos împăratului Leon VI cu privire la cea de-a patra căsătorie a acestuia, se situează de partea suveranului. Ceea ce îl caracterizează pe acest prelat mediocru şi autor lipsit de valoare, cu un stil insuportabil, este imensa lui cultură şi mai ales opera sa de editor: se află la originea unei părţi din tradiţia noastră legată de Platon şi Aristotel (cf. cap. VII). Din aceste motive, este emblematic pentru înalta Biserică bizantină.

ATANASIE ATHONITUL (cca 925-1001)

Născut într-o bună familie din Trapezunt, vine la Constantinopol pentru a-şi face studiile secundare. Este un elev, apoi un profesor la fel strălucit, stârnind gelozia colegilor şi concurenţilor săi. Nereuşind să-şi facă loc în sistemul şcolar al capitalei, se retrage la mănăstire, şi anume la cea ctitorită de Mihail Maleinos pe Muntele Kyminas, unde îl întâlneşte pe Nikephoros Phokas. Atanasie se duce apoi la locul definitoriu al eremitismului din acea vreme, Athos. Îl urmează pe Nikephoros Phokas în expediţia din 961 care îi permite acestuia să recucerească insula Creta. Răsplata pentru acest gest îi îngăduie să întemeieze o mănăstire, vestita Lavra de la Athos, unde să-şi primească binefăcătorul (cf. cap. VI). Însă acesta ajunge împărat şi mănăstirea, devenită imperială, prosperă cu atât mai mult cu cât Atanasie se dovedeşte un administrator priceput, înmulţind investiţiile productive. Moare căzând de pe un acoperiş la a cărui construcţie lucra.

BELISARIOS (cca 505-565)

Ofiţer remarcat de Iustinian încă dinaintea urcării sale pe tron, devine principalul general al acestuia. După ce a înăbuşit în sânge răscoala Nika,

recucereşte Africa în mai puţin de un an (533-534); victoria sa în Italia este aproape la fel de fulgerătoare (534-536), dar precară, fapt care îl sileşte să revină acolo zece ani mai târziu. Mai multe momente de dizgraţie, toate provizorii, nu îl împiedică să acumuleze o imensă avere, care îi permite să întreţină o armată privată de 7 000 de oameni şi care este confiscată la moartea sa. Multe secole mai târziu, devine eroul unei epopei.

CERULARIE, MIHAIL (cca 1005-1059)

În ciuda numelui său, care evocă meseria de fabricant de lumânări, provine dintr-o familie aristocratică. Elev al lui Ioan Mauropous, începe o carieră politică; asemenea multora, suferă o dizgraţie ce îl conduce într-o mănăstire, pentru care nu are nicio vocaţie. Apreciat de Constantin IX Monomahul, devine în 1043 patriarh al Constantinopolului. Preocupat de rangul Bisericii sale, afişează titlul de patriarh ecumenic, vechi de patru secole. În faţa pretenţiilor trimişilor papei Leon IX, care însă ajung la Constantinopol după moartea acestuia, refuză orice concesie în afara uneia pur formale, împingându-i pe aceştia în greşeală: pe 16 iulie 1054, legaţii îl excomunică pe patriarh. Însă acesta e popular: revolta fierbe, împăratul îi alungă pe legaţi şi Cerularie triumfă opt zile mai târziu. Cu toate acestea, la urcarea pe tron a lui Isaac Comnenul, în 1057, este pus sub acuzaţie sub pretexte insignifiante şi destituit.

CONSTANTIN CEL MARE (273/4-337)

Născut la Naissus (Niš), în Balcani, fiul lui Constantius Chlorus şi al Elenei, i-a urmat tatălui său în cadrul sistemului tetrarhic în 306; are nevoie de 18 ani ca să-şi elimine toţi rivalii şi să rămână singurul împărat. Pentru a atinge acest scop, nu şovăie să autorizeze în 312/3 practicarea creştinismului, credinţă pe care o va împărtăşi în cele din urmă. În 324, hotărăşte să construiască pe malurile Bosforului o nouă capitală, care îi va purta numele. În 325, le porunceşte creştinilor divizaţi să se reunească în sinod la Niceea, unde impune condamnarea arianismului şi inaugurează poziţia dominantă a împăratului în cadrul noii religii. Noua capitală, construită după modelul antic, cu temple, hipodrom, teatre şi sculpturi reprezentând zei, este inaugurată în 330.

CONSTANTIN V KOPRONYMOS (718-775)

Fiu al lui Leon III, se angajează cu vigoare deopotrivă în campanii de recucerire în Orient şi în politica iconoclastă. Ostile sale, aproape întotdeauna victorioase, fac mai multe incursiuni în Mesopotamia Superioară. Pasionat de teologie, reuneşte în 754 la Hiereia un sinod care adoptă doctrina iconoclastă, la a cărei aplicare depune apoi un mare zel; dacă ierarhia se raliază fără dificultate, Constantin Kopronymos (denumit astfel de către adversarii săi chipurile fiindcă ar fi defecat în cristelniţă la botez) trebuie să constrângă o parte a monahilor, care refuză sinodul. Mănăstirile recalcitrante sunt secularizate. Unii călugări potrivnici, ca Ştefan cel Tânăr, merg până la complot şi la crima de lezmaiestate şi sunt executaţi. Condamnat vehement de către iconoduli, rămâne foarte popular: asediaţi de bulgari în 813, soldaţii şi locuitorii Constantinopolului se duc la mormântul împăratului cândva victorios pentru a invoca protecţia sa.

CONSTANTIN VII PORFIROGENETUL (905-959)

În 905, Leon VI, lipsit de un moştenitor de parte bărbătească după trei căsătorii infructuoase, ia măsura de precauţie de a o duce pe concubina sa, Zoe Karbonopsina, să nască în Porphyra, sala pardosită cu purpură unde nasc împărătesele: născut în porfiră, micul Constantin îi datorează acesteia supranumele său. Unanim recunoscut ca legitim, urcă pe tron la şapte ani, în 913: asistă neputincios la mai multe regenţe, apoi la preluarea puterii de către socrul său, Roman Lekapenos, care guvernează din 919 până în 944. Constantin continuă să domnească, dar are tot timpul să se dedice culturii, să protejeze şcolile şi Universitatea şi să dea un impuls decisiv enciclopediilor (cf. cap. VII). Compilează el însuşi cărţile *Despre theme, Despre administrarea Imperiului* şi *Despre ceremonii;* cu începere din 944 domneşte personal.

PHOTIOS (cca 810-după 893)

Născut într-o familie de înalţi funcţionari, nepot al patriarhului Tarasios, Photios îşi împarte timpul între funcţiile importante care îl conduc în fruntea administraţiei şi studiu, poate şi învăţământ. Se impune ca principala personalitate intelectuală (cf. cap. VII), morală şi chiar politică a

Imperiului. În 858, pentru a pune capăt divizării Bisericii, pe care o întreține zelotul Ignátios, Photios este numit patriarh. Faptul acesta nu rezolvă nimic: bazându-se pe o pretinsă ilegalitate a alegerii lui Photios, tabăra lui Ignatios face apel la Roma. Urmează o crâncenă înfruntare cu papa Nicolae I, care se transformă în schismă. Photios dispune de sprijinul bisericii sale, dar, când Vasile I pune stăpânire pe tron, acesta consideră util să se descotorosească de patriarh – care obținuse totuși convertirea țarului bulgar Boris în 864 – pentru a-l rechema pe Ignatios. Își înțelege însă curând greșeala și îl readuce pe Photios la Palat. În 877, la moartea lui Ignatios, Photios redevine patriarh și schisma ia sfârșit. Dar în 886, Leon VI, pentru a-și sublinia independența, îl destituie din nou pe Photios. Acesta moare în uitare, din care îl scoate imediat posteritatea operei sale considerabile.

HERACLIUS (cca 575-641)

Fiu al exarhului omonim al Cartaginei, îl răstoarnă în 610 pe dezastruosul tiran Phokas. E nevoit atunci să facă față unei situații dramatice: în Balcani, avarii pustiesc totul, iar în 626 iau cu asediu Constantinopolul; în Orient, perșii pun stăpânire pe Siria și pe Egipt și devastează Asia Mică. Heraclius se descotorosește de primii, apoi izbutește să zdrobească Imperiul Persan sassanid. Înfrânți, perșii trebuie să evacueze provinciile cucerite. În ziua de Paște a anului 630, Heraclius reinstalează în mod solemn Crucea pe care perșii o luaseră de la Ierusalim. Doi ani mai târziu începe invazia arabă, fără ca Heraclius să poată face altceva decât să asiste neputincios la dezastrele care îl fac să piardă provinciile abia recucerite. Încearcă în zadar să liniștească învrăjbirea dintre calcedonieni și monofiziți (cf. cap. VI) decretând o cale de mijloc, respinsă de cele două tabere. Cum, în plus, s-a căsătorit cu nepoata sa Martina, lasă Imperiul pe care se pricepuse să-l redreseze într-o situație dramatică.

IOAN I TZIMISKES (cca 925-976)

Provenit dintr-o familie de mari generali, nepot al lui Nikephoros Phokas, duce numeroase campanii în Orient, îndeosebi în folosul unchiului său, a cărui asasinare în 976 o pune la cale cu complicitatea soției acestuia. Poartă în Siria mai multe campanii victorioase care îl conduc la

doar 150 de kilometri de Ierusalim; obţine de asemenea victorii strălucite în Balcani. Practică o curajoasă politică de alianţă cu împăraţii germanici, căsătorind-o pe una dintre nepoatele sale cu viitorul Otto II. Moare de boală sau otrăvit la începutul anului 976.

IOAN VI CANTACUZINO (cca 1295-1383)

Provenit din cea mai puternică familie aristocratică bizantină după dinastia imperială, începe o carieră administrativă care îi aduce, din 1325, funcţia de megas domestikos. Se situează de partea lui Andronic III contra bunicului său Andronic II: în 1328, ajunge personajul cel mai puternic din Imperiu. În 1341, devine regent în numele lui Ioan V, pe care îl înlocuieşte în 1347 cu ajutorul turcilor, făcându-l s-o ia în căsătorie pe fiica sa. Ia poziţie pentru Grigorie Palama şi permite isihasmului să devină doctrina oficială la sinodul din 1351. Dar Ioan V se răzvrăteşte şi, în 1354, Cantacuzino trebuie să abdice şi să se retragă la mănăstire, unde începe o strălucită carieră literară.

IRINA (cca 752-803)

De bună familie ateniană, este căsătorită cu Leon IV, care o lasă văduvă după cinci ani, în 780, cu un fiu de nouă ani. Regentă, Irina guvernează cu vigoare şi impune restabilirea icoanelor la al doilea sinod de la Niceea în 787 (cf. cap. VI). Puţin dispusă să-l lase pe Constantin VI să domnească, reuşeşte să reia puterea de fiecare dată când fiul ei încearcă s-o îndepărteze. În 797, pune ca acesta să fie orbit şi devine prima femeie care poartă titlul de împărat. Politica sa este dezastruoasă: armatele bizantine sunt înfrânte de bulgari, reducerile fiscale pe care le practică pentru a-şi atrage favoarea contribuabililor şi avantajele excesive pe care le acordă mănăstirilor ruinează statul. La 31 decembrie 802, ministrul său de Finanţe, Nikephoros, o răstoarnă fără greutate.

IUSTINIAN I (483-565)

Ilir latinofon, îl ajută pe unchiul său Iustin I să pună stăpânire pe tron în 518. Acesta îl adoptă şi îl lasă să guverneze; Iustinian îi succede fără dificultate în 527. Începuturile domniei sunt dificile, marcate în special de răscoala Nika, de care nu scapă decât graţie fermităţii soţiei sale Teodora

și a generalului Belisarios. După ce a încheiat cu perșii o pace „veșnică" prin intermediul unui preț exorbitant, se lansează, contra opiniei generalilor și a miniștrilor săi, într-o gigantică acțiune de recucerire în Apus: aduce astfel Imperiului jumătate din Africa, Italia și sudul Spaniei. Pe de altă parte, se lansează și într-o vastă acțiune de codificare, ce duce la promulgarea faimosului Corpus Iuris Civilis (cf. cap. III). Duce o grandioasă politică edilitară, care face din el cel mai mare constructor din istoria bizantină; capodopera sa este noua catedrală a Constantinopolului, Sfânta Sofia (cf. cap. VIII). Încearcă, de asemenea, o reformă a administrației provinciale (cf. cap. III) pentru a concentra în mâinile guvernatorilor puterile civile și militare; dar aceasta eșuează, cel puțin în parte, cu excepția Africii și a Italiei. Totuși, această domnie glorioasă este îndoliată de izbucnirea epidemiei de ciumă în 541. Iustinian este incapabil să readucă pacea în Biserica sa. Impozitele se dovedesc prea grele și moartea sa în 565 pare o ușurare.

LEON III ISAURIANUL (cca 685-741)

Supranumele îi vine de la regiunea sa de baștină, Isauria. Cariera sa militară începe în 705 și îi permite să obțină postul de strateg al Anatolikon. În fruntea acestui contingent, cel mai puternic din Asia Mică, pune stăpânire pe tron în 717 și organizează imediat apărarea Constantinopolului împotriva arabilor; un an mai târziu, aceștia, învinși, se retrag definitiv, conferindu-i lui Leon, care dobândește ulterior mai multe victorii terestre asupra lor și câștigă de asemenea bătălii în Balcani, un prestigiu considerabil. Conștient de faptul că trebuie să restabilească unitatea combatantă a Imperiului în spatele suveranului, atribuie slăbirea puterii bizantine prea marii importanțe acordate sfintelor icoane, care le-au înlocuit pe cele ale împăratului. Drept urmare, în 730 impune iconoclasmul (cf. cap. VI). Din proprie experiență, Leon cunoaște puterea prea mare a themelor, cărora le reduce numărul. Renovează, de asemenea, dreptul, promulgând *Ecloga*, un compendiu al Codului lui Iustinian adaptat la epocă.

LEON MATEMATICIANUL (cca 790-869)

După ce a dobândit, în parte de unul singur, o vastă cultură, devine, pe la 820, profesor într-o școală din Constantinopol. Reputația sa în materie

de ştiinţă, îndeosebi în geometrie, este atât de mare, încât califul al-Mamun îl roagă pe împăratul Teofil să-l lase să vină la Bagdad pentru a preda ştiinţa lui Euclid. Dar împăratul refuză, fiindcă Leon a inventat şi un telegraf optic, bazat pe orologii hidraulice sincronizate (cf. cap. V), care permite Constantinopolului să fie informat în decurs de o oră despre ce se petrece la frontiera de la Munţii Taurus. În 840, Leon este numit arhiepiscop de Thessalonic; este însă demis în 843 şi se întoarce în învăţământ. În anii 855-860, cezarul Bardas iniţiază reînfiinţarea unei Universităţi la Constantinopol şi o încredinţează lui Leon (cf. cap. X), care predă acolo filosofia. Leon este fără îndoială omul cel mai învăţat pe care l-a cunoscut Bizanţul până în secolul al XIV-lea.

MANUEL I COMNENUL (1118-1180)

Ioan II îl alege drept urmaş pe cel de-al patrulea fiu al său, Manuel. Alegerea se dovedeşte bună: Manuel, căruia nu-i displace o apropiere de Occident, căsătorindu-se succesiv cu două prinţese latine, duce o politică grandioasă în Orient. În 1159, îşi face intrarea solemnă în Antiohia; dominându-i şi fascinându-i pe conducătorii statelor latine, devine protectorul regelui din Ierusalim. Totuşi, el neglijează eliminarea enclavei turceşti a sultanatului de Ikonion: când decide în sfârşit să o facă, este zdrobit la Myriokephalon în 1176. De asemenea, încearcă să slăbească influenţa veneţienilor, punând să fie arestaţi pe tot cuprinsul Imperiului, în 1171 (cf. cap. IV). Strălucirea politicii sale, înflorirea intelectuală a capitalei şi a mai multor oraşe de provincie nu pot ascunde faptul că, în 1180, Imperiul pe care îl lasă Manuel este slăbit.

MANUEL II PALEOLOGUL (1350-1425)

Manuel se chinuie să pună stăpânire pe tronul care îi revenea în intrigile ce învrăjbesc familia Paleologilor; obţine mai întâi un principat în jurul Thessalonicului, dar nu-i poate împiedica pe turci să cucerească oraşul. În 1391, urcă pe un tron ameninţat de presiunea otomană: din 1391, Baiazid asediază Constantinopolul. Manuel efectuează atunci un turneu prin Occident în căutare de ajutor: prestanţa acestui intelectual rafinat impresionează, însă Războiul de 100 de Ani şi dezbinarea Bisericii Apusene nu-i lasă nicio speranţă. Înfrângerea turcilor de către mongoli la

Ankara, în 1402, este cea care îi permite să recupereze o parte din Asia Mică Occidentală și Thessalonicul. Dar, în 1421, Murad II e în măsură să reia ofensiva și să asedieze din nou periodic capitala. Manuel II, strălucit polemist, inclusiv împotriva islamului, pe care îl cunoaște bine după ce a fost vreme de câțiva ani ostatic la curtea sultanului otoman, a contribuit mai cu seamă la ultima înflorire intelectuală bizantină (cf. cap. VII).

MAUROPOUS, IOAN (cca 995-pe la 1081)

Provenit dintr-o familie de funcționari, născut la Claudiopolis, în Paphlagonia, dobândește o vastă cultură în capitală, care îi îngăduie, din 1028, să fie animatorul unui cerc de discipoli în casa sa din Constantinopol. Principalii intelectuali din secolul al XI-lea, Constantin Leichoudes, Ioan Xiphilinos și Mihail Psellos, au fost discipolii săi. Amestecat în politica lui Constantin IX Monomahul, îi inspiră acestuia, în 1047, crearea unei școli superioare de drept. În 1049, cade într-o ușoară dizgrație: atunci este numit mitropolit de Euchaita, tot în Paphlagonia, unde suferă din cauza absenței vieții intelectuale. Se reîntoarce repede în capitală, unde continuă să inspire, prin scrisorile, epigramele și poemele sale, producția literară.

NIKEPHOROS II PHOKAS (cca 912-965)

Provenit dintr-o familie de militari din Asia Mică, principala susținătoare a dinastiei macedonene, Nikephoros Phokas devine în 955 comandantul suprem al armatei bizantine. Mergând din victorie în victorie, recucerește Creta în 961. Ezită între cariera armelor și viața monahală: după victoria din Creta, îl ajută pe Atanasie Athonitul să întemeieze Lavra, unde intenționează să se retragă (cf. cap. VI). Moartea prematură a lui Roman II în 963 hotărăște alt curs al lucrurilor: Nikephoros Phokas se căsătorește cu văduva și devine împărat, lăsându-i să domnească pe micii porfirogeneți, Vasile II și Constantin VIII. Scurta sa domnie înregistrează o serie de izbânzi spectaculoase în Balcani, dar mai ales în Orient, unde cucerește Antiohia la 29 octombrie 969. Câteva zile mai târziu, moare asasinat; nimeni nu știe dacă, în cele din urmă, s-ar fi retras la Lavra.

NICOLAE MYSTIKOS (852-923)

Elev al lui Photios, devine secretarul particular (*mystikos*) al lui Leon VI, după o scurtă trecere printr-o mănăstire. În 901, împăratul îl înscăunează patriarh pentru a domoli disensiunile interne ale ierarhiei bizantine, care încă nu şi-a revenit după cele două destituiri ale lui Photios, şi pentru a plasa un complice la frenezia sa matrimonială, peste cele două admise. Dar, când cazul se iveşte, după naşterea lui Constantin Porfirogenetul, Nicolae se răzvrăteşte: de Crăciunul anului 906, îi închide împăratului porţile Sfintei Sofia. Leon VI îl destituie şi îl trimite să mediteze într-o mănăstire. De cum moare Leon VI, Nicolae redobândeşte patriarhatul şi devine regent în numele micului Constantin. Devenit prudent, se eclipsează la venirea lui Roman Lekapenos şi se mărgineşte la rolul pe care-l îndeplineşte de minune: cel de a servi drept intermediar cu ţarul bulgarilor, Simeon.

PALAMA, GRIGORIE (1296-1359)

Fiu al unei familii aristocratice, este menit unei cariere de funcţionar şi educat ca atare. Dar, în 1316, el se retrage pe Muntele Athos, mai întâi la Vatoped, apoi la Lavra. Aici învaţă metoda ascetică a epocii: isihasmul. Ajuns în fruntea Lavrei, devine principalul promotor al acestei practici. Ajunge apoi consilierul religios al lui Ioan VI Cantacuzino, care îl numeşte, în 1347, arhiepiscop al Thessalonicului, scaun pe care nu-l poate ocupa imediat, deoarece oraşul este supus agitaţiei zeloţilor. În 1351, doctrina pe care o propovăduieşte, şi care privilegiază mistica în detrimentul raţionalismului, devine în mod oficial cea a Bisericii Ortodoxe, identificându-se cu principalul ei promotor (cf. cap. VI).

ROMAN I LEKAPENOS (cca 870-948)

De obârşie modestă, Roman se remarcă în flota al cărei comandant suprem devine. În 919, o căsătoreşte pe fiica sa Elena cu Constantin Porfirogenetul şi acaparează puterea începând din 920, lăsându-l totuşi să domnească pe tânărul împărat. Roman obţine victorii sclipitoare atât în Orient, cât şi în Balcani, precum şi împotriva ruşilor, cu care încheie un nou tratat comercial. Este cel dintâi care ia măsuri legislative menite să protejeze mica ţărănime (cf. cap. III). Devenit senil, este detronat de

fiii săi, pe care şi-i asociase la tron, dar care trebuie să cedeze în faţa lui Constantin Porfirogenetul.

SIMEON AL BULGARIEI (863-927)
Fiu al lui Boris, primul ţar bulgar convertit la creştinism, Simeon este educat la Constantinopol şi adoptă concepţia imperială despre politică. Devenit ţar în 893, îşi concentrează energia spre a-l înlocui pe împăratul de la Constantinopol. Va duce o luptă necontenită împotriva Bizanţului. În 896 învinge armatele bizantine şi impune un tribut greu Imperiului; în 913, asediază Constantinopolul. Nu a reuşit însă niciodată să pună capitala într-un real pericol. După moartea sa, fiul său Petru adoptă o politică împăciuitoare.

SIMEON STÂLPNICUL (cca 389-459)
Născut în Cilicia, într-o familie de ţărani, Simeon intră într-o mănăstire din regiunea sa, apoi se duce la cea din Teleda, în Siria, de unde e alungat din cauza extremismului său ascetic. Trăieşte apoi ca pustnic la Telanissos, pe urmă urcă pe Muntele Koryphaios. Acolo, se închide într-o împrejmuire (*mandra*) şi îşi înlănţuie piciorul de un bolovan. Pentru a se izola de mulţimea care îl deranjează, începând din 422 pune să se ridice mai mulţi stâlpi succesivi, ultimul înalt de 16 metri, de pe care nu mai coboară, trăind în aer liber într-o mică lojă. Această asceză spectaculoasă atrage o mulţime considerabilă de credincioşi, dar el nu le îngăduie femeilor să pătrundă în *mandra* şi nici discipolilor săi să întemeieze o mănăstire. Moare în 459. Rămăşiţele sale pământeşti sunt duse la Antiohia, dar stâlpul devine locul unuia dintre cele mai populare pelerinaje din epoca bizantină, chiar şi după cucerirea arabă; curând, el va fi înconjurat de o bazilică impunătoare, cu patru corpuri de clădire aşezate în formă de cruce în jurul octogonului care delimitează spaţiul stâlpului (cf. cap. VI).

TEODOR STUDITUL (759-826)
Provenit dintr-o bună familie de înalţi funcţionari fiscali, primeşte o educaţie excelentă, menită a-i permite să îmbrăţişeze această carieră. El însă îl urmează pe unchiul său Platon, care ia cu el o bună parte a familiei

la mănăstirea Sakkoudion, pe care o întemeiază în sudul Propontidei. În 799, Irina îi încredințează mănăstirea Stoudios, din apropiere de Poarta de Aur, care datează din secolul al V-lea și din care Teodor face un organism puternic. Se plasează în mod consecvent în tabăra cea mai rigoristă, motiv pentru care suferă numeroase exiluri, din care se întoarce triumfător la fiecare schimbare politică, mai puțin după restabilirea iconoclasmului în 815. Împăratul Leon V nu izbutește să-l împiedice să reînsufletească prin corespondența sa fidelitățile din ce în ce mai șubrede (cf. cap. VI). Această atitudine îl conduce cel mai adesea la eșec, dar îi asigură o posteritate considerabilă: scrierile sale, în special catehezele pe care le adresează monahilor și preceptele sale în materie de organizare monastică, inspiră cvasitotalitatea monahismului ulterior, chiar dacă cenobitismul strict pe care îl predică nu se impune niciodată cu adevărat. Moare în exil, la 11 noiembrie 826.

TEODORA (cca 497-548)

În mod cert fiica unui paznic de animale din dema Verzilor, a practicat meseria de actriță în Alexandria și Antiohia. Se căsătorește cu Iustinian în 525. Se remarcă în cursul răscoalei Nika din 532, convingându-l pe Iustinian să nu capituleze. În chestiunile religioase care agită în acea vreme Imperiul, este mai degrabă favorabilă monofiziților; desfășoară o activitate neobosită în favoarea așezămintelor de caritate și este preocupată să le scoată pe prostituate din condiția lor socială, fără îndoială pentru a combate o acuzație adesea adusă în legătură cu propriu-i trecut. Intervine frecvent în politică, îndeosebi din ostilitate față de principalul colaborator al lui Iustinian, prefectul pretoriului Ioan din Capadocia, a cărui demitere o obține pentru o vreme.

VASILE I (cca 835-886)

De obârșie probabil armeană, Vasile face avere în Macedonia grație funcțiilor sale în administrația fiscală. Intră în grațiile lui Mihail III (842-867), dar pune la cale asasinarea acestuia și acaparează puterea în 976. Asociindu-și succesiv la putere primii trei fii, întemeiază dinastia macedoneană, care va domni până în 1057. Întreprinde recucerirea marginilor răsăritene ale Asiei Mici, eliminând mai întâi secta maniheeană a pavlicienilor.

Preocupat de situaţia micilor proprietari funciari, duce o politică prudentă, ceea ce nu-l împiedică să renoveze profund Palatul Imperial, în special construind Nea Ekklesia. Pe de altă parte, iniţiază o „purificare a dreptului" pe care o vor încorona *Basilicalele* sub fiul său Leon VI (cf. cap. III).

VASILE II (958-1025)

Fiu al lui Roman II şi al lui Theophano, încoronat de copil, Vasile trebuie să aştepte moartea a doi uzurpatori succesivi – care îl lasă să domnească împreună cu fratele său Constantin VIII –, Nikephoros Phokas şi Ioan Tzimiskes, înainte de a prelua puterea în 976. Trebuie apoi să înăbuşe revoltele familiilor aristocratice, precum Skleros şi Phokas, din Asia Mică. Duce o strălucită politică de cuceriri atât în Orient, la hotarele Asiei Mici, cât şi în Balcani, unde are nevoie de 16 ani ca să anexeze Bulgaria. În 1014, după înfrângerea bulgarilor la Kleidion, îi trimite ţarului Samuel 15 000 de prizonieri, orbiţi, cu excepţia câte unuia la o sută având doar un ochi scos, pentru a-i conduce pe ceilalţi. De unde porecla sa „omorâtorul de bulgari". Duce, de asemenea, o politică economică activă, atrăgând negustorii veneţieni, şi o politică fiscală severă, care îl determină să lupte împotriva marilor proprietari şi să-i protejeze pe cei mărunţi. Domnia sa, în timpul căreia are loc convertirea ruşilor, marchează apogeul puterii bizantine.

XIPHILINOS, IOAN (cca 1010-1075)

Născut într-o familie bună din Trapezunt, vine să facă şcoala la Constantinopol şi intră în cercul discipolilor lui Ioan Mauropous. În 1047 este numit la conducerea şcolii de drept întemeiate de Constantin IX Monomahul la sfatul lui Mauropous (cf. cap. X). Dizgraţiat în anii 1050, se retrage la mănăstirea Olimp, din Bithynia. La moartea prietenului său Constantin Leichoudes, în 1064, îi urmează ca patriarh al Constantinopolului. Încearcă o apropiere cu armenii, ameninţaţi, ca şi Bizanţul, de înaintarea turcilor. Totuşi, este mai cunoscut pentru lucrările sale juridice, decât pentru scrierile religioase.

REPERE BIBLIOGRAFICE

Această bibliografie propune o selecție de lucrări în limba franceză și, în cea mai mare parte, editate sau reeditate în ultimii douăzeci de ani, majoritatea accesibile în librării.

SURSE

Textele sunt editate în diferite colecții bilingve sau în traducere:

- C.U.F. (Paris, Les Belles Lettres - zisă Collection Budé, colecția bizantină).
- La Roue à Livres (Paris, Les Belles Lettres).
- Sources chrétiennes (Paris, Le Cerf).
- Subsidia Hagiographica (Bruxelles, Société des Bollandistes).

Dar autorii bizantini lipsesc din ansamblul traducerilor.

LUCRĂRI GENERALE

J.-Cl. CHEYNET, *Byzance. L'Empire romain d'Orient*, Paris, 2001 (collection Cursus, Arman Colin) - excelent manual destinat studenților, ușor de citit.

J.-Cl. CHEYNET, *Histoire de Byzance*, Paris, 2005 (PUF, collection Que Sais-je?) – sinteză remarcabilă.

A. DUCELLIER (coord.), *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, 1996 (Armand Colin, collection U) – foarte bună perspectivă.

A. DUCELLIER, M. KAPLAN, B. Martin, F. MICHEAU, *Le Proche Orient Médiéval*, Paris, 2006 (pentru ultima ediție, Hachette Université).

A. DUCELLIER, M. KAPLAN, *Byzance, IVe-XVe siecles*, Paris, 2006 (ultima apariție, Hachette, Les Fondamentaux).

B. FLUSIN, *La civilisation byzantine*, Paris, 2006 (PUF, Que Sais-je?).

A. GUILLOU, *La civilisation byzantine*, Paris, 1974 (Arthaud) – cu frumoase fotografii alb-negru, reeditată în format *poche* fără fotografii.

M. KAPLAN, *Tout l'or de Byzance*, Paris, 1991 (ultima reeditare 2005) (Gallimard, collection Découvertes) – o lucrare ușor de citit și bogat ilustrată.

M. KAPLAN, *La civilisation byzantine*, La Documentation Photographique, martie 1993.

O. MAZAL, *Manuel d'Études Byzantines*, Turnhout, 1995 (Brepols).

G. OSTROGORSKY, *Histoire de l'État byzantin*, Paris, 1956 (Payot) – în mod constant reeditată de la prima apariție.

MARI SINTEZE

L. BREHIER, *Vie et mort de Byzance, Les institutions de l'Empire byzantin, La civilisation byzantine*, 3 vol., Paris, 1949-1950 (Albin Michel) – evident învechită, dar în mod constant reeditată, mereu în vânzare. O bună idee despre istoria bizantină „în stil vechi"

Dimpotrivă, foarte recente, în avangarda cercetării, cele două volume din colecția Nouvelle Clio, la PUF:

C. MORRISSON (coord.), *Le monde byzantin*, t. 1, *L'Empire romain d'Orient (330-641)*, Paris, 2004.

J.-Cl. CHEYNET (coord.), *Le monde byzantin*, t. 2, *L'Empire byzantin (641-1204)*, Paris, 2006.

ISTORIE ŞI IDEOLOGIE POLITICĂ, INSTITUŢII, PERIOADE, MARI OAMENI

G. TATE, *Justinien*, Paris, 2004 (Fayard).

P. MARAVAL, *L'empereur Justinien*, Paris, 1999 (PUF, Que sais-je?) – dacă se doreşte o parcurgere mai rapidă a subiectului.

H. AHRWEILER, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975 (PUF).

G. DAGRON, *Empereur et prêtre. Étude sur le „césaropapisme" byzantin*, Paris, 1996 (Gallimard, Bibliothèque des Histoires) – o carte foarte stimulantă.

N. OIKONOMIDÈS, *Les listes de préséances byzantines des IXe-X^e siecles*, Paris, 1972 (CNRS éditions) – din păcate nereeditată în momentul de faţă.

H. AHRWEILER, *Byzance et la Mer: La Marine de guerre. La politique et les Institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siecles*, Paris, 1966 (PUF).

M.-F. AUZÉPY, *L'iconoclasme byzantin*, Paris, 2006 (PUF, Que sais-je?) – cărticică remarcabilă care prezintă iconoclasmul şi dincolo de problematica religioasă, ca o perioadă istorică.

I. DJURIĆ, *Le crépuscule de Byzance*, Paris, 1996 (Maisonneuve et Larose).

CONSTANTINOPOL

C. MANGO, *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siecles)*, ed. a II-a, Paris, 1990 (De Boccard, Travaux et Mémoires, Monographies).

P. MAGDALINO, *Constantinople médiévale. Étude sur l'évolution des structures urbaines*, Paris, 1996 (De Boccard, Travaux et Mémoires, Monographies). Aceste două cărţi se completează.

Mai vechi, dar încă în vânzare, două repertorii topografice ale capitalei:

R. JANIN, *Constantinople byzantine*, Paris, 1964 (Institut Français d'Études byzantines, Archives de l'Orient Chrétien).

R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, I, *Le siège de Constantinople et le Patriarcat œcuménique*, t. III, *Les églises et les monastères*, Paris, 1969 (Institut Français d'Études byzantines).

Constantinople 1054-1261, Tête de la chrétienté, proie des Latins, capitale grecque, ed. M. BALARD, A. DUCELLIER, Paris, 1996 (Autrement, Mémoires) – un compendiu pasionant cuprinzând studii ale mai multor autori.

M.-F. AUZÉPY, A. DUCELLIER, G. VEINSTEIN, S. YÉRASIMOS, *Istanbul*, Paris, 2002 (Citadelles Mazenod) – o lucrare, deopotrivă, de istorie şi de istorie a artei, prezentând oraşul în continuitatea sa. Perfectă.

ECONOMIE ŞI SOCIETATE

C. MORRISSON, *Monnaie et finances à Byzance: analyses, techniques*, Aldershot, 1994 (Ashgate, Collected Studies).

J.-Cl. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris, 1990, reed. 2006 (Publications de la Sorbonne, Byzantina Sorbonensia) – pentru a înţelege societatea aristocratică.

M. KAPLAN, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Paris, 1992, reed. 2006 (Publications de la Sorbonne, Byzantina Sorbonensia) – pentru a înţelege societatea şi economia rurale.

P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siecle byzantin*, Paris, 1977 (CNRS éditions, Le Monde byzantin) – Bizanţul în momentul de cotitură al istoriei sale.

J. LEFORT, *Sociète rurale et histoire du paysage à Byzance*, Paris, 2006 (Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies).

M. KAPLAN, *Byzance, Villes et villages*, Paris, 2006 (Picard, Médiévistes français). Două culegeri de articole savante, dar complementare.

VIAȚĂ COTIDIANĂ – FAMILIE – MENTALITĂȚI – EDUCAȚIE

G. WALTER, *La vie quotidienne à Byzance au siecle des Comnènes (1081-1180)*, Paris, 1978 (Hachette, La vie quotidienne) – un pic învechită, dar excepțională în genul ei.

J. BEAUCAMP, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècles)*, 2 vol., Paris, 1990, 1992 (De Boccard, Travaux et Mémoires, Monographies) – dificilă, dar singura lucrare accesibilă pe această temă.

P. LEMERLE, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris, 1971 (PUF) – lucrare savantă, dar pasionantă.

A. LAIOU, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles*, Paris, 1992 (De Boccard, Travaux et Mémoires, Monographies) – pentru a pătrunde în adâncul societății bizantine.

RELIGIE

P. BROWN, *La société et le sacré dans l'Antiquité tardive*, Paris, 1985 (Seuil) – de cel mai mare specialist în începuturile creștinismului.

A. DUCELLIER, *L'Église byzantine. Entre Pouvoir et Esprit*, Paris, 1990 (Desclée, Bibliothèque d'Histoire du Christianisme).

Histoire du Christianisme, coord. J.-M. MAYEUR, Ch. (†) și L. PIÉTRI, A. VAUCHEZ, M. VENARD, t. 2-6, Paris, 1990-1998 (Desclée) – un compendiu polivalent.

M. KAPLAN, *La chrétienté byzantine du debut du VIIe siecle au milieu du XIe siècle: images et reliques, moines et moniales, Constantinople et Rome*, Paris, 1997 (Sedes, Regards sur l'Histoire).

E. MALAMUT, *Sur la route des saints byzantins*, Paris, 1993 (CNRS editions) – pentru a-i cunoaște pe sfinții bizantini.

R. TAFT, *La liturgie des heures en Orient et en Occident: origine et sens de l'office divin*, Turnhout, 1991 (Brepols, Mysteria).

R. TAFT, *Le rite byzantin*, Paris, 1996 (Le Cerf). Aceste ultime două cărți, pentru a înțelege riturile.

ARTĂ

E. COCHE DE LA FERTÉ, *L'art de Byzance*, Paris, 1981 (Mazenod, L'art et les grandes civilisations) – un compendiu impresionant.

C. MANGO, *Architecture byzantine*, Paris, 1981, reed. 1993 (Gallimard).

J.-P. CAILLET coord., *L'art du Moyen âge*, Paris, 1995 (Gallimard, Réunion des Musées nationaux).

Chr. HECK coord., *Histoire de l'Art Flammarion, Moyen âge, Chrétienté et Islam*, Paris, 1996 (Flammarion).

C. JOLIVET-LÉVY, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris, 1991 (CNRS éditions).

C. JOLIVET-LÉVY, *La Cappadoce, mémoire de Byzance*, Paris, 1997 (CNRS éditions) – pentru a înțelege această regiune deosebită.

A. CUTLER, J.-M. SPIESER, *Byzance Medievale (700-1204)*, Paris, 1996 (Gallimard, Univers des Formes) – cartea de referință.

LITERATURĂ ȘI FILOSOFIE

W. BUCHWALD, A. HOHLWEG, O. PRINZ, *Dictionnaire des auteurs grecs et latins de l'Antiquité et du Moyen âge*, Turnhout, 1991 (Brepols).

L.D. REYNOLDS, N.G. WILSON, *D'Homère à Érasme: la transmission des classiques grecs et latins*, Paris, 1984 (CNRS éditions).

J. IRIGOIN, *La tradition des textes grecs: pour une critique historique*, Paris, 2003 (Belles Lettres, L'âne d'or).

G. CAVALLO, *Lire à Byzance*, Paris, 2006 (Les Belles Lettres, Séminaires byzantins) – indispensabilă pentru a înțelege intelectualii bizantini.

INDICE GENERAL

Cuvintele tipărite cu aldine beneficiază de o rubrică (cf. sumarul)

absidă, 71-74, 218, 275, 276, 280, 282, 284
Abydos, 93, 99, 137
administrație, 105, 111, 118, 124, 130, 136, 143, 324, 330
adopție, adopta(re), 25, 54, 55, 120, 129, 201, 320, 322, 324, 340
Adrianopol, Edirne, 16, 39, 43, 60, 68, 304
adult, 200-203, 308
adulter, 204, 321
Africa, 16, 18-21, 45, 65, 95, 141, 263, 337, 341
Albaștri, 82, 295
Alexandria, 17, 22, 46, 47, 84, 94, 100, 212, 222, 225, 346
Amalfi, 172, 179, 275
Amorion, 47, 50, 91, 144
anahoreză, anahoretic, 225, 228
Anatolikon, 23, 47, 48, 56, 95, 96, 98, 127, 143, 314, 341
Ankyra, Ankara, 41, 46, 61, 86, 88, 91, 92, 166, 196, 343
anluminură, 255, n288, 289
Antiohia, 17, 21, 29, 32-34, 46, 53, 56, 57, 84, 91, 100, 133, 163, 164, 212, 222, 224, 236, 237, 261, 262, 298, 316, 335, 342, 343, 346
apă, 76-78, 81, 93, 158, 160, 162, 170, 204, 232, 316, 319, 325
apeduct, 71, 77, 81, 325
Apulia, 26, 54, 172
arabi, 23, 252, 259, 286, 298, 301, 303, 308, 327, 339, 341, 345
argint, argintărie, 73, 74, 139, 153-157, 287, 299, 308, 332

arhiepiscop, arhiepiscopie, 50, 268, 336, 342, 344
arianism, arian, 43, 211, 237, 261
aristocraţie, 20, 30, 31, 36-39, 70, 76, 83, 85-87, 100, 101, 105-107, 109, 111-113, 115, 116, 130, 148, 158, 162, 164, 167, 169, 171, 179, 194, 196, 198-202, 209, 218, 221, 222, 228, 230, 232, 233, 244, 245, 252, 259, 264, 265, 268, 274, 287-290, 299-303, 306-309, 313-315, 318, 319, 322, 325, 329-332, 335, 337, 340, 344, 347
armă, 117, 146, 295
armată, 21, 23, 28, 30, 32, 34, 38, 41, 46, 49, 57, 82, 83, 95, 96, 98, 99, 105, 108, 116, 118, 124, 138, 141-144, 146, 148, 200, 213, 269, 337, 340, 343, 345
armator, 111, 177, 178
Armenia, armeni, 23, 30, 33, 46, 47, 54, 95, 141, 143, 147, 172, 303, 346, 347
Armeniakon, 23, 47, 95, 96, 143
artizan, artizanat, 174, 178, 258, 331
Asia Mică, 16, 21-23, 29-32, 37, 38, 41, 47, 48, 50, 59, 65, 66, 86, 87, 91, 94-96, 98-100, 115, 143, 144, 146, 153, 159, 193, 215, 225, 233, 243, 306, 327, 335, 339, 341, 343, 346, 347
asistenţă, 134, 135, 222
atelaj, 110, 159, 166, 168
atelier, 80, 89, 110, 111, 113, 153, 157, 172, 173, 176, 177, 198, 201, 255, 304
Atena, 9, 42, 45, 209, 261
athonit, 53, 139, 164, 170
Athos, 51-54, 60, 137, 169, 230, 233, 256, 268, 336, 344
atrium, 75, 276, 277
Attaleia, 94, 167, 314
Augusteon, 69, 71, 79, 83
autarhie, autarhic, 165, 171
autokrator, 116, 118, 121
autourgia, 171
avari, 20, 21, 46, 80, 82, 141, 214, 339

Bagdad, 9, 342
Balcani, 16, 17, 19, 20, 24, 28, 31, 34, 46-48, 56, 59, 60, 65, 66, 88-90, 95, 99, 167, 219, 273, 316, 335, 337, 339-341, 343, 344, 347
bani, monedă, 9, 23, 31, 32, 44, 89, 113, 121, 130, 131, 136, 139, 151, 152, 157, 177, 217, 330, 332, 335, 336
basileus, 39, 49, 60, 116
Basilicale, 51, 132, 133, 347
bazilică, 71, 75, 77, 123, 196, 275-278, 345
băi, 69, 77, 300, 301, 313, 319, 325
bătrâneţe, bătrân, 70, 128, 202, 309
bibliotecă, 133, 249, 255, 257, 264, 318
bijuterii, bijutier, 155, 287, 332
birou, 23, 115, 124, 125, 135, 136

biserică, Biserică, 8, 9,18, 44, 47, 51, 61, 70, 71, 74-76, 80, 83-85, 89, 99, 100, 117, 121, 142, 165, 166, 169, 172, 175, 203, 204, 209, 210, 214-216, 218-223, 225, 226, 228, 234, 240-243, 250, 251, 258, 261, 274-278, 280-285, 287, 290, 293, 300, 301, 323, 336, 339, 341, 342, 344
Bithynia, 38, 49, 59, 170, 199, 227, 230, 255, 302, 347
Blacherne, 21, 70, 80, 283, 285, 302
boltă, 219, 275, 277, 284
Bosfor, 21, 41, 42, 65, 67, 93, 137, 213, 219, 326, 337
botez, 29, 53, 199, 203, 220, 234
bou, bovine, vite, 110, 153, 157, 159, 160, 162, 168, 170, 316, 317
breaslă, 174, 175, 205
Brumalia, 190
Brusa, Bursa, 38, 59, 230
Boukoleon, 74
Bulgaria, bulgari, 8, 24, 25, 28-30, 36, 39, 44, 47, 49-54, 60, 94, 146, 167, 189, 217, 220, 245, 328, 338, 340, 347

cadre, 221, 222
cal, 92, 153, 157, 162, 168
Calabria, 26, 55
Calcedon, 44, 46, 100, 114, 118, 166, 219, 222, 227, 234
calcedonian, 44, 46, 213, 237
calendar, 183-198, 239, 288, 304
Capadocia, capadocieni, 21, 46, 66, 98, 100, 226, 255, 284
caravană, 91
Cartagina, 22, 44, 46, 48, 95
Cartea Eparhului, 52, 174, 195, 305
casă, 23, 70, 167, 204, 226, 294, 313, 316-319
casetă, 274, 288, 299, 300
cavalerie, cavalerist, 141, 143, 147
cărturar, 170, 257, 282, 315, 322
cărți, 249, 252, 255-257, 276, 328
căsătorie, căsători(re), recăsătorie, recăsători(re), 8, 33, 51, 106, 113, 119, 120, 129, 130, 159, 177, 200, 201, 203, 204, 264, 287, 303, 319-322, 336, 338-340, 342
cenobiu, cenobitism, cenobit, 43, 197, 225-228, 230, 346
ceremonial, ceremonie, 49, 51, 61, 73, 74, 118, 121-123, 127, 128, 130, 185, 223, 290, 293-296, 323
Cezareea Palestinei (Cezareea din Palestina), 29, 261, 262
Chalke, 71
Chalkoprateia, 70, 175
charistike, charistikarios, 169, 170
Cherson, 29, 47, 48, 53, 93
chirie, 111, 113, 138, 157, 163-165, 167, 171
Chora, mănăstirea (Kariye Camii), 59, 76, 267, 268, 282, 285
chorion (cf. domeniu, sat), 88, 138, 163
Chrysotriklinos, 123, 127, 274

Cilicia, 29, 33, 34, 53, 56, 66, 91, 193, 194, 345
Cipru, 22, 36, 47, 53, 57, 94, 224
cisternă, 76, 77, 319, 325
ciumă, 20, 39, 45, 48, 60, 84, 87, 142, 299, 341
câmp, 162, 166
cârciumă, cârciumar, 195, 293, 295
clepsidră, 193
cler, 36-38, 41, 51, 56, 76, 85, 88, 101, 117, 119, 133, 203, 215, 220, 222, 223, 240-243, 275, 282, 283, 304, 335, 336
cleric, 70, 121, 128, 185, 204, 303
climă, 66, 67, 93, 161, 162
codex, 253, 254
Codul lui Iustinian, 19, 45, 131, 132, 317, 341
coloană, 68, 78, 218, 274, 275, 278, 282
colon, colonat, 108, 163
comerț, 9, 41, 51, 69, 80, 82, 88, 93, 94, 107, 111, 112, 137, 154, 167, 171, 174, 177-179
comunitate sătească, 160-166, 191, 240
confrerie, 226, 242, 301, 313, 314
Constantinopol, 8, 9, 17, 20, 21, 24, 28, 29, 31, 32, 34, 36-39, 41-61, 65, 66, 69, 70, 76-78, 80, 83, 85, 86, 89, 93, 94, 100, 101, 106, 107, 110-116, 118, 124, 133, 134, 137, 146, 151, 153, 156, 167, 170, 172, 173, 177-179, 188, 193, 194, 196, 205, 209, 211-221, 223, 224, 226, 227, 230, 234, 237, 240-243, 255-258, 261-264, 266-269, 273-275, 279, 281, 283-285, 287, 289, 290, 298-301, 304, 306, 314, 217, 218, 325, 328, 335-338, 341-343, 345
convertire, 8, 16, 50, 195, 211, 219, 236, 304, 345, 347
copil, 25, 36, 106, 109, 119, 198-201, 203, 204, 241, 308, 309, 315, 319, 321, 322, 327, 328, 330
copt, 213, 251
corabie, navă, 21, 28, 42, 93, 114, 137, 144, 146, 169, 171, 172, 178, 232
Corint, 39, 56, 88
Cornul de Aur, 42, 67, 68, 70, 78-80, 82, 84, 178, 179, 303
coroană, 297
costum, costumație, 330-332
creșterea animalelor, 162, 168, 171, 317
creștin, 17, 21, 75, 113, 186, 188, 193, 209-214, 222, 234, 250, 251, 267, 269, 277, 293, 322
creștinătate, 8, 18, 22, 24, 26, 32, 39, 75, 187, 191, 209-214, 218-220, 226, 234
creștinism, 9, 16-18, 24, 43, 50, 53, 68, 185, 190, 191, 195, 196, 209-214, 221, 225, 234, 240, 242, 249, 250, 257, 261, 274, 275, 293, 299, 314, 319, 337, 345

Creta, 22, 24, 25, 29, 50, 52, 58, 94, 98, 146, 230, 336, 343
Cruce, 21, 22, 46, 82, 191, 216, 242, 244, 339
cruce greacă, 277, 282
cruciadă, 32, 34, 36, 37, 41, 58, 61, 99, 179, 220, 221
cruciat, 9, 32, 33, 37, 56-58, 65, 70, 85, 148, 151, 220, 224, 256, 266, 335
cupolă, 45, 53, 68, 73, 75, 77, 118, 218, 275, 277-282, 284
cursă, 73, 74, 122, 190, 191, 294-298
curte, 229, 230, 276, 318
cvadrigă, 294, 296

dans, dansator, 204, 289, 290, 293, 297, 298, 302, 303, 308, 320
Dardanele, 39, 65, 93, 94, 137
Deisis, 284
demarchos, 295
deme, 82, 295- 298, 314, 346
demnitate, 85, 105-107, 112, 117, 126-130, 137, 153, 201, 261, 303, 313, 314, 325
demotai, 82, 295, 297
Despre ceremonii, cartea, 71, 122, 127, 185, 265, 290, 338
diakonikon, 276, 282
Digeste, 19, 45, 131, 132
discurs, 116, 118, 249, 257, 261, 267, 269, 322
divertisment, distracţie, 86, 114, 291-309
divorţ, 321
domeniu, 17, 83, 84, 92, 98, 108, 125, 135, 136, 138, 163, 165-168, 318, 319
domestikos ton scholon, 52, 146, 245
drept, 8, 19, 55, 87, 88, 109, 125, 131-135, 137, 139, 169, 170, 175, 176, 179, 190, 201, 202, 265, 297, 306, 320, 330, 341, 343, 347
dromos, 91, 92, 124, 125
dromones, 145, 146
drongarul *ploimon*-ului, 120, 131
drum, rută, 83, 89-94, 196
Dunărea, 15, 20, 31, 46, 47, 61, 66, 67, 91, 94, 140
Dyrrachion, 31, 56, 59, 89, 137, 146, 167, 335

Ecloga, 132, 341
econom, 168, 169, 229
Edessa, 30, 52, 54, 86
Edirne, cf. Adrianopol,
Efes, 38, 44, 59, 86, 87, 99, 100, 212, 237, 243, 277
Egina, 200, 327
egumen, 49, 198, 200, 202, 224, 225, 229, 232, 254, 324
embolos, 80
emfiteoză, 108, 163
eparh, 134, 174, 175, 195, 263, 296
epidosis, 170
epigramă, 260, 306, 343
Epir, 38, 39, 58

episcop, 17, 87, 99-101, 118, 121, 170, 203, 209, 211, 213, 221-223, 234, 240, 241, 243, 283, 308, 324
episcopie, 76, 88, 100, 166, 221, 222, 252
epopee, poezie epică, 31, 148, 252, 258, 259, 266, 290, 306, 308, 337
eremit, eremitism, 43, 169, 225, 226, 229, 230, 285, 336
ergasterion, 176
etaj, 74, 80, 163, 316-319
Euchaita, 306, 307, 343
euchologion, 244
Eufrat, 15, 21, 29, 30, 65, 67, 91, 236, 259
euharistie, 216, 220, 283
eulogie, 236, 285
eunuc, 56, 72, 153, 324, 325
exarhat, exarh, 19, 21, 24, 46, 48, 95, 219, 339
exploatație, 52, 108-110, 115, 160, 162, 165-168, 171, 200, 201, 317

facțiuni, cf. deme,
familie, 33, 107, 109, 110, 160, 198-200, 203, 313-315, 319-322, 325
femeie, soție, 198-204, 293, 314, 320-323, 332
Fericitul Transport, 84, 94,
fildeș, 274, 275, 287, 288, 299, 300, 307, 331
finanțe, 98, 124, 135-140, 151, 153
focul grecesc, 23, 47, 144, 146
follis, folleis, 44, 155, 156
for, 68-70, 78, 79, 106, 304
frescă, 76, 218, 275, 282, 285
funcție, 17, 99, 101, 106, 107, 125-131, 135, 196, 229, 314, 325, 330
funcționar, 9, 23, 88, 96, 101, 105, 124-138, 153, 166, 223, 274, 308, 330, 331

Galatia, 166
galerii superioare, 75, 116, 120, 277, 285
genikon, 98, 124, 135-137
Genova, genovez, 34, 38, 39, 42, 57, 59, 60, 70, 112, 137, 179
Georgia, georgian, 30, 53, 167, 168, 245, 300
grădină, 68, 71, 74, 89, 110, 160-163, 231, 318
grec, Grecia, 9, 24, 38, 39, 41, 42, 66, 126, 261

hagiografie, 200, 239, 252, 256-258, 322
haină, 216, 243, 294, 323, 330-332
Halkidiki, 190, 230
hesychia, 233
hyperper, 9, 153, 335
Hipodrom, 67-69, 71, 73-75, 82, 116, 122, 134, 190, 191, 216, 290, 293-298, 302, 303, 313, 314
hârtie, 252-254
homosexualitate, 320, 324
Hosios Loukas, 231, 284

Hristos Pantocrator (imaginea lui Hristos), 77, 118, 218, 284
Hristos Pantocrator, mănăstirea (Zeyrek Camii), 56, 76, 77, 282

iarmaroc, 168
icoană, 24, 48, 82, 216-218, 241, 243, 285-288, 304, 332
iconoclasm, iconoclast, 24, 48-50, 132, 215-219, 227, 232, 255, 263, 264, 283, 284, 294, 315, 324, 332, 338, 341, 346
iconodul, 50, 215-217, 264, 338
iconostas, 218, 219, 283
ierarhie, 51, 110, 114, 115, 122, 126, 148, 213, 216, 217, 221, 222, 226, 227, 325
Ierusalim, 21, 22, 29, 32, 34, 36, 46, 53, 56, 57, 86, 189, 220, 222, 226, 242, 243, 339, 340
igienă, 198, 300, 301, 325-327
Illyricum, 95, 219
imagine (cf. icoană)
indicţiune, 189, 190
Institutele, 19, 131
isihasm, isihast, 60, 233, 244, 268, 340, 344
Istoria Sfântă, 242, 283, 301
istorie, 15-61, 67, 105, 147, 185, 258, 259, 261, 263, 266, 273
Italia, italian, 9, 17-20, 22, 24, 26, 30, 31, 34, 41, 44, 45, 48, 54, 57, 66, 70, 80, 95, 98, 101, 111, 115, 146, 178, 179, 217, 219, 220, 252, 254, 256, 263, 269, 275, 289, 335, 337, 341
Iviron, 53, 164, 170

îmbrăcăminte (veşminte), 123, 136, 173, 174, 228, 234, 294, 320, 330-332
încălţări, 123, 331, 332
încorona(re), 24, 38, 53, 59, 106, 118-120, 186, 219, 265, 288, 347
învăţământ, învăţa(re), preda(re), 111, 199, 200, 249, 251, 255, 258, 327-330
învestire, învestitură, 117

justiţie, 16, 131-135

kastron, kastra, 88, 89, 143, 168
Kathisma, 74, 297
kellion, kellia, 226, 230
keration, 113, 155
Kibyrrhaiotai, 48, 96, 146
Kiev, 8, 28, 29, 52-55, 224, 274, 275, 298
kodix, 138
kome, komai, 87, 163
kommerkiarios, kommerkiarioi, 93, 136
kommerkion, 60, 136, 137
krites, 96, 99, 133
Kyminas, muntele, 230, 336

latin, 34, 36, 37, 39, 57, 58, 89, 99, 224, 254, 260, 267, 342
Lavra, 52, 139, 169, 170, 190

lavră, 44, 53, 170, 226, 230, 232, 336, 343, 344
lectură, citire, 194, 246-269
Legea Agrară, 164, 166
lemn, 72, 75, 79, 86, 160, 178, 197, 285, 308, 316, 317
limbă, 19, 213, 250-252, 260, 315
literatură, 17, 189, 246-269, 299, 300
liturghie, 122, 185, 241, 251, 257, 275, 303
livră, 152-157, 174
locatar, locuință, 76, 109, 138, 165, 167, 316-319
logariaste, 136, 137
logodnă, logodi(re), 199, 200, 203, 319, 320
logothet, 59, 124, 267
logothetul dromos-ului, 49, 92, 124, 125
logothetul *genikon*-ului, 47, 49, 124, 135-137
lombarzi, 19, 26, 45, 48, 54, 130
lucru, lucrător, lucra(re), mână de lucru, 70, 85, 92, 98, 110, 111, 113, 114, 132, 155, 159, 163, 165, 172, 173, 175-177, 191, 194, 196, 197, 199, 201, 226, 229, 241, 255, 269, 289, 319
Lumea de dincolo, 244, 245
lună, 113, 177, 183-205

Macedonia, 39, 49, 95, 346
magistros, 127, 131
Magnaura, 50, 71
maistor, 328
mandra, 236, 345
Mandylion, 29, 52
Mangana, 55, 60, 323
manuscris, 9, 158, 198, 229, 253-257, 262, 274, 288, 289
Mantzikert, 30, 56, 65, 153, 167
Marea Egee, 22-24, 66, 90, 91, 94, 146, 264, 308
Marea Mediterană, Mediterana, 18, 19, 65, 66, 146, 215
Marea Neagră, 28, 65-67, 93, 99, 178, 179, 243, 316
Marele Palat, 70, 122, 173, 273, 283, 304
marginal, 85, 86, 113, 114, 225, 234
martyria, 277
mănăstire, 75-77, 85, 114, 137, 160, 166, 169-171, 202, 216, 225-234, 241, 290, 314, 324
mătase, mătăsuri, mătăsării, 89, 110, 112, 113, 123, 173-175, 178, 274, 299, 331, 332
medic, medicină, 76, 153, 250, 325-327
Melitene, 29, 48, 50
menologion, menologia, 187, 239, 256, 288
mercenar, 28, 31, 38, 59, 146-148
Mese, 68-70, 78, 86, 193, 295, 297, 304
meserie, meșteșug, meșteșugar, 85, 110, 111, 113, 151, 172, 175-177, 195, 197, 245, 305, 325, 327, 329

Mesopotamia, 21, 30, 46, 86, 95, 140, 308, 338
meşter, 175-177, 199
metropolă, 84-87, 94, 100, 166, 221, 241
miliaresion, 139, 154, 155, 177
mim, 204, 297, 303, 304
minuscule (scriere cu minuscule), 253-256
miracol, 83, 214, 239-241, 243, 263, 326
misiune, misionar, 8, 28
Mistra, cf. şi Sparta, 39, 42, 60, 61, 89, 269, 283, 299
mitologie, 287
mitropolit, 100, 167, 222, 224
moară, 160, 168, 318
moarte, mort, 198, 199, 244, 245, 320, 321
monah, monahie, călugăr, 49, 51, 76, 85, 114, 169-171, 185, 197, 198, 205, 216, 217, 221, 224, 225-234, 239, 241, 243-245, 269, 294, 301, 323, 324
monahism (cf. monah, mănăstire), 169, 225-229, 232-233, 239, 268, 346
Monemvasia, Malvasia, 39, 308
mongoli, 37, 58, 61, 342
monofizitism, monofizit, 44, 46, 212, 213, 215, 237, 295, 335, 339, 346
Monte Cassino, 172, 275
Moreea, 39, 41, 89, 107, 135, 269, 283
mortalitate, 186, 198, 199, 321
mozaic, 8, 74, 76, 77, 116, 120, 121, 172, 173, 214, 218, 274, 281, 282, 285, 287, 318
muncă, 85, 108, 110, 113, 114, 169, 171, 177, 193, 194, 226, 227, 229, 255, 284, 293, 319, 331
muzică, muzicant, 204, 289, 290, 298, 303, 304, 308, 320

nartex, 75, 276, 282, 284, 285
naştere, 198, 203, 204, 212, 315, 321, 323
Nea Ekklesia, 51, 74, 347
neam, 107, 203, 322
nebunii întru Hristos, *saloi*, 236, 304, 305
negustor, 111, 112, 115, 137, 177-179, 304, 308
nestorian, nestorianism, 212, 216
Niceea, 32, 37, 121, 169, 220, 261, 263, 266, 267, 307, 308
noapte, 192-195, 197, 241, 242, 305
nomad, 30,
nomisma, 22, 30, 113, 129, 138, 139, 152-157, 175, 177
nomophylax, 133
normanzi, 56, 57, 147, 167, 220, 245, 275, 335
novelă, 51-53, 132, 169, 174
nume, 70, 71, 127, 139, 175, 176, 187, 314, 315

Occident, 34, 41, 88, 100, 187-189, 219-221, 254

oficiu, 126, 127, 136
oikos, oikoi (casă, gospodărie), 313, 318, 319
oikoumene, 24, 29, 210
Olimp din Bithynia, 230, 347
oraș, 37, 63-101, 110, 113-115, 151, 191, 194, 195, 199, 222, 240, 293, 300-305
oratoriu, 240
oră, 192-198, 241
Orient, 16, 29, 36, 44, 82, 86, 93, 95, 108, 140, 141, 143, 163, 187, 209, 211, 212, 220, 339
ortodox, 17, 41, 100, 210-245, 273
ortodoxie, 46, 118, 210-245, 269, 295
ospăț, festin, 72, 186, 203, 204, 290, 295, 303, 307, 308, 320
ostrogoți, 17-19, 44, 263
otium, 86
otomani, 9, 15, 38, 39, 42, 59-61, 65, 71, 77, 83-85, 171, 179, 189, 269, 304

paideia, 209, 327, 328
pakton, 109, 165
palat, 70, 83, 86, 173, 259, 273, 274, 283, 318
Palatul (Marele, Imperial, Sacru), 19, 23, 51, 68-74, 106, 122-124, 196, 272, 294, 307, 318, 324, 326, 347
Palestina, 22, 44-46, 65, 76, 86, 95, 213, 216, 230, 251, 254, 277
Pamphylia, 314
pandantiv, 278, 332
pantaloni, 331
pantomimă, 290, 293, 302-304, 308, 320
papalitate, 36, 38, 48, 51, 117, 217, 219
papă, 31, 32, 36, 37, 44, 55, 101, 217-221, 264, 337, 339
Paphlagonia, 37, 307, 343
papirus, 252
parec, 109, 164-168, 171, 190
parekklesion, 282, 285
Patmos, 56, 137, 198, 200, 224, 324
patriarh 25, 31, 34, 41, 44, 48-51, 54, 55, 57, 59, 60, 82, 100, 101, 117-120, 126, 133, 170, 198, 212, 218, 220, 222-225, 236, 239, 242, 254, 257, 258, 264, 300, 305, 306, 315, 322, 324, 325, 335-339, 344, 347
patriarhat, 29, 118, 219, 222, 255, 268, 329, 344
patriciu, 127, 129-131, 314
patrimoniu, 8, 44, 336
pâine, 119, 154-156, 191, 220
pecenegi, 31, 56, 147, 168, 169
Peira, 133
pelerin, pelerinaj, 70, 167, 216, 218, 237, 239, 242, 243, 285, 301, 345
Pelopones, 24, 39, 46, 49, 58, 65, 66, 89, 94, 96, 269, 299, 308, 316
Perama, 70, 80
pergament, 252, 254
periferie, 55, 82, 202, 215

Persia, persan, perși, 15, 21, 22, 43, 45, 46, 95, 140-143, 213, 327, 339, 341
pescuit, pescării, 168, 307, 322
Philippopolis, 167, 168
Pisa, pisani, 34, 56, 70, 137, 179
plug fără avantren, 158, 159
Poarta de Aur, 68, 83, 122, 227, 304, 346
podoabe, 330-332
poezie, poet, 57, 246-269, 306, 308, 318, 323, 329, 343
popor, 21, 31, 36, 53, 74, 101, 116, 121, 142, 297, 323
populație, 20-22, 24, 36, 38, 51, 82, 84-89,107, 151, 151, 213, 217, 218
porfirogenet (cf. Constantin VII Porfirogenetul), 53, 74, 119-121, 323, 343
Porphyra, 74, 119, 203, 338
port, 68, 69, 79, 80, 83, 89, 169, 178, 232
portic, 68, 69, 75, 78, 80, 86, 122, 176, 178, 276, 297, 304, 318
prăvălie, 68, 78, 111, 113, 171, 176, 177, 194, 304, 314, 317
prefectul orașului, cf. eparh,
prefectul pretoriului, 17, 18, 45, 95, 124, 135, 138, 261, 346
prenume, 314, 315
preț, 109, 111, 127, 128, 153, 156, 157, 255
priveghere, 242
procesiune, 122, 204, 242, 243, 286, 302-304, 320
Procheiron, 132, 133, 176
pronoia, 39, 99, 140, 148, 170
propagandă, 121, 218, 225, 262
Propontida, 65, 67, 69, 70, 80, 82, 93, 178, 264, 302, 346
proprietar, 20, 23, 87, 105, 108-110, 130, 138, 143, 163-166, 177, 240, 241, 347
proprietate, 86, 95, 111, 130, 138, 139, 157, 163, 167, 202, 233
proprietăți imperiale, 109, 165
prostituată, prostituție, 86, 114, 195, 305, 306, 323, 346
prothesis, 276, 282
protoasekretis, 126, 135
protospatharios, 107, 112, 127-130, 153
provincie, 19, 20, 86, 94-101, 132, 138, 191, 213, 298, 339
psychikon, 245
puternic, 37, 96, 110, 112, 120, 140, 153, 155, 160, 164, 170, 227, 314, 340, 341

Raidestos, 167
Ravenna, 19, 22, 24, 48, 95, 101, 219, 284
raid, 22-24, 30, 43, 46-48, 50-52, 55, 140, 141, 144, 200
răscoala Nika, 18, 45, 77, 262, 294, 336, 340, 346
regulă (monastică), 194, 197, 198, 226

relicvă, 21, 37, 74, 82, 122, 214, 216, 218, 242, 277
Rhodos, 314, 324
rhos, cf. ruși,
rituri, 203-205
Roma, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 32, 41, 43, 44, 51, 54, 60, 67, 74, 84, 90, 100, 101, 105, 106, 131, 172, 185, 212, 219, 220, 222-224, 243, 258, 275, 297, 315, 339
roman, 259, 260, 266, 306
Romania, 39, 60, 115
romanitate, 15, 17-19, 209
rugăciune, 192, 197, 230, 233, 234, 244, 245, 249, 268, 284
Rum, 32, 115
ruși, Rusia, 28-30, 51-53, 94, 137, 179, 233, 344, 347

sakellion, sakelle, 136
salariat, 110, 113, 114, 162, 165, 168, 173
salariu, 105, 112, 113, 123, 127, 128, 155, 177, 196, 201
salvare, 114, 188, 305
San Vitale, 283, 284
sanctuar, 21, 70, 80, 83, 84, 87, 92, 100, 118, 197, 218, 237, 239, 242, 243, 252, 282, 283, 285, 287, 313
Sangarios, 92, 196
sat, săteni, 86-89, 108, 138, 139, 160-166, 191, 235, 240, 241,
savant, 194, 251, 252, 258, 268
sănătate, 325-327
sărbătoare, serbare, 122, 186, 187, 190-192, 195, 196, 217, 242, 305, 320, 323
scări, *skalai,* 79, 80, 178
schedografie, 329
schismă, 31, 44, 59, 220, 243, 339
sclav, 23, 51, 108, 110, 113, 153, 157, 173, 177
scriptorium, 198, 255
seceriș, 139, 160, 162
sekretikoi, asekretai, 124-126
sekreton, sekreta, 124, 125, 136
selgiucizi, 30, 32, 34, 58
Senat, 68, 106, 107, 112, 115, 116, 118, 129, 153, 313, 320
senator, senatorial, 68, 74, 106, 107, 112, 116, 127-129, 313
Serbia, sârbi, 34, 36, 39, 57, 58, 60, 171, 233
serviciu militar, 143, 144, 148, 200, 201
sexualitate, 322-325
Sfânta Fecioară, cf. Theotokos,
Sfânta Irina, 68, 70, 80
Sfânta Sofia, Constantinopol, 8, 18, 38, 42, 45, 51, 53, 59, 61, 68-70, 75-77, 101, 116, 118, 120, 121, 133, 175, 193, 222, 223, 241, 274, 274, 277-280, 283, 285, 290, 302, 304, 336, 341, 344
Sfântul Polyeuktos, 278
Sicilia, 22, 24, 38, 48, 50, 51, 54, 55, 58, 59, 96, 173, 219
silention, silentia, 48, 72, 123
sinaxar, 239

sinod, 43, 45, 47, 60, 120, 211-213, 220, 222, 224, 234, 268, 269, 340
sinod permanent, 55, 101, 117, 223, 224, 258
sinodul de la Calcedon, 44, 100, 114, 118, 166, 219, 222, 227, 234
sinodul de la Efes, 44, 100, 212
sinodul de la Hiereia, 49, 215, 338
sinodul de la Niceea, 16, 43, 121, 211, 258, 337
sinodul de la Niceea II, 49, 118, 169, 217, 223, 340
sinodul in Trullo, 47, 190
Siria, sirian, 16, 22, 29, 30, 34, 46, 53, 65, 86, 87, 91, 95, 140, 141, 163, 164, 178, 212, 213, 223, 236, 237, 251, 262, 304, 317, 339, 345
siriacă, 172, 189, 213, 239, 251, 262
skalai, cf. scări,
slavi, 19-21, 24, 28, 45-47, 49, 65, 88, 95, 219, 328, 331
slujbă (religioasă), 42, 192, 195-197, 226, 229, 239-243, 245, 275-277, 282, 303
Smirna, 37, 38, 56, 59, 99
soldat, 23, 95, 96, 108, 140-148, 257, 338
soț, 109, 201-205, 319-323
Sparta (cf. Mistra)
spatharios, 127, 131
spital, 56, 76, 325-327
stat, 9, 30, 33, 36, 39, 47, 59, 60, 107, 109, 140, 166, 336
stâlp, 198, 235-239, 275, 278, 281, 286, 345
stâlpnic (cf. Simeon Stâlpnicul)
stradă, 68, 69, 78-80, 86, 89, 122, 176, 193, 218, 290, 295, 304-306, 308, 325
strateg, 47-49, 56, 95-99, 127, 143, 144, 341
Stoudios, studit (cf. Teodor Studitul), 49, 55, 75, 127, 227-229, 255, 301, 346
stilism, 236, 237, 239
Sykeon, 92, 196, 239

șah, 308
școală, 70, 133, 196, 199, 209, 232, 233, 251, 327-330, 338
șoim, 300

tagmata, 146, 147, 297
taktikon, 122, 130, 186
Taurus, 22, 23, 29, 66, 91, 96, 143, 144, 193, 194, 342
tavernă, 290, 305, 308
teatru, 257, 274, 293, 302, 303, 337
Teba, 56, 110
templon, 282
Tesalia, 39
themă, 23, 47-49, 95-99, 108, 143-147, 168, 341
Theotokos, Sfânta Fecioară, 21, 80, 82, 84, 212, 243, 284, 285
Thessalonic, 21, 24, 31, 36, 41, 46, 47, 50, 51, 57, 58, 60, 61, 86, 88, 90, 94, 99, 111, 133, 135, 137, 164, 170, 191, 230, 268, 276, 285, 328, 342

Tipoukeitos, 132
toacă, 197, 204
Tracia, 95, 96, 167, 168, 199, 245, 324, 328, 336
Trapezunt, 37, 38, 42, 58, 61, 93, 230, 336, 347
tribunal, 73, 131-135, 164
tribună, 74, 297
trivium, 329
tunică, 330-332
turci, 15, 30-32, 34, 38, 39, 41, 56, 57, 59-61, 65, 115, 148, 153, 171, 220, 256, 269, 335, 340, 342, 347
typikon, 53, 54, 84, 233, 245

ţăran, 23, 87, 108-110, 139, 143, 157-166, 196, 199, 240, 241, 314, 316, 317, 331, 332
ţesătură, 110, 112, 113, 131, 173, 174, 274, 331

ucenicie, 176, 177, 199, 289, 327
unciale (scrie cu unciale), 254, 255
Ungaria, unguri, 33, 34, 52, 57, 60, 61

Van, 30, 54
vandali, 16, 18, 44, 262
varegi, 28, 147
Vaspurakan, 30, 54
văduv, văduvă, văduvie, 109, 200-202, 204, 314, 321
velum, 73, 134
Veneţia, 37, 39, 146, 179
veneţieni, 31, 34, 36, 37, 56-58, 70, 80, 93-95, 112, 137, 179, 342, 347
Verzi, 82, 295, 346
veselă, 287, 309
Via Egnatia, 31, 83, 90
vie, 139, 158, 165, 170, 319
vin, 119, 195, 204, 307, 308
vizigoţi, 16, 19, 43
vizitiu, 74, 297, 298
vânătoare, 289, 298-321, 327, 328
vârstă, 186, 196, 198-203, 229, 319-321, 327, 328
volumen, 253, 254

zeloţi, 60, 99, 114, 268, 344
Zeuxippos, 69, 173
zi, 183-205
ziduri, 43-45, 68, 75, 80-83, 88, 277, 336

INDICE NUME DE PERSOANE

Numele tipărite cu aldine beneficiază de o notiță în anexă

Alexandru, 26, 50, 52, 119, 120, 186
Alexios I Comnenul, 80, 112, 135, 136, 148, 155, 167, 258, 266, 308, 315, 335
Alp, Arslan, 30, 55
Ana Comnena, 31, 33, 148, 266, 308
Anastasius I, 43, 44, 77, 137, 262, 335, 336
Andronic I Comnenul, 33, 36, 37, 55, 57
Andronic II Paleologul, 38, 58, 59, 135, 267, 268, 340
Andronic III Paleologul, 39, 58, 135, 267, 268, 340
Angelos, familia, 266
Anthemios din Tralles, 75, 278
Antonie, călugărul, 43, 225
Arethas din Cezareea, 255, 336
Aristotel, 9, 250, 267
Arie (Arius, Areios), 43, 211, 212
Atanasie Athonitul, 169, 197, 230-232, 336, 343
Attaleiates, Mihail, 133, 167, 168, 314, 318

Balsamon, Teodor, 57, 133, 303, 321
Belisarios, 18, 19, 45, 259, 262, 336, 337, 341
Blemmydes, Nikephoros, 59, 267
Boris, 28, 50, 339, 345

Carol cel Mare, 24, 218, 219
Cerularie, Mihail, patriarhul, 31, 54, 55, 220, 258, 337
Chiril Phileotes, 202, 243, 322

Chiril, apostolul slavilor, 50, 51, 219, 315, 328
Choniates, Niketas, 266, 267
Comneni, familia, 30-35, 55, 70, 99, 107, 115, 135, 136, 198, 299, 315
Constantin I, 15-17, 22, 30, 42, 43, 65, 67, 68, 121, 123, 142, 152, 195, 210, 211, 258, 302, 315, 337
Constantin V Kopronymos, 47-49, 132, 215, 216, 263, 264, 294, 324, 338
Constantin VII Porfirogenetul, 26, 29, 50-52, 71, 73, 119, 120, 122, 123, 128, 130, 185, 204, 257, 265, 290, 338, 344
Constantin VIII, 26, 50, 54, 106, 116, 120, 343, 347
Constantin IX Monomahul, 26, 30, 50, 54, 55, 106, 116, 121, 133, 134, 323, 330, 343, 347
Constantin X Ducas, 30, 55
Constantin XI Paleologul, 41, 58
Constantin, apostolul slavilor, vezi Chiril

Danielis, 201, 202, 321
Daniel Stâlpnicul, 198, 237, 239
Digenis Akritas, 259, 290
Ducas, familia imperială, 31, 33

Eusebiu din Cezareea, 211, 258, 261

Filaret cel Milostiv, 159, 160, 132, 167, 307

Georgios Gemistos Plethon, 61, 250, 269,
Gregoras, Nikephoros, 268
Grigore cel Mare, 219
Grigorie de Nazianz, 250
Guiscard, Robert, 55, 56

Harmenopoulos, Constantin, 133
Heraclius, 21, 22, 45, 46, 82, 106, 142, 143, 154, 173, 263, 339
Homer, 250, 258, 327
Hristofor din Mytilene, 260

Ignatios Diaconul, 166
Ioan Damaschinul, 216, 218
Ioan Gură de Aur, 250, 300
Ioan I Tzimiskes, 25, 26, 29, 50, 53, 120, 189, 190, 339, 340, 347
Ioan II Comnenul, 55, 76, 121, 282
Ioan V Paleologul, 39, 58-60, 268, 340
Ioan VI Cantacuzino, 39, 58, 60, 137, 268, 269, 340, 347
Ioan VIII Paleologul, 41, 58, 61
Ioannikios, 199
Irina Ducas, 33, 266, 315, 324, 335
Irina, împărăteasa, 47, 49, 116, 118, 217, 227, 340, 344
Isaac I Comnenul, 30, 31, 55, 337
Isaac II Angelos, 36, 57, 58
Isidor din Milet, 75, 278
Iustinian, 8, 10, 18-21, 44, 45, 65, 68, 71, 74, 77, 83, 84, 92, 95, 131, 132, 134, 141, 173, 193, 209, 250, 262, 263, 278, 280, 300, 302, 324, 340, 341

Karbonopsina, Zoe, 51, 119, 120, 338

Leon III Isaurianul, 24, 47, 48, 132, 216, 218, 219, 286, 338, 341
Leon VI, 25, 26, 50-52, 94, 112, 113, 119, 120, 127, 128, 132, 153, 173, 174, 186, 200, 201, 204, 240, 265, 321, 322, 336, 338, 339, 344, 347
Leon Matematicianul, 50, 193, 329, 330, 341, 342
Leontios din Ierusalim, 196, 200, 224, 239, 254, 305, 315, 324
Libanios, 87, 108, 261
Liutprand de Cremona, 72, 130

Macedoneni, dinastia, 25-30
Malalas, Ioan, 262, 324
Maleinos, familia, 98, 107
Maleinos, Mihail, monahul, 230, 336
Manuel I Comnenul, 33, 34, 36, 55, 57, 179, 224, 266, 300, 342
Manuel II Paleologul, 8, 39, 40, 58, 342, 343
Marcian, 17, 43, 44, 212
Mauropous, Ioan, 337, 343, 347
Mehmed II, 15, 42, 61, 67, 70, 82, 85, 256
Metochites, Teodor, 59, 76, 267, 268
Methodios, apostolul slavilor, 50, 219, 315, 328
Mihail III, 25, 47, 50, 51, 119, 217, 346
Mihail VI Stratiotikos, 25, 50, 55, 111
Mihail VII Ducas, 55, 56, 325
Mihail VIII Paleologul, 38, 58, 59, 70

Narses, 18, 19, 70
Nestorie, 44, 212
Nikephoros I, 24, 49, 116, 118, 177, 340
Nikephoros II Phokas, 24, 25, 26, 29, 50, 52, 53, 120, 147, 154-156, 169, 175, 230, 298, 336, 343, 347
Nikephoros, patriarhul, 49, 50, 218, 223, 263
Nicolae Mystikos, patriarhul, 25, 51, 52, 119, 120, 336, 344
Nikon Metanoeite, 299

Otto I, 26, 72

Pahomie, călugărul, 43, 225, 226
Pakourianos, Grigorie, 167, 168, 245
Palama, Grigorie, 60, 233, 268, 269, 340, 344
Paleologi, familia, 38-42, 233, 283, 287, 315, 329, 330, 342
Pavel de la Evergetis, 55, 84, 197
Phokas, familia, 30, 98, 107, 347
Phokas, împăratul, 21, 45, 46, 339
Photios, patriarhul, 50, 51, 126, 220, 223, 257, 264, 265, 306, 336, 338, 339, 344
Planoudes, Maximos, 267

Platon, 250, 336
Procopius din Cezareea, 258, 259, 262, 263
Psellos, Mihail, 56, 111, 112, 115, 126,129, 130, 133, 170, 192, 257, 258, 265, 299, 302, 303, 315, 320, 322, 326, 329, 343

Roman I Lekapenos, 25, 50, 52, 108, 120, 122, 265, 338, 344, 345
Roman II, 25, 29, 50, 53, 325, 343, 347
Romanos Melodul, 260, 262

Sava, călugărul, 45, 226
Saladin, 36, 57
Samuel, ţarul bulgar, 28, 53, 54, 347
Simeon al Bulgariei, 28, 51, 52, 344, 345
Simeon Metaphrastes, 252, 256, 259
Simeon Noul Teolog, 54, 318
Simeon Stâlpnicul, 44, 235-239, 243, 286, 345
Skylitzes, Ioan, 258, 289
Stoudios, 227

Ştefan cel Tânăr, 49, 217, 294, 338

Tarasios, patriarhul, 49, 118, 126, 223, 257, 264
Teodor I Lascaris, 37, 57, 58
Teodor din Sykeon, 92, 166, 199, 306
Teodor Studitul, 49, 50, 169, 197-199, 218, 228, 229, 232, 255, 302, 345, 346
Teodora din Thessalonic, 198, 200, 202, 327
Teodora, soţia lui Iustinian, 18, 213, 258, 303, 340, 346
Teodoret din Cir, 239
Teodosie I, 16, 17, 42, 43, 75, 211, 261
Teodosie II, 17, 43, 68, 80, 83, 131, 299
Teofan, 116, 188, 264, 322
Teofilact Simocatta, 263
Teodor Prodromos, 57, 266, 303
Tribonian, 231
Tzetzes, Ioan, 317

Valens, 16, 42, 43, 77
Vasile I, 25, 26, 50, 51, 74, 119, 132, 176, 186, 201, 299, 321, 339, 346, 347
Vasile II, 25, 26, 28-30, 50, 53, 54, 120, 155, 189, 265, 285, 288, 343, 347
Vasile din Cezareea, 226, 250
Vladimir al Kievului, 99, 53

Xiphilinos, Ioan, 115, 133, 343, 347

Zenon, 17, 43, 44, 335
Zoe, 25, 50, 54, 106, 116, 285, 323, 326
Zonaras, Ioan, 258, 303

CUPRINS

Cuvânt înainte și mod de întrebuințare 7

BIZANȚUL

I. ISTORIA 13

În cursul celor 1123 de ani ai existenței sale, Imperiul se transformă, pierde, recâștigă, apoi pierde din nou teritorii. Multă vreme prima putere a creștinătății, el se declară întotdeauna roman.

Imperiul Roman de Răsărit 15
Imperiul devine bizantin 18
Reorganizarea Imperiului 23
Macedonenii 25
Comnenii 30
Catastrofa din 1204 34
Paleologii 38
Cronologie 42

II. TERITORIUL 63

Imperiul strălucește mai întâi pentru capitala sa, Constantinopol, fenomen de excepție în creștinătatea medievală prin proporțiile și splendoarea sa. El este însă și o multitudine de orașe și sate, care trebuie ținute în legătură și controlate.

Împărăteasa cetăților 67
Populația Constantinopolului 84

Oraşele şi satele 86
Controlul teritoriului 89

III. ORGANIZAREA POLITICĂ ŞI SOCIALĂ 103

Imperiul menţine până în secolul al XII-lea principiile unei guvernări prin funcţionari numiţi de împărat şi remuneraţi de stat. El îndrăgeşte mai presus de orice ierarhia, taxis-*ul. Finanţe bine organizate graţie unui cadastru general îngăduie vreme îndelungată o mare eficacitate.*

Clasele sociale 106
Instituţiile politice şi exercitarea puterii 115
Justiţia 131
Finanţele 135
Armata 140

IV. ECONOMIA 149

Moneda de aur bizantină rămâne timp de nouă secole etalonul monetar al schimburilor internaţionale. Acest fapt se bazează pe o economie rurală echilibrată şi pe o prosperă activitate meşteşugărească şi comercială, datorită poziţiei Constantinopolului ca placă turnantă a economiei mediteraneene.

Moneda 152
Economia rurală 157
Economia urbană 172

BIZANTINII

V. TIMPUL 183

Timpul creştin vine în întâmpinarea timpului natural al oamenilor şi impregnează ritmurile zilelor, lunilor, anilor şi ale întregii vieţi.

Calendarul 186
Ziua, orele şi măsurarea timpului 192
Vârstele vieţii 198
Riturile de trecere 203
VI. RELIGIA 207

Religia creştină constituie foarte repede una din componentele majore ale identităţii bizantine ca o preocupare a fiecăruia dintre locuitorii Imperiului.

Ortodoxia 210
Cadrele 221
Sentimentul religios 234
Lumea de dincolo 244

VII. LITERATURA 247

Bizanţul ocupă un loc unic în transmiterea până la noi a literaturii greceşti clasice; în pofida talentelor unui mare număr de intelectuali, aspectul creativ este mai puţin imediat sesizabil.

Limba 250
Suportul şi scrierea 252
Genurile literare 256
Câţiva autori de primă mărime 261

VIII. ARTELE 271

Artele reprezintă una dintre moştenirile cele mai cunoscute ale Bizanţului; arhitectura, mozaicurile şi frescele, ţesăturile de mătase etc. sunt unanim apreciate.

Arhitectura 275
Arta decorativă şi artele somptuare 283
Muzica 289

IX. DIVERTISMENTELE 291

Creştinismul nu a izbutit să facă să dispară majoritatea distracţiilor romane tradiţionale, cărora li s-au adăugat altele.

Hipodromul 294
Celelalte divertismente sportive 299
Băile 300
Alte divertismente în afara casei 301
Divertismentele în casă 306

X. VIAŢA PRIVATĂ 311

Această societate atât de bine organizată oferă un loc individului în toate dimensiunile sale.

Numele 314

Casa 316
Familie, soție, copil 319
Sexualitatea 322
Igienă și sănătate 325
Școala 327
Îmbrăcăminte și podoabe 330

ANEXE

Repere biografice 335
Repere bibliografice 348
Indice general 355
Indice nume de persoane 369

HĂRŢI, PLANURI, TABELE ŞI ILUSTRAŢII

Harta Imperiului în epoca lui Iustinian 10
Dinastia macedoneană 26
Harta Imperiului Bizantin la apogeul său 27
Dinastia Comnenilor 33
Harta Imperiului în epoca dinastiei Comnenilor 35
Harta Imperiului în secolele al XIV-lea şi al XV-lea 40
Planul Constantinopolului 69
Vedere cavalieră a Palatului şi a împrejurimilor sale 73
Stradă cu porticuri 78
Arcul de triumf din forul lui Teodosie 79
Un turn al zidului maritim 81
Secţiune a zidului terestru 81
Harta drumurilor: Balcanii 90
Harta drumurilor: Asia Mică 91
Harta themelor în secolul al XI-lea 97
Silention al împăratului Teofil 123
Navă purtând focul grecesc 144
Un dromon 145
Cavalerişti atacând o fortăreaţă 147
Nomisma a lui Nikephoros Phokas şi Vasile II 155
Follis al lui Nikephoros Phokas 156
Miliaresion al lui Nikephoros Phokas 156

Muncă manuală într-o vie 158
Plugul bizantin fără avantren 159
Schema unui sat 161
Fragment din poarta bisericii San Paolo fuori le Mura 172
Ţesătură imperială de mătase decorată cu lei 173
Greutate de o livră 174
O prăvălie 176
Sigiliu de comerciari însărcinaţi cu perceperea taxelor pe comerţ 178
Verighetă şi centură de căsătorie 204
Sigiliu al clerului de la Sfânta Sofia 222
Planul bisericii Stoudios 228
Planul mănăstirii Hosios Loukas 231
Mănăstirea Marea Lavră 232
Călugări athoniţi bătând toaca 234
Baza stâlpului lui Simeon Stâlpnicul 235
Eulogie a lui Simeon Stâlpnicul 236
Planul complexului lui Simeon Stâlpnicul 237
Vedere a complexului lui Simeon Stâlpnicul 238
Cel mai vechi manuscris grec (datat) cu minuscule 253
O bazilică rurală 275
Sfântul Dimitrie din Thessalonic, plan şi reconstrucţie 276
Bolta bizantină 278
Planul şi elevaţia Sfintei Sofia din Constantinopol 279-280
Planul şi elevaţia bisericii Myrelaion (Bodrum Camii) din Constantinopol 281
Cruce bizantină din secolul al XI-lea 284
Relicvariul Crucii 286
Pandantiv bizantin din secolul al XI-lea 287
Relicvariu portativ 287
Casetă din fildeş (secolele X-XI) 288
Sigiliu de demarchos 295
Ţesătură de mătase cu imaginea unei cvadrige 296
Scenă de vânătoare pe o casetă de fildeş din secolul al X-lea 300
Muzică şi dans la Hipodrom 302
Ospăţ aristocratic 307
Veselă 309
Casă de ţărani înstăriţi din regiunea Antiohiei 316

Baie tragică la Palatul Imperial: Roman III Argyros înecat 326
Şcoala la Constantinopol 328
Robe de femei 331
Inel bizantin din secolul al X-lea 332